

Через біль - до стійливості

КИЇВ 2025

ЧЕРЕЗ БІЛЬ – ДО СМІЛИВОСТІ

ІСТОРІЇ ПРО ТРАВМУ ВІД СЕКСУАЛЬНОГО НАСИЛЬСТВА ПІД ЧАС ВІЙНИ

ЧЕРЕЗ БІЛЬ – ДО СМІЛИВОСТІ
ІСТОРИЇ ПРО ТРАВМУ ВІД СЕКСУАЛЬНОГО НАСИЛЬСТВА ПІД ЧАС ВІЙНИ

Перекладено за виданням:

Beyond Pain Towards Courage: Stories About The Trauma Of Wartime Sexual Violence / project designers and implementers Feride Rushiti, Korab Krasniqi. – Prishtinë: Forum ZFD, 2021. – 228 f.; 21 cm

Переклад з англійської:

ГО "Союз експертів по боротьбі з корупцією" (NGO "UA Experts"),
Крижанівська А.В., Опанасенко К.Р., Давиденко А.В., Жаров Г.О., Коптев О.О., Матвійчук М.О.,
Кузьменко М.С., Сугоняко С.О., Ніжинська І.С., Лук'яненко Є.В., Іванченко Б.О., Сегеда Т.С., Петрова М.В.,
Нікорчук Д.Д., Македон Я.О., Стрюк П.О.

Редакційна колегія:

Ніжинський С.С., Ломпарт Н.В., Феріде Рушіті, Ніжинська І.С., Кораб Краснічі

Коректор:

Гуз Т.П.

Дизайн обкладинки та верстка:

Ніжинська Ю.В.

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced or stored in a retrieval system or transmitted in any form or by any means, whether electronic, mechanical, photocopying, recording or other kind, without the prior permission in writing of the owners.

Усі права застережено. Жодну частину цієї публікації не можна відтворювати, зберігати в системі пошуку інформації чи передавати в будь-якій формі будь-яким способом – електронним, механічним, ксерокопіюванням або іншим способом – без попереднього письмового дозволу власника.

Книга видана для розповсюдження на безоплатній основі.

Feride Rushiti, Korab Krasniqi

Ч-46 Через біль – до сміливості. Історії про травму від сексуального насильства під час війни /

Пер. з англ. ГО "Союз експертів по боротьбі з корупцією" (NGO "UA Experts"), Крижанівська А.В., Опанасенко К.Р., Давиденко А.В., Жаров Г.О., Коптев О.О., Матвійчук М.О., Кузьменко М.С., Сугоняко С.О., Ніжинська І.С., Лук'яненко Є.В., Іванченко Б.О., Сегеда Т.С., Петрова М.В., Нікорчук Д.Д., Македон Я.О., Стрюк П.О. – Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О. В., 2025. – 220 с.

ISBN 978-617-539-401-4

Ексклюзивна збірка історій чоловіків і хлопців, які не уникали жорстокості сексуального насильства під час війни в Косово, а також історій членів родин жертв, з метою інформування широкої громадськості про цю болючу правду та заради розгляду минулого.

УДК 343.8

© Feride Rushiti, Korab Krasniqi, 2021

© ГО "Союз експертів по боротьбі з корупцією" (NGO "UA Experts"), переклад, 2025

Переклад книги здійснено ГО "Союз експертів по боротьбі з корупцією" (NGO "UA Experts") за підтримки UNFPA, Фонду ООН у галузі народонаселення в Україні, з дозволу авторів та виконавців проекту Феріде Рушіті та Кораба Краснічі.

Інтерв'ю із:

- Бака Б
- Бесім
- Дардан
- Хасідже
- Лулі
- Меріта
- Ніта
- Бі
- Пеллумб
- Рефік
- Шпейтім
- Скендер

(Примітка: з міркувань безпеки та захисту імена оповідачів та інших персонажів, місця та деталі, які потенційно призводять до розкриття ідентичності, були видалені або анонімні та кодифіковані)

Через біль - до стійливості

ІСТОРІЇ ПРО ТРАВМУ ВІД СЕКСУАЛЬНОГО НАСИЛЬСТВА ПІД ЧАС ВІЙНИ

«Допомога іншим у подоланні труднощів – ось де починається цивілізація»

Маргарет Мід

ЛАМАЮЧИ ЛАНЦЮГ БОЛЮ

Від пригнобленого болю до соціальної солідарності через історії жертв

Попередня книга пам'яті, опублікована forumZFD, Integra та Центром реабілітації жертв катувань Косова (KRCT) під назвою «Хочу бути почутою», уперше розкрила історії жінок і дівчат, жертв сексуального насильства під час війни в Косово, які були реабілітовані в нашому центрі протягом багатьох років.

Відомо, що зґвалтування як засіб війни використовується для викликання терору та приниження народу, створюючи тріщини та навіть розломи всередині сімей по всій країні, які неминуче проявляються і в громадах та суспільстві. Мета цього організованого злочину – завдати шкоди, порушити і знищити, що виходить за межі простого виживання після зґвалтування. Це також підкреслюється у пропонованій книзі шляхом наголошення на кожній історії, розказаній героями, оскільки наслідки ніколи не обмежуються лише особами, які безпосередньо переживають насильство, але також впливають і на їхні родини, ширшу громаду та майбутні покоління.

На жаль, наше суспільство несвідомо реалізувало стратегію злочинців під час війни в Косово, замовчуючи цей злочин і залишаючи його без покарання. Мовчання було ще сильнішим щодо чоловіків-жертв, оскільки відчуття завдання шкоди їхній гідності та основній відповідальності за захист честі родини призвело до їхнього мовчання через можливе розбалансування статутних норм у суспільстві. Отже, історії чоловіків і юнаків, представлені в цій книзі, так чи інакше доповнюють приголомшливі історії жертв із книги «Хочу бути почутою».

Цього разу KRCT і forumZFD представляють книгу «Через біль – до сміливості», яка є ексклюзивною збіркою історій чоловіків і хлопців, які не уникнули жорстокості сексуального насильства під час війни в Косово, а також історій членів родин жертв, з метою інформування широкої громадськості про цю болючу правду та заради розгляду минулого.

Ця книга ще глибше розширює наше розуміння гендерної динаміки війни в Косово, яка також вплинула на чоловіків і юнаків, виводячи на поверхню ще одну важку правду, яку зазвичай соціальний дискурс обходив, ще більше поглиблюючи біль і сприяючи її подальшому замовчуванню жертвами цього злочину.

Зґвалтовані чоловіки та хлопці живуть із надзвичайним стигматом у нашому суспільстві, так само як і жінки та дівчата, які пережили цей воєнний злочин. Вони живуть із важким тягарем сорому за те, що не змогли захистити себе від принизливого акту зґвалтування, вони відчують себе приниженими та винними, не маючи можливості отримати підтримку. Психологічно це навіть підриває основи їхньої чоловічої ідентичності, змушуючи їх приховувати цей біль як соромітну таємницю. Однак придушення болю не знищує його; навпаки – воно віддаляє людину від можливості лікування та зцілення.

Завдяки мужності постраждалих, безперервній і професійній роботі психосоціального персоналу КРСТ і довірі, яка будувалася роками, головні герої цієї книги змогли подолати відчуття провини та сорому, що їх охоплювали. Вони вирішили заговорити, подолавши біль і знайшовши сили поділитися із громадськістю своїм досвідом страждань, які роками пригнічувалися.

Для того, щоб змінити ситуацію, КРСТ знадобилися значні зусилля як на особистому рівні – надаючи пряму емоційну підтримку постраждалим і їхнім родичам, так і на соціальному – через кампанії підвищення обізнаності проти стигматів і безперервну адвокацію з інституціями. Робота, проведена протягом кількох десятиліть, уже дала змогу змінити парадигму, коли багато з тих, хто постраждав, нині відчують заохочення розповідати про свій травматичний досвід зґвалтування. Ця книга також є частиною тих самих зусиль КРСТ щодо значущої реабілітації тих, хто пережив сексуальне насильство під час війни.

З іншого боку, вторинні травми, пережиті членами сімей тих, хто зазнав сексуального насильства під час війни, обговорюють ще менше, ніж травми самих потерпілих. Агонія, що настає після того, як свідок жажливих злочинів стає безпорадним перед найбільш нелюдяними нападами державної машини, коли вони відчують біль і безсилля захистити свою дитину, сестру, матір або дружину, а також інших членів родини, залишає невитравні сліди у свідомості кожного члена сім'ї або свідка цього найжахливішого злочину в історії людства.

Наслідки травми, викликані сексуальним насильством під час війни, багатовимірні і, на жаль, не щадять навіть наступне покоління. Вони живлять одне одного в порочному колі, яке, якщо не лікувати його інклюзивним підходом, передаватиметься прийдешнім поколінням як ланцюг болю. Отже, безсумнівно, ми маємо справу із травмованими сім'ями.

З іншого боку, рішення поділитися своїми історіями з іншими має потужний і незамінний вплив на створення сприйняття прийняття, на легітимацію їхнього досвіду та на заохочення їх до отримання лікування та подолання травми.

Поки патріархальне суспільство жорстко визначає ролі й обов'язки чоловіків і жінок, пов'язуючи їх з очікуваннями в межах його норм, коли така страшна подія, як зґвалтування, руйнує ці очікування патріархату, у свідомості постраждалих відбувається глибокий розрив. Як жінки, так і чоловіки відчують себе запламованими, знеціненими та переможеними як люди та соціальні істоти.

Лише висловлюючись і надаючи свідчення про правду війни, спираючись на мужність головних героїв цієї книги, ми кидаємо виклик цілій системі токсичних патріархальних цінностей.

Соціальна солідарність починається з емпатичного слухання та заохочення постраждалих висловлюватися і ділитися своїм болем, щоб вони не відчували себе самотніми, безпорадними й осоромленими. Крім того, відновлення постраждалих та їхніх родин можливе лише через зміну соціальної парадигми та мобілізацію громади, щоб не відторгати їх, а прийняти. Цю солідарність і соціальні зміни вимагає нове покоління, як вони самі кажуть на сторінках цієї книги.

Отже, насамперед я б попросила молодь не забувати про війну; пам'ятати про складнощі старших. Нехай молодь усвідомить це:

Мій обов'язок – розповідати, і, якщо на те Його воля, Бог допоможе всім і не забуде (їхні вчинки) (Рашид, головний герой книги).

Це послання має відгукнутися у свідомості всього нашого суспільства, не лише молодого покоління. Для кожного з нас ці історії є нагадуванням про нашу свідомість, а представлена книга спогадів – рішучий крок у напрямі виконання цього основного послання постраждалих.

Ми сподіваємося, що ці історії, такі особисті та болісні, як для постраждалих, так і для членів їхніх родин, знайдуть відгук у читача. Ми плекаємо надію, що вони надихнуть на відчуття співчуття, усвідомлення та готовності до підтримки. Отже, ця книга разом із попередньою, що мала той самий фокус, стане поштовхом до боротьби зі стигматизацією тих, хто пережив сексуальне насильство під час війни в Косово.

Зважаючи на все це, ми ніколи не повинні забувати заклик постраждалих: «Моя рана має голос, і цей голос є закликом до переслідування злочину, тому що лише тоді ми зможемо відчувати свободу».

Доктор Феріде Рушіті

Виконавчий директор, Центр реабілітації жертв катувань Косова

КОСОВО, Я ЛЮБЛЮ ТЕБЕ

Зі швидким поширенням війни поширюються також байдужість, жорстокість і ненависть. Людська природа побудована на неймовірній здатності як любити, так і руйнувати. Історично повторювані теми, такі як насильство в Косово, схильні до прояву, коли виникає конфлікт між групами. Цивільні особи стають жертвами жорстокості, насильства та непередбачуваності з боку гнобителів-загарбників.

Травма – це психологічна реакція на надмірні переживання. Війна завжди приносить складну травму та довготривалі наслідки, які ми визначаємо як посттравматичний стресовий розлад. Ніхто не може повністю уникнути війни та конфлікту без ушкоджень. Тривалі ушкодження можна побачити у фізичних, психічних й емоційних шрамах постраждалих.

Говорити публічно про сексуальне насильство – це саме по собі виклик. Як люди, ми схильні заперечувати те, що приносить нам дискомфорт. Сексуальне насильство викликає дискомфорт не лише у постраждалих, але й у всіх людей загалом. Ось чому надзвичайно важливо вислухати кожну історію тих, хто пережив сексуальне насильство під час війни. Потрібно створити простір для героїв, які зазнали найжахливішої жорстокості.

Багато з тих, хто пережив війну та конфлікт, борються не лише з пережитим досвідом, але й щоб знайти можливість повідомити зовнішньому світу про ці звірства та руйнування, які за ними слідує, у спосіб, що може знайти відгук в аудиторії. Щоб знайти ефективну мову розповіді та почати ділитися особистою травмою, потрібен час і терпіння, розуміння, підтримка та любов.

Не існує чіткого часу для цього процесу, він залежить від людини та того, чи має вона доступ до підтримки і ресурсів. Процес зцілення завжди орієнтований на людину, але колективною потребою у процесі зцілення є можливість для постраждалих поділитися своїми розповідями. Їхній гіркий досвід має бути розказаний, щоб розпочати зцілення від численних ран, завданих війною.

Говорити про травму – це обговорювати особистий досвід, індивідуальний біль і пошкодження, нелюдські рівні жорстокості, зловживань і тортур, а також наслідки цих насильницьких дій. Статистичні дані важливі, але вони також можуть знеособити людей, для яких вони призначені. Замість того, щоб бачити людину, ми бачимо певне зібрання цифр і відсотків. Дані не в змозі точно передати біль, з яким продовжують жити постраждалі після воєнних з'валтувань. Вони можуть бути поверхневими.

Косово активно працює над подоланням соціальної стигми щодо сексуального насильства під час війни. Ця неймовірна робота абсолютно необхідна для того, щоб змінити сприйняття людьми значення сексуального насильства. Найбільша перешкода у ставленні до пережитого тими, хто зазнав сексуального насильства, полягає в тому, як змусити аудиторію відмовитися від свого комфорту і не спотворювати чи заперечувати досвід постраждалих. Зони комфорту – це не лише форма привілею, вони можуть бути важливими для виживання у світі, сповненому жорстоких реалій. Заперечення з'являється тоді, коли нас змушують зіткнутися із суворю реальністю, з якою стикаються інші. Щоб захистити наші привілеї, ми маргіналізуємо їхню реальність. З такою філософією все, що сприймається як незручне й емоційно складне, не вітається.

Книга «Через біль - до сміливості» містить розповіді людей, які вирішили відстояти себе, свої сім'ї та свої громади, поділившись своїм досвідом зі світом. Це акт мужності, коли ті, хто пережив зґвалтування в умовах війни, здатні повернутися до свого минулого та поділитися цим з іншими в надії на зцілення. Це також акт доблесті. Потрібна велика сміливість, щоб не боятися постати вразливим перед аудиторією, з якою відсутній емоційний зв'язок, і бути максимально прозорим щодо свого страждання та боротьби в усіх деталях.

Щоб бути відкритим до минулого, необхідне сильне почуття ідентичності. Ті, хто пережив зґвалтування під час війни, повинні бути чесними із собою та зі світом щодо своєї травми, особливо якщо вона пов'язана із сексуальним насильством. Вони мають знайти в собі мужність, яка виходить за межі слів.

Читати свідчення тих, хто пережив воєнне зґвалтування в Косово, – це зосереджуватися на їхній здатності бути стійкими, навіть якщо вони борються з важким посттравматичним стресовим розладом, синдромом тих, хто пережив сексуальне насильство, й іншими наслідками тортур.

Кожен герой книги, який зазнав насильства, сексуального насильства та жорстокості, вижив, тому що зберігав свою ідентичність як люблячого батька, подружжя, члена родини та суспільства.

Знання того, хто ти є, захищає тебе від "стирання" та повного знищення. Злочинці можуть тимчасово принижувати жертв, експлуатувати та завдавати шкоди їхнім тілам і розуму, але їхній дух і серце залишаються незламними та передаються багатьом прийдешнім поколінням.

Кожна історія в книзі розповідає про косовську життєву силу, надію та волю до життя. Кожна історія містить важливий досвід, що вказує на стійкість людського духу, рішучість боротися проти величезних труднощів і силу ідентичності. Кожна історія показує: постраждалі можуть спробувати подолати наслідки війни та зцілитися, коли вони знаходять свій голос й отримують доступ до платформ, які дають їм можливість бути почутими та загоїти свої глибокі рани.

Завдяки силі розповідей тих, хто пережив воєнне зґвалтування, правда – це те, що притягує злочинців до відповідальності. Здатність тих, хто пережив воєнне зґвалтування, виступити та висловитися, навіть з невимовним болем і зовнішнім протистоянням, є ліками для зцілення не лише постраждалих, а й суспільства загалом. Усі історії з книги є спробою припинити поширення травми на наступні покоління. Зусилля Косова на шляху до зцілення як нації є інвестицією в те, щоб прийдешні покоління не стали жертвами міжпоколінної травми.

Розповіді й усні традиції з позиції культури вважають одним із найефективніших способів навчання й обміну досвідом, цінностями, традиціями, переконаннями, а також нашими травмами. Коли справжню історію, правду розказали – то це породжує зміни. Те, що раніше було невимовним, тепер може бути визначене та виражене словами. Особисті розповіді надають значення і створюють спільний досвід суспільства як такого.

Пам'ять про минуле залишає свій слід. Коли люди діляться своїми розповідями, їхні тіла й розум починають відчувати полегшення від своєї травми. Ця зміна відбувається всередині людини, її сім'ї, громади і, зрештою, на національному рівні. Кожен герой Косово, який брав участь у цьому проєкті книги, невтомно працював, щоб сформувати майбутнє своєї країни та світу. Ви герої: Бача Б., Бесім, Дардан, Хасіє, Лулі, Меріта, Ніта, Бі, Пеллумб, Рефік, Шпейтим і Скендер! Ця книга присвячена багатьом героям, які боролися зі своєю травмою і піднялися та заговорили. Ця книга – про процес зцілення та надію на майбутні покоління.

Доктор Віола Деві

Клінічний директор Програми резиденцій HANAC; консультант з питань зґвалтування у приймальному відділенні Пресвітеріанського методистського шпиталю та приватний терапевт, який працює з тими, хто пережив воєнне зґвалтування; член Міжнародної психоаналітичної асоціації, Центру жіночої терапії Інституту Нью-Йорка; ліцензований психоаналітик

НАСИЛЬСТВО ВСЕ ЩЕ ПЕРЕСЛІДУЄ

Історії війни, справедливості та зцілення в Косово

Ця збірка представляє свідчення одинадцяти жителів Косово про насильство, знущання та втрати, які вони і їхні близькі зазнали під час війни в Косово 1998–1999 рр. Це розповіді дев'яти чоловіків і двох жінок про надзвичайно важкий насильницький досвід у війні, травми, що проявляються в різних формах у повсякденному житті, а також про наслідки, які призводять до переосмислення інтимних стосунків. Оповідачі поєднують особистий досвід насильства в умовах війни з досвідом близьких членів сім'ї. Вони розповідають про насильство щодо своїх партнерів і/або батьків і сестер, які зазнали знущань під час війни. Вони згадують війну – як особистий, так і колективний досвід – і ситуації екстремального насильства під час конфлікту, які не лише існують як ментальні конструкції, але і як досвід, що продовжує впливати на їхнє життя впродовж уже двадцять одного року після закінчення війни.

Завдяки їхнім розповідям виникає мікроперспектива історії косовської війни через призму звичайних жінок і чоловіків, що дає змогу зрозуміти незбагненні ситуації, з якими стикалися люди під час війни, а також стійкість і розширення можливостей після війни. Ці оповідання сприяють нашому розумінню причин, динаміки та наслідків війни. Розповіді також висвітлюють виклики перехідної справедливості та соціальної інтеграції в Косово, оскільки вони стають частиною колективної пам'яті, демонструючи знову і знову, що для розуміння війни та досягнення справедливості голоси тих, хто постраждав, мають посідати центральне місце у процесі справедливості та колективної пам'яті.

Історії тих, хто постраждав, допомагають зрозуміти, крім усього іншого, і гендерну природу насильства під час війни, яке проявляється по-різному щодо жінок і чоловіків. Оповідачі згадують про сексуальне насильство, тортури, ув'язнення та примусове переселення. Двоє чоловіків розповідають про зґвалтування, яке вони пережили, інші чоловіки – про сексуальне насильство щодо своїх дружин і сестер; дочка говорить про свою матір, жінка – про свою сестру, яка пережила зґвалтування під час війни. Дві розповіді є свідченнями чоловіків, які зазнали сексуального насильства під час війни, чия невидимість залишається зазвичай невисловленою і незадокументованою у воєнних розповідях про Косово. Завдяки цим свідченням мовчання, що супроводжує сексуальне насильство під час війни, порушується, оскільки багато постраждалих намагаються не говорити через стійкий стереотип, пов'язаний зі зґвалтуванням під час бойових дій. Отже, звіт, наданий у цих розповідях, дає змогу зрозуміти сексуальне насильство під час війни як зброю та стратегію війни. Це також показує, як жіночі та чоловічі тіла стають полем битви й інструментом етнізованої чоловічої та мілітаризованої влади.

Беззаперечна картина гендерно-обумовленого та сексуального насильства під час війни вимальовується з історій, які показують, що сексуальне насильство під час війни було не винятком, а нормою. Картина містить важливу документацію про сексуальне насильство у воєнний час і протистоїть стигмі та сорому, що досі сильні в Косово. Двоє чоловіків, які розповідають про свій досвід зґвалтування під час війни, руйнують упередження щодо сексуального насильства над чоловіками. Сексуальне насильство щодо чоловіків завжди було інструментом у грі утискувачів, проте воно залишалося у значній мірі незафіксованим в історії, включно з війнами 1990-х рр. у колишній Югославії та Косово. Ці розповіді розширюють наше розуміння стосунків між гендерними конструкціями та сексуальним насильством під час війни, а також переговорів у післявоєнний період. Хоча сексуальне насильство є сполучною ланкою, що проходить через історії, стає очевидним: сексуальне насильство під час війни перебуває між тишею та висловленням. Завдану шкоду та тишу навколо сексуального насильства потрібно поважати. Водночас пам'ять слід ушановувати разом із зусиллями тих, хто це пережив, щоб відновити своє життя. Ця збірка свідчень служить зазначеній меті.

Оповідання, що увійшли до пропонованої збірки, містять інтерпретації досвіду війни. Дійсно, розповіді є засобом конструювання ідентичностей і пошуку сенсу життя. Ці історії поєднують суб'єктивності, пам'ять і культуру. Розповіді – це більше, ніж просто слова на папері; це інтерпретації минулого, значення, що формують сучасність, але також і проблиски майбутнього. Ці історії сприяють розумінню конфлікту та сучасним викликам у Косово, пов'язаним із подоланням минулого, справедливістю та соціальною інтеграцією. Розповіді тих, хто постраждав, мають значення для викриття правди, оскільки вони протистоять безкарності. Викриття правди – це надання жертвам простору для розповіді про свій досвід і розширення можливостей для соціальної реінтеграції. Пам'ять і розповіді жертв протистоять міфам війни й амнезії. Історії тих, хто пережив насильство, є цінними документами для формування підходів, орієнтованих на жертву, до подолання наслідків конфлікту та першопричин насильства, а також стратегій реінтеграції жертв у післявоєнне суспільство.

Ці історії, що містять незаперечну правду, є важливими механізмами досягнення справедливості, щоб допомогти подолати безкарність за військові злочини та порушення прав людини під час війни. Оповідання порушують ширше питання подолання минулого та викликів перехідної справедливості. Ми дізнаємося, що пошук правди виходить за межі відшкодувань, хоча відшкодування є значною частиною перехідної справедливості. Ці свідчення показують, що насильство досі переслідує постраждалих, і вони борються з економічними проблемами, складнощами зі здоров'ям, тривогою, а також із відчуттями сорому та провини. Ці розповіді стосуються індивідуального та колективного насильства, справедливості та зцілення. Вони показують, що зцілення є багатограним і тривалим процесом з багатьма труднощами та позитивними змінами. Розповіді знову і знову підтверджують, що зцілення пов'язане зі справедливістю та правдою. Оповідачі досягли певного емоційного полегшення, солідарності з іншими, які також зазнали подібного болю, та, що важливіше, змогли продовжити своє життя. Система підтримки та солідарність, про які говорять оповідачі, поліпшили їхні соціальні зв'язки та сприяли одужанню. Однак очевидно, що для розв'язання питань сексуального насильства під час війни та відновлення після нього важливими є клінічні підходи до лікування, але, крім того, необхідний цілісний підхід до зцілення, щоб забезпечити справжнє розширення прав і можливостей.

Справедливість є наріжним каменем миру. Безкарність підтримує несправедливість і відчуття безсилля, що заважає жертвам шукати справедливість і правду. Безкарність виявляється контрпродуктивною для миру та примирення. Свідчення, подані тут, є не лише описами досвіду крайнього насильства та жорстокого поводження під час війни. Вони розкривають, що сталося на індивідуальному рівні та в суспільстві загалом, і також те, як окремі особи й суспільство змінилися внаслідок болісного досвіду. Подані свідчення є інтерпретаціями минулого та позиціями щодо питань справедливості і миру за межами загальноприйнятих ідеологій війни. Вони виступають проти одноманітних дискурсів війни, оскільки пропонують особистий досвід й інтерпретації насильства, справедливості та зцілення. Саме цей сторітелінг може допомогти сформувати нову еру в суспільстві Косово, визначену та реалізовану принципами справедливості, прав людини та миру.

Доктор Вйоллца Красніків

Соціолог і доцент Приштинського університету

ЧЕРЕЗ БІЛЬ – ДО СМІЛИВОСТІ!

Кілька слів до читача від редактора

Відчуття болю, страждання, тривоги, нічних жахів, хвороб, страху, стигм – усі ці залишки нелюдського тортур, зґвалтування та смертей, свідками і жертвами яких стали під час війни, відтворюють дванадцять людей у цьому томі. Шановний читачу, це не книга для легкого читання. Жертви – предмет цих історій – у публічному дискурсі називаються «тими, хто пережив сексуальне насильство». Це визначення чітко передає поняття зґвалтування, але воно навіть і близько не описує обсяги фізичного насильства, якому піддавалися жертви, що часто призводить до хронічних захворювань. Зазначене визначення також не враховує – як читачі чітко зрозуміють – весь спектр психологічних травм, які жертви переживають і дотепер, через понад два десятиліття. Одна жінка, яка розповідає історію своєї сестри, стверджує: «Моя сестра – жертва масового вбивства, а не зґвалтування. Її пошматували, а вона вижила».

Десятеро оповідачів у цій книзі є найближчими людьми жертви (часто їхніми партнерами), які протягом багатьох років були єдиними, хто знав усю правду про ті торттури, яких зазнавала жінка під час війни. Два чоловіки самі розповідають про торттури, які вони пережили.

Є такий мудрий вислів: якщо радістю поділитися, то вона подвоюється, а горе – зменшується вдвічі. Стигма серед жертв, які бояться, що всі знають і говорять погано про них і їхню таємницю, перетворюється для їхніх близьких у спільну тривогу. Давайте нагадаємо собі: це ті, хто пережив насильство, як жінки, так і чоловіки, які часто втрачали свідомість від торттур, яких вони зазнали. В одній з історій жертва щодня непритомніла протягом трьох тижнів під час війни.

Інша мудрість стверджує, що найбільшими секретами нашої душі ми можемо поділитися лише з абсолютно незнайомою людиною. Кожен із нас, хто пережив таке, знає, наскільки це правдиво. Ще більш правдивим є й інше твердження: можливість поділитися чужим стражданням, яке так близько відображає твоє власне, є благословенням для цього страждання в особливий спосіб.

Професійний склад KRCT користується цими мудростями. У їхньому ланцюжку терапій, говорить один з оповідачів, вони також використовують групову терапію із жертвами зґвалтування. Жертви зустрічають інших людей, схожих на себе. Від того ж оповідача ми дізнаємося, що ця терапія відновлює любов у житті його дружини: любов до життя, до нових друзів, до щастя. Оповідач ділиться із читачем радістю, що його дружина знову змогла сміятися, зустрівши нових друзів із різних регіонів Косово під час групової психотерапії із жінками, які пережили таку ж біду. Її світ розширився. Самостигматизація ще більше зменшилася.

Ще одна оповідачка розповідає, як вона жила лише з матір'ю і братом після війни в домі у дядька та його сім'ї із семи осіб, тоді як її батько жив окремо від них у Хорватії, де керував бізнесом, і не повертався до Косова, щоб побачити, як ростуть його діти, або забрати всю родину із собою. Цікавість дівчини щодо причин холодності батька зростала разом із нею і була задоволена лише тоді, коли вона стала дорослою і дізналася, що сталося під час війни. Подібна історія є хорошим матеріалом для роману без особливої потреби в художній вигадці.

Проте історії в цій книзі також і про витривалість, виживання та співчуття. Деякі з них є історіями героїзму, рідко спостережуваного в міжособистісній поведінці, до такої міри, що служать прикладом для людства. Ці історії належать до тих, що вимагають від індивідуума не лише одного великого героїчного вчинку, а й цілого життя – життя любові, розділеного із жертвою катування. Лише так порожнеча в душі жертви від часу війни суттєво заповнюється новими сенсами, навіть якщо ніколи не заповниться повністю.

Одна з таких історій – це розповідь про колишнього бійця Армії визволення Косова (АВК), який був важко поранений під час війни і лікувався в зоні, вільній від сербських військ. Там він зустрічає дівчину, яка піклувалася про свого пораненого брата і говорить йому, що більше не має наміру жити; вона хоче вчинити самогубство. Боець дізнається про причину такого наміру і через кілька днів він пропонує їй одружитися. Усе відбувається протягом останнього тижня війни. Своє життя на волі вони розпочинають як подружжя. Коли історія закінчується, читач залишається із враженням, ніби щойно переглянув фільм.

Через такі надзвичайні розповіді ми отримуємо усні історії, які, будучи правдивими, є корисними для дослідників нашої недавньої історії. Звичайно, професіонал повинен перевірити часові посилання, особливо для тих оповідачів, які не звертають особливої уваги на дати.

Урешті-решт, хоча оповідачі та персонажі цих історій мають псевдоніми, ураховуючи, що самі історії є реальними, ми запрошуємо читача далі розділити їхню печаль, у такий спосіб здобуваючи власну частку цього колективного болю, а також подвоїти радість кожного успіху, досягнутого членами родини та професіоналами у відновленні любові жертв до життя.

Газменд Берляйолі

Редактор і коректор

СПАДЩИНА СЕКСУАЛЬНОГО НАСИЛЬСТВА, ЩО ЗАЛИШИЛАСЯ ПІСЛЯ ОСТАННЬОЇ ВІЙНИ В КОСОВО

«Через біль – до сміливості! Історії про травми від сексуального насильства під час війни» є спробою задокументувати сексуальне насильство воєнного періоду, виявляючи способи, у які ця травма виходить за межі пережитого досвіду та «привласнює» сім'ї, громаду та суспільство загалом. Метою книги є дослідження кризи і грубих порушень прав людини під час останньої війни в Косово з огляду на травматичний досвід жертв та їхніх родин.

Використовуючи усну історію як основний принцип роботи, у збірці висвітлено наслідки сексуального насильства під час війни та соціальної несправедливості через історії чоловіків і жінок, дочок і сестер, які (спів)існують і стикаються з травмою, соромом і колективною стигматизацією. У цьому дослідженні підхід усної історії створює простір для «невідомих історій» – досвідів і реальностей, які є чужими для більшості людей, щоб вони могли потрапити і вплинути на наше усвідомлення.

Також у контексті роботи із жертвами сексуального насильства під час війни та їхніми родичами, усна розповідь дає змогу передати складні історії про насильство і зґвалтування із чутливими нюансами, а не загальними твердженнями чи статистикою.

Історії в цій книзі зібрані з дотриманням принципу «не завдати шкоди». Було створено команду із фахівців з різних дисциплін, що забезпечувала проведення інтерв'ю з урахуванням травми. Розповіді і їхнє використання регулюються і проводяться за повною згодою, підписаною оповідачами, тоді як робоча команда уклала угоди про конфіденційність, юридично і морально обов'язкові. Інтерв'ю організовані як біографії, розказані від першої особи, без питань, підпитань, доповнень, підтверджень і розмов з дослідниками. Повторення в змісті розповідей також були усунені, тоді як дані, представлені в томі, слідує за послідовною структурою, зберігаючи автентичність і діалектичний характер мовлення. Для безпеки і захисту оповідачів вміст був анонімізований шляхом видалення або кодування ідентифікаційних елементів.

Книга, яку ви тримаєте в руках, відображає те, у який спосіб травма сексуального насильства під час війни впливає на міжособистісні та внутрішньоособистісні стосунки оповідачів, їхнє самосприйняття та самоактуалізацію, а також соціальну згуртованість. Через детальні інтерв'ю з десятима членами родин (партнерами та родичами) жертв сексуального насильства під час війни, а також із двома чоловіками, які пережили таке насильство, видання ілюструє, як прямиий чи опосередкований вплив травми сексуального насильства у воєнний час та соціальної стигматизації впливають на постраждалих, їхніх партнерів, членів сім'ї та громаду насамперед; і як це згодом позначається на їхніх особистих, соціальних й економічних відносинах та на колективній свідомості косовського суспільства загалом.

Різноманіття життєвих досвідів, представлених у цій книзі, є сутністю визнання та розуміння сучасних політичних, соціальних і культурних антагонізмів у країні та регіоні. Читаючи ці історії, ви будете бачити взаємозв'язок і спільність долі оповідачів.

«Через біль – до сміливості! Історії про травму від сексуального насильства під час війни» є документальною та адвокаційною ресурсною публікацією, що досліджує довгострокові міжпоколінні наслідки сексуального насильства під час війни та протидіє домінантному, однобічному і романтизованому нарративу про війну, розширюючи її шляхом залучення відсторонених і маргіналізованих голосів війни.

Цей том є другим у серії, що досліджує травму, пов'язану із сексуальним насильством під час війни. Він слідує за публікацією «Хочу бути почутою: книга пам'яті з історіями жінок-жертв катувань під час останньої війни в Косово» (2017), що надає детальний огляд досвіду сексуального насильства під час війни, стигматизації, відторгнення, заперечення тощо, а також стійкості, підтримки та комфорту.

Цей том не лише висвітлює неймовірні виклики, з якими стикаються оповідачі у часи насильницького та репресивного військового і поліцейського режиму, але й те, чого вони прагнуть, заради чого продовжують жити й із чим борються. Постраждалі та члени їхніх родин також описують свої почуття та позитивні спогади, підкреслюючи частину життя, яка відкриває надію і гідність жити далі.

Мета цього тому – заклик до людяного осмислення й емпатії, визнаючи досвід минулого. Історії, що відображають способи, якими люди намагаються розуміти природу людини та її вчинки, мають бути відомими, почутими та дослідженими. Роздуми про насильство, зґвалтування, катування, страх і тривогу в умовах війни є життєво важливими для здорового подолання складного минулого та встановлення соціальної згуртованості й досягнення сталого миру. Оповідачі в цій книзі, висвітлюючи травматичний досвід війни, також засвідчують життєву цінність розповіді та пам'яті як урок для запобігання повторенню історичних помилок.

Корраб Краснікі

Керівник проєкту forumZFD, Косово

Увага: Ця книга містить детальні і графічні описи переслідувань, втечі від війни, насильства, зґвалтування, убивств, катувань, страждань, голоду тощо, викликаних війною, що може стривожити читачів або повторно травмувати тих, хто пережив подібні страждання.

Використана мова та погляди, виражені в публікації, належать членам сімей людей, які пережили сексуальне насилля, у яких брали інтерв'ю для цього проекту і не відображають погляди організаторів, партнерів, асоційованих осіб або тих, хто підтримує проект.

Через біль - до стійливості

ІСТОРІЇ ПРО ТРАВМУ ВІД СЕКСУАЛЬНОГО НАСИЛЬСТВА ПІД ЧАС ВІЙНИ

**«БАКА Б. СТРАЖДАВ З
НАРОДЖЕННЯ ДО СЬОГОДНІШНЬОГО
ДНЯ, АЛЕ Я СТРАЖДАВ НАЙБІЛЬШЕ
ЧЕРЕЗ ТЕ, ЩО СТАЛОСЯ З МОЄЮ
ДРУЖИНОЮ.
КЛЯНУСЬ БОГОМ, ЦЕ ВЕЛИКА
НЕСПРАВЕДЛИВІСТЬ»**

Найстаршому оповідачу Бака Б. 83 роки. Він пам'ятає Другу світову війну, коли вбили його батька, який воював пліч-о-пліч із Шабаном Полужа (військовий лідер косовських албанців, який діяв у Дрениці під час Другої світової війни. – Прим. ред.). Після смерті батька мати знову вийшла заміж за сина зятя, бо лише так вона могла не кинути своїх трьох синів. Як старший, Бака Б. покинув дім дядька, коли йому виповнилося 13 років. Він побудував будинок на землі, яку отримав у спадок від батька, та забрав свою матір разом із двома братами із собою. Його мати, котра мала чотирьох дітей із другим чоловіком, жила на дві сім'ї, ходила туди-сюди від одного будинку до іншого.

Через деякий час Бака Б. одружився і жінка народила семеро дітей. Як була вагітною восьмою дитиною, то раптово померла. Під час війни два сини Бака Б., його брат і два племінники були вбиті. Його друга дружина є постраждалою від сексуального насилля, скоєного Сербськими воєнізованими силами.

Лендіта Зекірай, «Без віддачі того, що болить, ти ніколи не матимеш того, що бажаєш»
Полотно, олія. 50x70 см

БЕЗ ВІДДАЧІ ТОГО, ЩО БОЛИТЬ, ТИ НІКОЛИ НЕ МАТИМЕШ ТОГО, ЩО БАЖАЄШ

Я став сиротою, коли мені було лише п'ять років. Мій батько помер, тому що серби вбили його. Він воював пліч-о-пліч із Шабаном Полужа. Коли Шабан Полужа та Мехмет Риза розпочали боротьбу, батько до них доєднався. Його вбили в селі Ракеніца. Дотепер його кістки лишають там і ніхто їх не забрав. Згодом держава заволоділа тим місцем і тепер там сільськогосподарські землі.

Коли батько був живий, то він розділив свою землю на рівні частини. Після його вбивства я був старшим серед трьох братів. Я пам'ятаю батька дуже добре. Я його обожнював, Бог мене таким зробив. Я любив його в сотні разів більше, ніж мою матір. Я завжди допомагав йому, коли той ходив на роботу. Він іде на поле працювати, а я схоплю за один бік плуга, тому що тоді ми оралі землю за допомогою коня, і кажу: «Дай потримати один із плугів». Я дивився на нього, коли він точив плуг і, казав що він робить гарну роботу.

Ми готували крелана й іншу їжу. Мали посуд для запікання, зроблений із клею. Якось мій батько взяв мене із собою до Скендераю продавати козла, але нам не вдалося його продати. Відстань між Скендераєм і Лаушем декілька кілометрів і коли ми поверталися додому, він ніс мене на спині, тому що ми йшли угору. Він зняв свою куртку й обмотав нею шию. Люди жартували з ним: «Гетеме, твій син катається на ослі?».

Моя мати багато страждала, а за рік після вбивства мого батька вийшла заміж за сина дядька. Її тато їй сказав: «Доню моя, заради Бога, Бог залишив твоїх дітей без батька, не залишай їх також і без матері. Іди й залишися в тому районі, принаймні ти будеш їх купати та мити й за потреби латати одяг». Латати, тому що тоді в нас не було багато одягу.

У ті часи ми носили вовняний одяг або одяг, виготовлений із валяного тваринного хутра, зробленого нашими матерями та бабусями. Вони виробляли жилети з вовни. Тоді в нас було близько 20–30 метрів цього матеріалу й ми були змушені ховати його в колодязі мінімум двадцять разів. Колодязь був дуже глибоким, може, вісім чи дев'ять метрів завглибшки. Тоді ми діставали матеріал гачками і знову ховали, бо серби його відбирали.

Коли військові Тіто (югославський комуністичний революціонер, політик, державний та військовий діяч. – Прим. ред.) за довгий час виграли війну, вони змусили нас надсилати курячі яйця, сир і овечу шерсть до муніципалітету. Вони казали, що це необхідно, щоби попідклубатися про людей. Вони забрали в нас усе. Ми навіть були змушені брати для них сіно, тому що ті сказали, що їхнім коням і коровам це треба. Ми мали платити за те, щоб мати собаку й також за повозку.

Проте, хвала Аллаху, люди тоді були більш співчутливими. Представники сільських рад, це так ми їх називали, знали, що я був сиротою, тому я не платив ані за собаку, ані за будинок чи повозку. Вони допомогли мені тоді й допомагають мені зараз, вони завжди це робили.

Ми мали справу з коров'ячою шкірою протягом тривалого часу. Коли ми зарізали корову, то знімали шкіру й розрізали. Коли йшов дощ, вона пом'якшувалася. А коли ми клали її сушитися на плиту або духовку, вона зморщувалася. І тоді ми мали робити це знову, аж поки шкіра стане на вигляд як нитка. Із цього матеріалу ми виготовляли селянське взуття. Через деякий час, коли ми побачили перше гумове взуття, ми були дуже щасливі. Кожний мав своє власне селянське взуття і ми носили їх у будинку. Також ми робили свічки. Дуже мало людей у той час їх мали, і виробляли ми їх з одягу, олії, воску – і тоді вони світилися.

Клянусь Богом, одного разу я відвідав одне місце й ми їли там, де люди тримали своїх корів. Як раптом корова встала помочитися і хтось викрикував: «Корова встала!». Усі бризки з корови впали на нашу тацю. Тоді ми всі їли з однієї таці для їжі. Наше життя тоді було не таким як зараз, коли кожний у сім'ї, навіть малюк, має свою власну тарілку. У ті часи десять чи дванадцять нас їли з однієї таці й пили воду з однієї пляшки. Тоді люди страждали, але, клянусь Богом, там була любов. Ми піклувалися один про одного.

Ми також у ті часи не могли зробити нічого без дозволу старших, навіть не сміли відвідати нашого дядька, якщо наш дідусь не дозволяв. У нас був бідний сусід і дідусь завжди нам казав: «Кожного разу як проходите повз, ховайте цигарку, тому що наш бідний сусід буде заздрити. І якщо маєте гроші, коли витягаєте сумку, робіть це потайки. Не дайте бідним людям бачити, що ви маєте, тому що вони будуть зазіхати».

Було багато бідності, проте і тоді ми знаходили приводи для радості і веселилися.

Наш будинок був зроблений із цегли й побудований погано. Деревини в нас також не було. Мали трохи деревини дуба, так могли себе зігрівати. Тоді будинки були дуже слабкі, ненадійні, тільки й вистачало, щоб захиститися від північного вітру.

Я сподіваюся, що моя мати пробачила нас, адже через нас вона багато страждала. Коли я виріс і мені виповнилося 13 років, я пішов жити до свого власного будинку. Після восьми років перебування в домі мого дядька я накоїв деяких поганих речей, але він пробачив мене. Після того, як я пішов, то сказав чоловіку матері: «Я хочу піти й жити у власному будинку. Якщо візьмете свою частку спадку від батька, тоді зможете прийти й залишатися разом із моєю матір'ю. Я буду вас вважати своїм батьком і поважати як батька. А якщо ні, тоді дайте моїй матері піти!». Але це було дуже важко для неї.

Вона мала чотирьох дітей з того боку, їх було більше як нас. У неї було двоє дівчат і двоє хлопців з іншим чоловіком. Обидві доньки померли, одна – коли була дуже молодою, а інша – пізніше. Її двоє синів живуть досі.

Я пішов до нашого нового будинку разом із матір'ю. Будинок я побудував на землі, успадкованій від батька. Ми не мали більше гарних стосунків із дядьковим сином, тому що він не хотів брати мене разом із матір'ю. Інколи він забирав від матері старших дітей, іноді – віддавав назад. Я доглядав цих дітей, я їх виростив і допоміг їм одружуватися».

Одного разу, коли я повернувся додому, моя мати випікала хліб із муки, змішаної з попелом. Хліб був зроблений із домішками попелу і коли я зайшов до кімнати, вона сказала: «Ось так я змушена обманювати дітей, хліба взагалі немає».

Я відразу пішов до села Вербок, щоб зустрітися із чоловіком на ім'я Халіль, і те село було десь за три кілометри від нас. Клянусь, я біг без зупину. Халіль Токнікі сидів у саду свого будинку. Він був двоюрідним братом матері. Я привітав його і сказав, чому прийшов. Халіль покликав дружину. Тоді жінки одягали чорні рушники, розміром один на один метр. Халіль їй сказав: «Йди й заповни це борошном». Я взяв ту муку, і тоді матір могла випікати та годувати дітей. Четверо дітей були дітьми дядькового сина.

Один із хлопців виріс і став солдатом. Він мене запитав: «Дядьку, що я маю робити, чи маю одягати форму?», а я йому відповів «Спершу ти маєш спитати свого батька. Я знайду форму для тебе, але спершу ти маєш його запитати». Він запитав батька, а той відповів: «Одягай форму». Він переказав мені його слова і тоді я вимовив: «Я надішлю тобі форму». Так я і зробив. Коли він повернувся зі служби, я також знайшов йому наречену в селі Ккік поблизу Вуштррі. Там сидів його батько, а люди гарними побажаннями вітали мене: «Вітаємо Бака Б., що знайшов наречену своєму брату!». Їм нічого було сказати його батьку, тому що хлопця виростив я. Я й досі піклуюся про них.

Клянусь, моя матір через нього мала дуже важкі часи. Коли народилася її перша донька, він їй сказав: «Коли дочка виросте, ми віддамо її цій людині, щоб стала його дружиною». У ті часи вони обмінювали доньок, давали дівчинку за хлопчика. Клянусь, він бив і ранив мою матір, а я піклувався про його дітей.

Тоді він продав свою іншу доньку. Два чи три рази її забирали силоміць з мого будинку. Її заміжжя було не дуже вдалим, мені доводилося йти і забирати її до себе. Вона мала дітей, я і їх забирав, тож пізніше інколи в нас було дуже людно, тому що вона мала п'ятьох доньок і двох синів.

Я ходив до школи лише чотири роки. Тоді школи були жахливими. Боже, ми мали чекати півтори години, допоки один урок скінчиться, щоб другий урок почався, тому що іншого вибору не було. Школи відчиняли пізно. Мені було, мабуть, десять років, коли я пішов до школи. Протягом п'яти чи шести місяців я ходив у Полак, муніципалітет Скендерай, тому що в нас шкіл не було. Після п'яти чи шести місяців, ми повернулися до цієї, тому що інша була ще далі й дорога була поганою та багнистою. Моїм учителем був Раміз Пеха. Він просив нас принести йому палиці, так він міг нас побити, якщо ми не вивчили тему. Одного разу він побив мого сусіда, тому що той не знав уроку, і я почав плакати.

Коли я почав плакати, він мені сказав: «Після закінчення занять прийдеш до мене додому». Коли я туди пішов, то вчитель запитав: «Чому ти плакав через свого друга?», а я відповів: «Ви не знаєте, як це для нього, тому що якби знали, ви б його ніколи не побили й нічого йому не сказали! Його мати знову вийшла заміж, як і моя, а його два брати не дають йому торкатися книжок чи зошитів, щоб навчатися. А як він може вивчити через побої? Ви не бачили, який він слабкий? Були часи, коли він приходив до школи взимку в снігу і в нього були майже босі ноги». Після моєї розповіді вчитель більше його не бив.

Коли ми закінчили школу, деякі друзі мені сказали: «Бака Б., ми підемо до Мітровіца зареєструватися, щоби проходити лекції заочно». Я відповів: «Клянусь богом, я не маю на це грошей». Один із моїх друзів пішов і закінчив школу та став вчителем. Він був із того самого покоління, що і я. Помер двадцять років тому.

Одружився я пізно. Мені було 30 чи й більше. У ті часи ти повинен був мати гроші, якщо хотів одружитися. Вони просили три тисячі динарів за наречену. У мене таких грошей і близько не було. Три чи чотири роки потому двоюрідний брат моєї матері знайшов мені наречену у Преказі і я її взяв. Коли я це зробив, були щасливі ми всі.

Бог благословив мою дружину сімома дітьми й після сьомої дитини вона покинула нас. Вона була вагітною восьмою дитиною, коли відійшла в інший світ. Я відвіз її в Глоговц до лікаря. Лікарем був сербський спеціаліст із Приштини. Він сказав: «Це направлення. Вона має піти до Приштини негайно, тому що дуже хвора». Це сталося за два чи три роки до того, як Югославія розпалася, але дружина не погодилася: «Ні, Боже, я не можу поїхати до Приштини, я не можу залишити моїх маленьких дітей самих удома». Це був четвер. Моя матір узяла дітей, мого сина й доньку, і пішла відвідати мою дружину. Я мав семеро дітей, три дівчинки та чотири хлопчики. Моя дружина була вагітна восьмою дитиною. Вона померла за кілька місяців до пологів. У її утробі був хлопчик.

Ми повечеряли і після вечері з нею було все гаразд. Я заснув. Десь о першій чи другій годині після опівночі вона мене розбудила: «Прокидайся, тому що мені зле. Ти втратиш мене». Я піднявся та покликав матір. Вони поклали мою жінку в маленьку ванну. Ми помили та переодягнули її, тому що вона була вся в крові. Ми поклали її в машину, щоб відвезти в Глоговц. Коли приїхали, медсестра сказала, що до 7 години ранку лікар не прийде. Моя дружина почала втрачати свідомість й одна з медсестр сказала мені: «Брате, кожна втрачена хвилина – це занадто багато для неї, негайно відвези її до Приштини». Я не міг її туди відвезти, ми не наважилися. Інша медсестра мені порадила: «Вези її в Скендерай, там є лікар Риза Мала». Я знав того лікаря і де його будинок, тому поїхав у Скендерай.

Я зайшов у ту будівлю. Постукав у двері лікаря. Він вийшов та сказав: «Не зупиняйтеся тут, їдьмо до Мітровіца». Як спускався сходами, додав: «Поквапмося, щоб швидко підготувати документи». Дружина лікаря була гінекологом. Ми всі негайно сіли в машину і клянуся: те, як лікар водив цю машину, наводило мене на думку, що ми скінчимо життя в кюветі, але ми дісталися до Мітровіца.

Коли ми приїхали до лікарні, то завели мою дружину в ліфт і поїхали на третій поверх. Мій старший син був із нами і лікарі запитали його: «У яких ви стосунках із пацієнткою?». Той відповів: «Вона моя матір». Вони сказали йому вийти, і тоді те саме запитали мене. А я відповів: «Вона моя дружина». Медсестра попросила: «Допоможіть мені її роздягнути». Я намагався її роздягнути, допоки інші лікарі не прийшли. Тоді лікар Нура (її двоюрідна сестра) зайшла і сказала: «Ми маємо негайно забрати її в операційну». Вони всі зібралися там і нічого не казали про те, що відбувається. Сербська прибиральниця через певний час прийшла і сказала мені: «Я не думаю, що вона виживе, тому що її обличчя стало блідим». Моя дружина померла, і тоді її двоюрідний брат вийшов та промовив: «У неї були хворі нирки. Я заберу вас у Ніс». Але це стосувалося лише мене, тому що вона вже пішла із життя.

Моя дружина померла й залишила семеро сиріт. Їй було 38–39 років. Брат із боку моєї матері машиною поїхав до Глоговца по лікаря, який зробив ін'єкції дітям, щоб ті заспокоїлися. Вони були дуже засмучені. Брат моєї дружини, дядько дітей, і невістка дуже любили дітей. Ця невістка також дуже любила і мою дружину. О першій годині прийшов брат дружини зі своєю жінкою. Коли вони прийшли, клянуся, я був повністю розгублений. Я не тямив, що відбувається. Коли брат дружини зайшов у гостьову кімнату, то сказав: «Я приїхав із Зоєю». Зоя приходила й гуляла з дітьми і вони любили її, так наче вона була їхньою матір'ю. Моїй молодшій дитині було тільки чотири місяці.

Моя матір стала для мене моїм братом, моїм батьком, моїм усім. Вона була дуже турботлива жінка, дуже мудра. Я завжди казав, що коли моя мати помре, я збожеволюю від печалі. Я ніколи не думав, що буду відчувати щастя після того, як вона помре. Але це все в руках Божих. Моя мати померла під час наступу сербів. Я покликав двох людей із кожного будинку брати участь у її похованні, а в селі було 60–70 будинків. Прийшли мої двоюрідні брати і я сказав: «Я покликав вас поховати мою матір, але тут їхній контрольно-пропускний пункт, і вони стріляють у людей. Вони вистрілили та вбили одну людину». Вони вбили гранатою семеро людей однієї сім'ї за раз. Як сім'я виходила з будинку, на них впала граната та вбила матір, трьох братів, двох сестер і мою невістку, яка була на пізніх термінах вагітності. Усі загинули. Лише один чоловік вижив. Після війни, він сказав мені: «Бака Б., я не знав, до кого першого підійти – до матері, братів, невістки чи моїх сестер».

Мої дядьки мали будинки по одній вулиці. Коли почався бій, той, у якому вбили Адема Джашарі (один з творців, ідеологів і чільних польових командирів АВК. – Прим. ред.), вони покинули домівки і прийшли до нас. Прийшли разом із худобою, з усім, що мали. Через наш будинок пройшли сотні сімей. У нас була гостьова кімната й ми стелили ковдри на підлогу, тому що не мали на всіх матів. У той час матір дуже хворіла. Мій дядько сказав: «Бака Б., навіть якщо мати помре, ми проведемо церемонію». Проте ми були закриті у своїх будинках протягом трьох місяців, як ми вийдемо? Коли моя мати пішла на той світ, прийшло близько 20 сусідів, чи й більше. Два мої кузени з нашого району прийшли до мене. Вони жили далеко від мого будинку й запропонували: «Заради Бога, ми допоможемо тобі, якщо немає виходу. Ми допоможемо повідомити кожному в селі». На що я відповів: «Ні, не потрібно», – бо в мене були люди, які допомагали. Усе ж вони вийшли та покликали людей із села.

Близько 70–80 людей зібралися на похорон. Кладовище було далеко. Клянусь Богом, коли я поклав матір у машину й люди почали йти, я не знав куди ми йдемо, як ми доберемося до кладовища, тому що я був нажаханий, що серби можуть стріляти в нас гранатами, і що вони вб'ють людей, і думав, що тіло матері залишиться на дорозі. Я дуже боявся, що моїх племінників, кузенів і дядьків уб'ють, але, дякуючи Богу, ми добралися до могили, поховали її і люди розійшлися. Коли повернувся додому, то дуже радів, що нам вдалося її поховати. У мене було відчуття, наче моя мати знову жива. Зараз, коли я розповідаю про цю ситуацію своїм синам і кузенам, то кажу: думав, що відчуватиму сильний смуток і скорботу, коли ховатиму матір, але ситуація змусила мене радіти, що вдалося її поховати. Проте час робить свою справу. Після того, як я заспокоївся (це було як слабка інфекція, що отруює тебе із часом), я почав відчувати сум.

Минуло небагато часу і почалася війна. Від початку бойових дій я тринадцять разів здавався сербам на контрольно-пропускному пункті, тому що діти були сироти, я не міг просто їх залишити.

Вони забрали мене в Офіс Управління державної безпеки в Глоговці. Коли мене туди доправили, я запитав: «Чому мене сюди привели?». Той офіцер ССО, що вже втомився від побиття людей, сказав: «Ти піклуєшся про них (повстанців. – Прим. ред.), опікуєшся ними і проводиш у село». А я відповів: «Клянусь Богом, навіть якщо б до дверей приїхав броньовик, я не зміг би його побачити, тому що це для мене непросто. Моя дружина померла й залишила мене із сьома дітьми-сиротами. У мене 4-місячна дитина. Немає нічого складнішого для чоловіка, аніж мити дитину, коли та забрудниться, і погодувати з пляшки. Навіть якщо броньовик буде біля моїх дверей, я не зміг би його побачити, не кажучи вже про те, щоб охороняти село». Дякувати Богу, він не побив мене. Ці слова мене врятували.

Проте під час війни багатьох членів моєї сім'ї вбили: п'ятьох чоловіків. Вони вбили двох моїх синів на Курбан-байрам. Одному було 17 років, іншому – 23, також вони вбили мого 55-річного брата та двох племінників. Тіла племінників ми так і не знайшли.

Ми втекли, пішли в Тардевк, тому що там жила моя зведена сестра. Жінки та діти залишилися позаду. Я взяв лише мого сина та сина брата. Ми йшли вночі одинадцять годин, допоки не прийшли до них додому. Ми прибули, а в них взагалі не було інформації. Племінник приготував для нас крелан. Коли ми почали їсти, я сказав хлопцям: «Щасливого Курбан-байраму». О 5 годині вечора того дня вони вбили членів моєї сім'ї, а я взагалі про це тоді не знав.

Тоді відбувався наступ і ми опинилися в епіцентрі подій. Було 30 000 жінок і дітей у нашому селі і десь 15–16 старих чоловіків. Одинадцять печей готували їжу. Військовий капрал, якому залишалося 40 днів до завершення військової служби, сказав мені: «Дозволь мені повідомити тобі дещо». Він витягнув із кишені листа і продовжив: «Ми порушуємо закон на 2000 відсотків. Подивіться на цей лист. У нас є наказ знищити села Ліковц, Макермаль, Поллужа, Шкитиця і Керек, і наш наказ – не залишити нічого, ні паркану, ні колодязя, ні живої істоти, ні соломи, ні хліва, нічого взагалі. Нам надали наказ знищити все». Ми бачили якихось баранів, кіз, можливо, за два кілометри. Ми казали дітям: «Приносьте їх сюди». Вони приносили худобу й тоді різали овець і кіз. Ми відрізали ніжки й давали дітям: «Іди і скажи своїй матері приготувати для тебе м'ясо». Корови були покинуті. Вим'я однієї набрякло й боліло. І там було 30 тис. жінок і літні чоловіки, але жоден не підійшов до тієї корови. Чоловік, старший за мене, прийшов і почав доїти корову. Діти чекали з тарілками. Він давав їм випити молоко.

Мого кузена тоді сильно побили серби. Іншого вони вбили на полі, запалили поле і його тіло там згоріло. Той капрал сказав мені: «Десь тут є бункер». У селі Піка є колодязь, із якого не тече вода, він був 5-6 метрів завглибшки, і де б наша армія не знаходила сербів, офіцерів поліції, порушників, вони вбивали та кидали їх туди. Він сказав: «І якщо ти вирішиш завтра заговорити, то прийде піхота. Якщо ти будеш говорити з ними, ніхто не посміє до тебе й пальцем доторкнутися, а якщо не будеш говорити, вони всіх вас зітруть із лиця землі». Солдат прийшов зі своєю гвинтівкою і застрелив собаку, яка була там. Діти закричали. Моя донька негайно прийшла, бо подумала, що мене вбили.

Тоді, останньої ночі, вони увірвалися всередину. Було 30-40 сербів, офіцери, але також і кілька солдатів. Деякі жінки виходили вдень та просили їх: «Дай цигарку». Й останньої ночі, коли їхніми намірами було прибрати нас звідти, вони почали знущатися над жінками. Від того дня мені не подобається армія. Чому, заради Бога, вони не застрелили нас усіх? Куля для кожного – це було б краще для нас. Ми могли чути крики жінок повсюди.

Тієї ночі понад сотню жінок було згвалтовано. Вони забрали невістку сусідів і почали її бити, вона безперервно кричала. Потім вони взяли мою невістку та її двох дітей. Серби оточили її, познущалися з неї, а потім викинули. Моя жінка, з якою я одружився після смерті першої дружини, кричала, коли вони забрали мою невістку. Тоді вони забрали й мою дружину. Коли наступного дня ми пішли із села, вона плакала без упину і не могла заспокоїтися. Вона досі подумки застрягла в тому дні. Зараз, присягаюся Богом, я не можу її покинути. Вона досі плаче та кричить. Хтось сказав мені: «Було б добре повідомити про її страждання, і, можливо, вона отримає половину пенсії за свої страждання».

Вона стільки кричала, що втратила себе. Коли якась жінка її знайшла, то її одяг був весь порізаний, а вона була покрита багном. Заради Бога, що я маю з нею робити? У неї лише один син і якщо він одружиться, що вона буде тоді робити. Вона дуже близька з ним.

Коли я прийшов до вас у центр, ці сестри дуже мені допомогли. Я ніколи не забуду їхнього доброго вчинку. Навіть психолог і Феріде запитали мене «Чи вона здатна надавати показання?». Я відповів: «Ні, клянусь Богом, вона тут залишиться на весь день, але не зможе дати свідчення». Вони мені сказали: «Ви маєте піти до лікаря, щоб отримати сертифікат і тоді ви маєте прийти сюди та надати показання». Після двох чи трьох місяців я мав прийти та надати показання замість неї, бо вона не могла.

Моя дружина інколи плаче або сміється. Іноді лише плаче, клянусь Богом, це для мене проблема. Інколи вона каже: «Я дурна, бо кричала, коли вони забрали Аба (невістку)». Тієї ночі вони знущалися над Абою два-три рази, але тоді вони знущалися і над моєю дружиною також. Наступного дня, коли вони прокинулися о 8 годині ранку, усі дівчата, жінки та жінки похилого віку вирішили: «Ми втечемо в поля, і якщо вони вб'ють, то так і буде». Я їм відповів: «Почекаємо пів дня, подивимося, що буде». Клянусь, я нічого не знав. Я лише думав, що щось могло змінитися. З Божою поміччю прийшов наказ забрати нас звідти, і нас повезли до Скендераю. Коли ми приїхали в Скендерай, нам сказали: «Ідіть, куди хочете». Тоді моїй доньці було 14-15 років. Мій син був молодшим. Ми залишалися там протягом п'яти тижнів.

Я сидів разом із кузеном в одній із кімнат, їхня штаб-квартира була 50–100 метрів звідси. Це був КПП, де перебували серби. Там у них було місце, і ми могли чути, як вони б'ють албанців, котрих спіймали. Боже! Як тільки я згадую їхні крики. Вони виходили, а ми сиділи на вулиці в затінку. Серби хотіли нас застрелити. Ми лише чули звук, коли кулі пролетіли біля нас. Мій кузен закричав: «Біжи, вони нас вб'ють!». Ми втекли від сербів. Коли літаки хотіли стріляти по них, то офіцери поліції кликали дітей, а щоб вони вийшли на вулицю, обіцяли, що кинуть солодощі у дворі. Серби думали, що з літаків побачать дітей і не будуть стріляти. Інколи вони ховалися серед нас.

Ваш Бака Б. страждав від народження і дотепер, але страждав я найбільше через те, що сталося з моєю дружиною. Клянусь Богом, це велика несправедливість. У мене дуже важка травма спини. Коли наступила осінь, я мав зустрітися з командиром АВК, його звали Раїф, але вони кликали його «Лугат». Тоді в мене не було жодних грошей, я мав узяти в борг 50 німецьких марок і дати їх Раїфу, щоб він поставив мій будинок із першої категорії в п'яту. Просто, щоби потрапити під дах мого будинку. Комісія казала мені десятки разів: «Цей будинок непридатний для проживання, ви не можете залишитися всередині». Спереду будинку залишилася лише металева рамка. Усі стіни й дах зрешетили кулі. Навіть коли люди із Приштини прийшли з камерами, то були здивовані: «Це має перетворитися в музей, тому що в цьому неможливо жити».

Ми покинули Скендерай, коли прибула піхота, і повернулися в село. Мій кузен, котрий був зі мною, сказав: «Нам нікуди йти». «І чому?», – запитав я. «Ми помremo з голоду, тому що вони не залишили їжі чи ще чогось. Усе спалено». І тоді солдати НАТО прийшли з танками, я пам'ятаю, як ми обнімали цих солдатів. Деякі представники села прийшли до нас і запитали: «Скільки у вас людей?». Вони давали нам борошно, коли ми йшли до наших домівок. Але коли ми дійшли до свого, то побачили, що він повністю згорів. Мій будинок був із перших у селі, який згорів. Ох, мені було дуже сумно через те, що я втратив свої речі: телевизор та музичні інструменти, щипкову лютню, чифтелі, скрипку. Я часто грав на скрипці в гостьовій кімнаті. Коли повернувся у свій дім, то знайшов деякі струни, які вціліли у вогні. Знищено було все, крім стін. Нічого цілого не залишилося. Будинок був наповнений обгорілою плиткою та попелом. Тому коли ми повернулися, діти та дівчата все прибирали.

Один чоловік із села Бербалік підійшов до мене і сказав: "Ходімо зі мною, у мене є двоюрідний брат у Митровиці, він має будівельні матеріали та деревину". Коли ми туди прибули, він звернувся до свого родича: "Я привів тобі клієнта, він втратив п'ять членів родини. Його будинок сильно пошкоджений. Я не кажу, що ти маєш дати йому матеріали безкоштовно, але було б добре, якби ти міг якимось допомогти". Тоді той боснієць відповів: "Якщо ви візьмете це, я продам на 5 євро дешевше за метр, якщо купуватимете погонними метрами – на 3 євро дешевше, а якщо брати дошки кубометрами, то знижу ціну на 50 євро". Почувши це, я не зміг стримати сліз і розплакався. Він був боснієць. Намагався говорити албанською, щоб заспокоїти мене, але не міг, бо не знав мови. Я сказав йому: "Говоріть сербською, я розумію". Він відповів: "Якщо ви й далі так продовжуватимете, то збожеволієте, і тоді постраждають і ваші діти. Бо ви не можете змінити те, що сталося, навіть якби світ перевернувся догори дриґом".

Муніципалітет ухвалив рішення виділити по чотири-п'ять арів землі всім родинам, які втратили когось із близьких. Коли я звернувся до них, мені нічого не дали. Я чотирнадцять разів приходив до мера, але він не хотів мене приймати. На п'ятнадцятий раз я увійшов і сказав собі, що не піду, навіть якщо він мене поб'є. Він запитав: "У чому річ?". Я все йому розповів. Він почав виправдовуватися, запевняючи, що нічого не знав, і сказав, що не мав уявлення про те, що зі мною сталося. Він був головою муніципалітету, а також головою комісії.

...Мене знову оминули, очевидно, я не мав права на допомогу. У моїй родині шестеро жертв, а я не маю цього права. Хтозна, може, мені потрібно було мати якісь зв'язки. Він сказав: "Це закрыта справа. Я нічого не можу для вас зробити, але дам вам одну квартиру". Я погодився: "Гаразд, добре, хоча б квартиру". Коли квартири побудували, я знову прийшов. І тоді він заявив: "Буду з вами відвертим. Є люди, які мають більше можливостей, ніж ви. Їх було багато, і всі квартири вже роздали. Я не зміг зберегти жодної для вас. Але, принаймні, я влаштую на роботу одного з ваших синів". Я відповів: "Що ж, нічого не вдієш. Принаймні мій син працюватиме".

Мені було дуже важко, коли я ходив на збори. Також, коли йшов на ринок, я не міг стримати сліз. Одного разу, коли приїхав Хашим Тачі (косовський політик і голова Демократичної партії Косова, колишній політичний командир АВК. – Прим. ред.), щоб оцінити ситуацію в Скендераї, він прийшов на футбольне поле. Я тоді не мав сил, не міг встояти на ногах. Почувався набагато слабшим, ніж зараз, у 80 років. Я сів і дивився на нього, сльози лились по обличчю. Я думав: "Подивись на всіх цих людей, які вижили, а мої сини та брат загинули". Я навіть не знав, де їхні тіла. І коли з'явився Хашим Тачі, люди аплодували. Я ніколи раніше не бачив його, лише по телевізору. Він промовив: "Брати і сестри, Дрениця постраждала найбільше – матеріально, економічно та фізично". Він говорив досить довго, але серед іншого сказав: "Нинішнє керівництво, яке принесло нам цю свободу, завжди буде вдячне за кожну втрату, кожне хвилювання і всю кров, пролиту за цю землю". Клянуся Богом, я раптом відчув такий приплив сил, що подумав, ніби зможу встати і почати бігти. Це мене так підбадьорило. Я почувався настільки сильним, що здавалося, зміг би грати у футбол. Я сказав собі: "Хвала Аллаху. Усі ці чоловіки загинули, але оскільки є хтось, кому не байдуже і хто піклуватиметься про нас, можливо, справедливість все-таки візьме гору".

Я думав, що вони кажуть правду, але за 20 років, присягаюся Богом, лише журналіст Халіл Кастраті приходив одного разу і тиждень тому завітала дівчина, хоча я хотів би, щоб вона залишилась довше, а також Червоний Хрест, який дав мені 100 німецьких марок. Більше ніхто ніколи не приходив до мене, щоб спитати, чи я ще живий, чи маю якісь проблеми, чи при здоровому глузді, або просто сказати "Хай Бог допомагає". Ніколи.

Ця жінка, Сельвія, із центру, запитала мене: "Бача Б., скільки у вас дочок?". Я відповів: "У мене три доньки". А вона сказала: "Додайте мене до цієї групи. Віднині вважайте мене своєю дочкою також". І тепер я звертаюся до неї як до доньки. Я прийшов до організації, і працівники запитали мене: "До кого ви прийшли?". А я їм кажу: "Я прийшов побачити свою доньку". Вони почали сміятися.

Я сказав собі після закінчення війни, може, тепер життя поліпшиться. Багато чоловіків загинуло, але ми нічого не могли вдіяти. Кажуть, що найтемніша ніч перед світанком. Але, клянуся Богом, це неправда. Мені ніколи не давали ні будинка, ні землі, ніхто ніколи не запропонував мені: "Ось, візьми це, бо тобі потрібно". Тиждень тому одна із сестер принесла мені 100 євро. "Це від асоціації для людей, у яких зникли члени родини", – сказала вона мені. Я відповів: "Дякую, сестро".

Ми досі не знайшли тіла мого сина та сина мого брата. Синові брата було 23 роки, він був ровесником мого іншого вбитого сина. А моему сину, чие тіло так і не знайшли, було лише 17 років. Усі питали мене: "О Боже, невже вони вбили того твого сина, який був таким гарним хлопцем?". Вони цікавились і моїм старшим сином, вони обидва були дуже добрими. Також мого брата вбили у 55 років. А решта з нас продовжили так жити.

Я працював у будівельній фірмі в Печі. Якось я впав і пошкодив три ребра й отримав зсув п'яти дисків у спині та шиї. Коли я звернувся до лікарів, їх було двоє: Шабан Хасі й інший на ім'я Кемайл з Печі, вони хотіли мене прооперувати. Шабан був менш досвідченим, а Кемайл мав більше розуміння. Шабан підійшов і запитав: "Хочеш, щоб тебе прооперували завтра?". Я відповів: "Чому ти мене питаєш? Я не лікар!". Він узяв чашку, очевидно, щоб зібрати для аналізу трохи моєї крові ввечері, готуючи мене до операції наступного дня. А потім промовив: "Не кажи Кемайлю, бо він накричить на мене, але якщо ти хоче почути мою пораду, то я б сказав: не роби операцію". Я запитав: "Чому?". Він відповів: "Слухай! Жоден лікар у світі не зможе прооперувати п'ять дисків, не завдавши тобі якоїсь шкоди. Ти можеш померти або не зможеш говорити, чи, можливо, не зможеш чути, можливо, твоя рука чи нога буде паралізована, або все тіло, тож якщо тобі не болить, я б не робив операцію". Я сказав йому: "Тоді я зроблю, як ти кажеш".

Серби давали мені 300 німецьких марок тоді, а албанці взагалі нічого не дають. Два роки я не отримував пенсію. Клянуся Богом, є люди, які отримують багато грошей. Вони отримують свою пенсію, але мені ніде нічого не дають. Ну, вони дали мені 200 євро за мого брата, але припинили виплачувати пенсію. Як я можу вижити? Як я можу заспокоїтися? Замість того, щоб сказати: "Ця людина пролила кров за цю землю..." Я пролив кров за це Косово. Я пролив кров за цю землю. Не корів й овець принесли в жертву цій землі, а життя наших чоловіків! Навіть якби мені віддали весь світ, цього було б недостатньо, доки я не знайду свого зниклого сина.

Мені більше нічого не потрібно від цього світу. Один з моїх братів якось сказав мені: "Брате! У в'язниці в Сербії були сотні юнаків. Може, нам варто пошукати твого сина там. Якщо ми зможемо щось дізнатися або витягнути його за гроші". Потім він додав: "Але ти вже не зможеш спілкуватися із цими чоловіками, бо їх катували, били". Я відповів: "Ні! Навіть якщо ви знайдете там мого сина і привезете його сюди, я навіть не торкнуся його! Якщо він не впізнає мене або не розумітиме, що я йому кажу, і не знатиме, які між нами стосунки, я не прийму його назад! Навіщо мені його торкатися? Він уже мертвий!".

Клянуся Богом, я витратив 1000 німецьких марок на пошуки сина. Хтось казав мені: "Ось цей чоловік – ворожбит". Я йшов до нього, а вони говорили: "О, в ім'я Бога, через два дні ви ... але ви маєте дати мені 100 марок!". Потім приходили інші й робили те саме. Іди сюди, іди туди, зроби це, зроби те. Все було марно. Я вже почав страшенно хвилюватися. Хвала Аллаху Всемогутньому, він урятував і захистив мене, бо інакше мене б уже не було. Я божеволів від хвилювання.

Щодо зниклих чоловіків, я б це якось вирішив, бо були й інші зниклі люди, деякі навіть старші за мене. Але це несправедливість! Людям у моєму селі дали землю, і клянуся Богом, у мене нічого немає. Тим людям дали квартири та будинки. Присягаюся, їм викопали колодязі, відремонтували будинки, а нам – нічого. Одна людина поранилася, тікаючи, подряпалася об гілку, і казала: "Мене зачепила граната". Сьогодні він отримує пенсію 400 чи 500 євро, не знаю скільки точно. Ця несправедливість мене вбиває. Що сталося з моєю пенсією? Я заслужив її, коли впав, і серби оцінили мій стан та давали мені 300 марок на місяць, а албанці припинили виплати. Я ніколи із цим не погоджусь! Що я маю сказати? Вони знали, що мої діти – сироти, і знали про стан мого будинку. Мені вони набридли до нудоти.

Пам'ятаю, як усі казали: "Важливо звільнити Косово, вигнати сербів звідси". Поліцейські робили з нами все, що хотіли. Усюди було однаково, не лише тут. А коли сербів вигнали, тепер маємо цю несправедливість... дуже важко жити далі. Мого сина не беруть на роботу. Іноді він працює три дні, або чотири дні, або тиждень, або місяць... Часом працює три дні тут і там. У влади зовсім немає співчуття, вони мали б сказати: "Зачекайте-но, ця родина втратила стільки чоловіків. Найменше, що ми можемо зробити, – це найняти його сина на роботу". Я ледве зміг знайти роботу для сина мого брата, якому 22 роки.

Старійшини, мудреці, казали: "Завжди може бути гірше". Сьогодні цих людей немає, я забув про їхні слова, а тепер маю справу із цим. Зараз я борюся із власними стражданнями. Що я можу вдіяти? Така моя доля – страждати з народження.

Два тижні тому мої син і донька приїхали з Великої Британії провідати мене. І, хтозна, можливо, вони почули, що я дав те інтерв'ю журналісту Халілу Кастраті щодо будинку. Коли вони прибули, то були щасливі, знайшовши нас там: "Ми думали, що вже не побачимо вас живим". За ті дві години ми зробили багато фотографій. Щоразу, коли я говорив, та дівчина починала плакати. Вона не могла стримати сліз. Тиждень тому вона зателефонувала мені: "Я приїду на Новий рік, приїду побути з вами". Я відповів їй: "Приїжджай, коли захочеш. Можеш залишатися тут скільки потрібно".

Зараз я живу із двома синами. Мій старший син поїхав за кордон, до Німеччини. Я дуже сумував за ним, поки він був там. Мій хлопець прожив там вісім чи дев'ять років. Я купив йому цеглу для будинку. Племінники, його дядько і всі допомагали йому будувати власний дім. Тепер у нього три здорові доньки. Він не живе з нами. Я мешкаю із двома синами від другого шлюбу.

Я вдячний Богові за те, що він зберіг мій розум. Я міг би збожеволіти через усе, що сталося. Пам'ятаю, як ми забирали нашу матір та її дітей, а дядько був з іншого боку, і діти підходили до огорожі й кричали: "Мамо!". Моя мати дуже страждала, і я сподіваюся, що Бог змилюється над нею. У неї були нескінченні тривоги. Деякі люди страждають усе життя.

Я навіть сказав Халілу Кастраті: "Я не можу передати словами всі біди і тривоги, які були в моєму житті". І коли я це промовив, його менеджер запитав: "Халіле, будь чесним, чи зміг би ти витримати всю несправедливість і весь смуток, які дядько Баца Б. пережив?", а Халіл відповів: "Клянуся Аллахом, але ніхто не міг би йому допомогти, крім Бога". Присягаюся, дуже мало людей були б такими терплячими і витримали б стільки, скільки я. Це був великий емоційний тягар. Але я дякую Богу, він допоміг мені і досі допомагає.

Нині важко виходити з дому. Я не залежу від чиєїсь милості. У мене є корова, я воджу її, випасаю то тут, то там; трохи ходжу сам – так я проводжу час. Вдома багатолюдно. У Верршніку (Vërrsnik) в мене немає дітей, з якими можна поговорити. Цілий день дивлюся телевізор, слухаю новини. Слава Богу, мені подобається спорт, і я його дивлюся. Мені дуже подобалась "Барселона", але зараз вже не так сильно. Вона почала програвати. Шкода...

**«...ВОНА ПОЧАЛА ПЛАКАТИ. Я
ПОПРОСИВ ЇЇ: «ПОГОВОРИ ЗІ
МНОЮ, ЯК З РІДНИМ БРАТОМ». І
ТОДІ ВОНА РОЗПОВІЛА: «Я ХОЧУ
НАКЛАСТИ НА СЕБЕ РУКИ, БО МЕНЕ
ЗГ'ВАЛТУВАЛИ». МЕНІ БУЛО ТАК
ПРИКРО. Я БУВ НАЛЯКАНИЙ. МЕНІ
Б НЕ БУЛО ТАК БОЛЯЧЕ, НАВІТЬ
ЯКБИ ЦЕ СТАЛОСЯ З МОЄЮ РІДНОЮ
СЕСТРОЮ»**

Коли почалися 90-ті, Бесім був ще підлітком у Сухареці. Через бійку із сербами в старших класах він був змушений разом із трьома друзями тікати від сербсько-югославської поліції до Німеччини. Незалежність інших країн надихнула його друзів поїхати до Албанії, де вони працювали над налагодженням зв'язків з іноземцями, які готувалися до приходу в Косово в ролі бійців.

Під час бою з югославськими військовими силами в Косово мінометна міна вибухнула неподалік, підкинувши Бесіма на шість метрів у повітря. Він упав на землю й отримав дев'ять поранень. Двоє із трьох близьких друзів, з якими він залишив Сухареку і поїхав до Німеччини, підбігли до нього, щоб урятувати його. Проте вони обидва загинули.

Бесім вижив і лікувався в селі Кройміре, що перебувало під контролем албанців. Туди в останній місяць війни прибула група цивільних осіб, які тікали з Клини до Македонії. Один із цивільних отримав важке поранення і не міг пересуватися. Його перевезли на лікування в село Кройміре. З ним залишилися також його сестра і батьки похилого віку. Дівчина просила Бесіма пообіцяти їй, що після закінчення війни він поверне її брата додому. Бесімові незрозуміло, чому вона намагається відокремити свій життєвий шлях від шляху пораненого брата.

Арбнор Моріна, «Я не планую більше жити»
Полотно, олія. 90×110 см

Я НЕ ПЛАНУЮ БІЛЬШЕ ЖИТИ

Я народився в селі Тербеш. Коли мені було вісім років і я навчався у другому класі, ми переїхали жити в Сухареку, де я мешкаю й досі. Пам'ятаю, коли я був дитиною, ми гралися з м'ячем у селі. Ми також пасли худобу. Ми дуже раділи, коли до нас приїжджали гості, тому що в селі було небагато людей. Коли ми переїхали жити в Сухареку, життя стало іншим. З'явилося багато друзів, у школі теж було багато учнів.

Ми були не дуже заможною сім'єю, хоча мій батько раніше працював у Словенії. У нас почалися проблеми з деякими сусідами. Вони сперечалися з ним. Мій батько був особою з інвалідністю, у нього не було руки. Але навіть у такому стані він потроху працював, а також мав деяку фінансову допомогу з-за кордону. Тож ми так чи інакше перебивалися. Нас було семеро дітей: три сестри і чотири брати. Я був більш близький до батька, бо, оскільки він мав інвалідність, то потребував допомоги, а я був третім старшим сином у сім'ї і завжди допомагав йому.

Я не був старанним у навчанні. Ми були неслухняними дітьми, погано навчалися і не слухалися вчителя. Мою вчительку звали Назліє, і вона викладала нам до п'ятого класу. У п'ятому класі моїм класним керівником став відомий у місті чоловік. Я досі спілкуюся з ним, але не як з учителем, а як із батьком. Ми досі зустрічаємося, п'ємо разом каву і дуже гарно спілкуємося. У нашому класі було багато проблемних дітей. Він завжди казав: «Ви були найбільшими порушниками спокою, але з вами мені було найкраще. Ви були ангелами порівняно з наступними поколіннями».

Якщо казали, що «цей учитель – черговий по коридору», ніхто не наважувався відчинити двері. Він сам так і говорив: «Я хочу взяти клас, який є найпроблемнішим». Він також навчав нас, і ми вдячні йому за це, тому що з ним ми багато спілкувалися. Зараз ми час від часу зустрічаємося, і хоча він уже в похилому віці, він усе ще викладає в тій самій школі. Він є вчителем історії. Коли ми зустрічаємося, я досі відчуваю себе так, ніби я все ще в початковій школі. Ми тоді були близькі один до одного, як сім'я. Ніхто не наважувався насміхатися над нами. Ніхто не смів дражнити дівчат з нашого класу і ніхто не дозволяв собі зробити щось погане з ними.

Я вступив до технікуму вчитися на електрика. У той час у нас почало з'являтися відчуття, що ми більше не можемо добре жити із сербами. Шкільні роки залишилися у нас в пам'яті дуже важкими, тому що все почало змінюватися, усе почало ставати зрозумілішим. Це було у 1989–1990 роках. Ми відвідували уроки в гостьових кімнатах приватних будинків. Навчання в цих будинках було трохи ніби не справжнім. Ми говорили: «Сьогодні ми йдемо до такого-то будинку» і робили вигляд, що йдемо просто як гості, оскільки нам потрібно було переконатися, що сербська поліція нічого не дізнається. Ми проводили заняття, вчителі пояснювали предмет, і ми спілкувалися з людьми, які приїхали з інших сіл, навіть не знаючи їх раніше, спілкувалися з іншими, тому що нам здавалося, що вони приїхали підтримати нас. У середній школі я провчився півтора року.

Перший рік ми добре проводили час. У мене була гарна компанія. З усіх моїх друзів 20 стали солдатами, а 14 загинули героями. Усі вони були моїми близькими друзями, вони були для мене як брати. Вони також були моїми сусідами. Шестеро з нас ще живі.

Коли ми перейшли на другий рік навчання в школі, моєму братові, який був на три роки старший за мене, прийшов лист з повісткою, щоб він їхав у Ніш, Там він був завербований до армії. У той час серби вбивали солдатів. Однак на другому курсі ми побилися з якимись сербами... Мене навіть занесли в чорний список. Нас шукала поліція. Вони шукали мене в будинку мого батька. Проте я зробив дірку в землі під килимом і ховався там, коли вони приходили по мене.

Якось прийшов хлопець із Пехи і сказав моєму батькові: «Я відведу тебе на той пагорб». На що мій батько відповів: «Просто дай мені документи, і я негайно піду». Хлопець заперечив: «Тобі не потрібні документи, щоб поїхати в село», а мій батько на це відповів: «Ні, я думав про Албанію». Я був у тій ямі і міг слухати все, що вони говорили. Я боявся, що вони поб'ють мого батька, якщо побачать, що я ховаюся під килимом. Хлопець продовжував: «Я не говорю про Албанію». Тато сказав йому: «А, то це інша річ, я думав, що ти говориш про Албанію, просто дай мені паспорт, і я негайно поїду». Це було відчуття, яке торкнулося мого серця, тому що я думав, що він поб'є мого батька, і мені доведеться заступитися. Я був юний, мені загрожувала небезпека і я переховувався. Після цього випадку ми вирішили, що для мене буде краще виїхати з Косово.

Один із добрих знайомих мого батька працював у Німеччині, і батько сказав мені: «Ми маємо вивезти тебе з Косово». Я поїхав разом з п'ятьма друзями. Тієї ночі я дуже сумував за своєю сім'єю, але я був молодий і заспокоїв себе так: «Люди працюють, і я теж буду працювати, я буду працювати, а потім повернуся». Це було важко, тому що я тужив за Косово. Проте я не наважувався повернутися, тому ми просто спілкувалися по телефону. Мої рідні казали мені: «Залишайся там, у тебе все добре». Вони помітили, що ситуація погіршується, і не дозволяли мені повернутися.

Кілька років я не повертався до Косова. Коли мені було 17 років, я поїхав до Німеччини. Однак потім мене почали шукати і там. Майже два роки я жив у Німеччині, у містечку Кьольн.

Я поїхав до Албанії, де прожив три з половиною роки. У 1992 році я вирушив до Німеччини. У 1994–1995 роках я був у Круї, потім у Дурресі, а в 1996 році – у Тирані. Я залишився там на три роки. Потім ми поїхали в Кукес, із Кукеса ми рушили до Дурреса, а потім до Каваджі. Тут ми пробули майже два роки. Потім повернулися до Дурреса. Ми попрацювали в Дурресі деякий час, і згодом переїхали до Тирані. Під час перебування в Тирані нашою метою стало налагодження контакту з людьми з Ліги, і ми це зробили.

В Албанії я працював різноробом на будівництві. Я виконував роботи з пінопластом. Я також мав допомагати своїй сім'ї, тому що ситуація в Косово погіршилася, і мій батько не міг більше працювати. Йому потрібно було отримати якісь документи, бо Югославії більше не існувало. Незважаючи на те, що мої умови життя були жахливими, я мусив допомагати йому.

Війна тривала. Я вже не пам'ятаю, коли вбили Адема Джашарі, але десь через два місяці я вже був у Косово. Я вступив до АВК і був призначений у район Паштрік 123, це був оперативний підрозділ. У травні мене поранили. Я був з тими п'ятьма друзями, з якими приїхав з Німеччини. З них двоє загинули, а один іще живий. Мене поранили у них на очах. Коли вони намагалися мене відтягнути в безпечніше місце, їх обох було вбито.

Ми проходили навчання в Тропої. Минуло приблизно три-чотири місяці, поки до нас дійшла черга. У нас були тренування. Коли я в'їхав у Косово, у містечку під назвою Расе Зогут у мене було відчуття, ніби я чую голос моєї матері, що кличе мене. Тоді ми зупинилися, закурили разом із другом, який згодом поліг мученицькою смертю, і я сказав: «Мені здається, що я чую голос моєї матері, який кличе мене». Це був кінець 1998 року. Дорога була завалена камінням, але ми не відчували його, ми просто йшли вперед. Ми були молоді, нам було по 23 роки. Сьогодні, коли я бачу молодих 23-річних чоловіків, вони всі ходять зігнуті, я не знаю, що з ними буде, коли їм виповниться 40 років. Ми тоді билися, як вовки. Я думав, що можу знищити танк своїм автоматом Калашникова. Але це було не так. Ми зрозуміли це вже після того, як потрапили на війну. Так, я пам'ятаю ту подію в Rrasë t'Zogut. Моя мама тоді дуже хвилювалася, бо вже не бачила мене більше чотирьох років. Від радості, що я опинився близько від неї, мені здавалося, що я чую її голос.

Через пів року після того, як я повернувся у Косово, до мене приїхав мій старший брат. Він дізнався, що я перебуваю в Косово, тому що я перестав їм телефонувати, а кілька спільних друзів повідомили йому про мій приїзд у Косово. Він прибув до Клеко, бо я перебував там протягом трьох тижнів. Нас відправляли з одного району в інший як оперативний підрозділ. А потім друг сказав мені: «Твій брат тут». Я не бачив його майже п'ять років, і я дуже змінився, а до того ж ми всі були брудні, бо це був воєнний час і ми не мали можливості помитися. Проїшовши вперед метрів 50, я побачив його, але не зміг упізнати. Коли ми з товаришем підійшли, мій брат сказав: «Я прийшов до одного солдата». Я впізнав його голос, бо ми розмовляли по телефону, і в мене побігли сльози по обличчю і я вимовив: «Я той, до кого ти прийшов».

Я зняв капелюха й обняв його. Ми пробули там кілька годин. Тепер проблема полягала в тому, як розлучитися з ним? Проте, врешті-решт, у нас не було іншого виходу, окрім як розійтися, тому що він не був солдатом. Він повідомив новину про мене нашій матері, і через два місяці приїхала до мене і вона. На той час я був у районі Неродима, і через друзів переказав родині, де перебуваю. Ми знали людей, які забезпечували населення міста продовольством. Приїхала і старша сестра, яка зараз перебуває у Швейцарії. Їх не супроводжували чоловіки, жодні, вони приїхали просто провідати мене.

Коли мама побачила мене, вона дуже хвилювалася, як кожна мама про свою дитину. Я їй кажу: «Чого ти засмучуєшся? Ти маєш пишатися своїм сином. У тебе є син для Косова, і в тебе є ще троє вдома». Вона відповіла мені: «У мене є ще троє, але жоден з них не може замінити тебе». Це додало мені сили волі. Я подумав, що у мене є моє призначення, є мої рідні люди, за яких я маю боротися. Ми провели разом близько чотирьох годин. Але коли моя старша сестра пішла, вона почала плакати, і це мене засмутило. Інші сестри тоді були ще маленькими, а ця на рік старша за мене. Я запитав сестру: «Що сталося?». «Ні, нічого». Я сказав: «Знаєш, я повернуся», а вона відповіла: «Не знаю». Я запитав: «Як ти можеш казати, що не знаєш?». А вона мені: «Але ж ти повернешся?». Я підтвердив: «Так, повернуся». Вона попросила: «Повтори, я погано розчула». Навіть сьогодні, коли вона приїжджає зі Швейцарії, я питаю її: «Ти хочеш приїхати? Приїдеш чи ні?». «Не розмовляй зі мною так, як під час війни, коли ти доводив мене до божевілля» – відповідає вона. Навіть зараз ми так спілкуємося.

Потім почався перший наступ. Незабаром розпочався другий, а через півроку все припинилося. Перемир'я, була зима. Друг сказав мені: «Ти можеш їхати додому». Це було перемир'я, не було жодних бойових дій. Я відповів: «Я їду, тому що навіть я сумую за сільськими ґрунтами, не кажучи вже про моїх батьків». Ми пішли вночі і зайшли в наш будинок. Потім він пішов до своєї домівки, а я залишився в себе вдома. Я пробув там години три, не більше, тому що мене оточували сусіди, які співпрацювали із сербами.

Ці сусіди мене помітили. Мене побачила дитина, і його старші родичі пішли і донесли на мене, тому що дитина не могла цього зробити. Мій батько був досить спостережливим. Він побачив їх здалеку і сказав мені: «Тобі треба тікати з дому». Я перестрибнув через огорожу і пішов до сусіда, бо знав його вірність. Я сказав матері сусіда, щоб вона пішла до мого друга і попередила його: «Стережися!». Мій друг був одружений, і його дружина досі розповідає цю історію, коли та жінка прийшла попередити їх.

Я на сто відсотків упевнений, що він був у ванній, бо запізнювався. Він вийшов в одних трусах. Разом з матір'ю мого сусіда в темряві він прийшов до мене додому. Ми знайшли йому якийсь одяг. У місті були люди, які нас підтримували, і це додавало нам ще більшої сили волі для нашої справи. Тому що в той час ходили чутки, що ми належимо до СДБ (Сербська державна безпека. – Прим. ред.). Але ми помітили, що люди почали нас підтримувати.

Нелегко було матері того сусіда, яка, ризикуючи своїм життям, йшла крізь поліцейські машини, щоб попередити мого друга. Серби мали намір знайти мене, тому що коли той шпигун пішов туди, він розповів їм про Бесіма, але нічого не сказав про мою подругу, яка жила трохи далі. Я вижив, і щоб урятувати подругу, я поставив під загрозу життя тієї старої жінки. Сьогодні я люблю її, як рідну матір. Вона ще жива, їй 83 роки. Вона й зараз сильна, мудра, відважна. Ми вийшли з дому о п'ятій годині. Після цього ми не наважувалися повертатися до своїх родин і наражати їхні життя на небезпеку, поки не закінчилася війна. Нам не було страшно, але ми не хотіли піддавати небезпеці наші сім'ї.

Того дня серби оточили будинок і, не знайшовши мене, забрали мого батька і брата. Вони зайшли в будинок й обшукали його. Мама розповідала, що потім приходили сусіди і говорили їй: «Так, ми чули, що вони забрали твого чоловіка і твого сина. Старому, може, нічого не зроблять, бо він має інвалідність, але твого сина вони будуть сильно бити». Я дуже образився, тому що мама розсердилася на мене і сказала: «Ти взагалі не повинен сюди приходити, ми самі до тебе прийдемо. Подивись, на яку небезпеку ти нас наражаєш». Вимовивши ці слова, вона більше не дозволила мені прийти.

Серби тримали мого батька і брата три дні і три ночі, запитуючи у них імена солдатів АВК. Мої рідні відмовлялися зізнаватися. Наприкінці серби самі сказали моєму батькові імена, які вони отримали від шпигунів. Вони навіть знали імена людей, з якими я воював, і всі вони були із Сухареки. Вони сказали батьку: «Ваш син перебуває в такому-то місці, такого-то числа він був у такому-то місці». Вони говорили моєму батькові всі дати та іншу інформацію. Мій батько відповів їм: «Я не знаю. Я знаю, що він у Німеччині на заробітках. Він надсилав мені гроші, але більше не надсилає». Після того, як його відпустили, батько десять днів лежав на ліжку під овечими шкурами, так йому було зле після допитів. У мого брата опухли тільки руки, хоча вони били його по всьому тілу. Вони також зламали йому носову кістку, тому що били по обличчю. Я хвилювався і відчував себе винним. Я постійно казав собі, що це я спричинив усі ці страждання. Звичайно, я не зробив це навмисно. Я просто скупив за ними і хотів їх побачити.

Тоді я знову пішов до АВК. Почався другий наступ. Ми хотіли воювати, це було цікаве відчуття, і якби сьогодні мене запитали: «Чи хочеш ти знову піти на фронт і воювати?». Я б знову б пішов. Я вважаю, що воювати за свою країну – це добре. Я ніколи не шкодую про те, що зробив.

Прийшов наказ їхати на 121-й блокпост, допомагати їм там, бо вони були в оточенні. Ми поїхали і воювали там три дні. Потім повернулися в 123-й, де був наш головний штаб. 21 квітня 1999 року ми почали бої за те місце, яке хотіли зайняти. І 29 числа ми його здобули. Це було місце, звідки можна було повністю спостерігати за районом 121, районом Неродима і нашим районом також. Ми вирушили туди вночі, оточили його та, урешті, зайняли.

Я втратив багатьох своїх друзів у цій битві. У нас також було кілька поранених, але ми не здалися. 3 травня о 8 годині ми зайняли свої позиції і я пішов за патронами до Шаррці. О восьмій п'ятнадцять я досяг Шаррці, а вже о восьмій тридцять мінометний снаряд упав біля мене і підкинув мене на 6 метрів у повітря. Вибухова хвиля викинула мене з дороги. Я почув, як мій найближчий друг закликав іншого друга: "Бесім поранений, давай заберемо його". Я чув його, але не міг рухатися, бо був весь розірваний. Моя нога була пошматована, а також у мене була рана біля ребер. Я мав дев'ять ран. Іншими словами, кров була скрізь, і я почав відчувати запаморочення від втрати крові й диму. Обидва мої друзі прийшли і підхопили мене. Щойно вони поклали мене вниз на рівнині на пагорбі, куля поцілила мого найближчого друга, мого душевного друга, прямо в лоб. Він відразу помер. Це було жахливо. Мій інший друг закрив йому очі. Потім він відразу спробував перевернути мене на спину, і просто крикнув: "Уфаа". І більше я не почув жодного звуку. Він також отримав смертельне поранення, куля пройшла крізь нього. Вони обидва полягли там.

Наші друзі йшли за нами, і тоді вони побачили, що двоє з нас не рухаються. Я щосили намагався рухатися, але не міг, не кажучи вже про те, щоб допомогти їм. Інші друзі потім прийшли і витягли мене. Я наполягав не залишати моїх полеглих друзів там. Я попросив деяких солдатів забрати їх, обох. Навіть командир сказав мені: "Нам більше потрібні живі, а не мертві". Я заперечив: "Живі чи мертві, сьогодні однаково, ми всі можемо померти сьогодні, але я не піду без них. Не чіпайте мене". У мене була зброя в руках, і я навіть погрожував їм, сказавши: "Не смійте мене чіпати. Ідіть принесіть їх назад". І тоді деякі солдати усе ж змогли забрати з поля бою тіла моїх друзів.

Потім мене відвезли в село біля Сухарека, у колишній генеральний штаб району Неродиме. Медична допомога з того боку була набагато кращою, але вони не могли перевезти мене на інший бік, оскільки наша бригада була знищена. Я відчував великий біль там. Я зустрів кількох хлопців, яких не бачив, можливо, шість років. Вони нагадали мені про моє дитинство та юність. Вони обняли мене, а один з них дуже шкодував за мною і казав: "Як так сталося? Що це з тобою? Я не бачив тебе так довго, а тепер бачу тебе в такому стані". Потім прийшов лікар і запитав: "Гей, що сталося?". Я жартома відповів: "Я приносив їм води, але вони були голодні, а не спрагли". Він сказав: "Не жартуй, ти серйозно поранений".

Він був дуже хорошим лікарем. У мене була велика рана, і він узяв ножиці, обрізав шкіру навколо і натягнув її, щоб закрити рани, оскільки я був поранений у багатьох місцях. Троє лікарів, хороших хірургів, оперували мене, щоб зупинити кровотечу. О третій годині ночі мене забрали після операції і відправили далі. Там були деякі поранені, серед них і солдати з району Паштрик, і вони не могли потрапити до Рачі, де перебували поранені з району Неродиме.

Потрібно було пройти 20 метрів, пригинаючись, а потім там було щось на зразок кімнати. Вони адаптували її до своїх потреб, і ми провели день і ніч разом з лікарями. 4 травня прийшов солдат і сказав їм: "Вас оточили серби, і хто може втекти, повинен зробити це негайно". Вони залишили нас поранених там на три дні і три ночі без їжі, без води, без ліків, без будь-якої допомоги. Але нашою силою була сила духу, яка тримала нас, і після трьох днів десять солдатів прийшли з району Неродиме та визволили нас. Це була лісова місцевість, погане місце, але вони доправили нас до села Кройміре. Ситуація трохи заспокоїлася, увійшла ОБСЄ, і все дещо вляглося. Це сталося приблизно 18–19 травня. Потім нас розмістили: деякі були в одному наметі, а інші – у двох старих будинках. Ми залишилися там приблизно на десять днів. Це вже відбувалося після другого наступу. Там мене лікували кілька лікарів і дві медсестри. І техніки, і лікарі були дуже хорошими. Лікарі виконували свою роботу, вкладаючи душу. Граната розірвала мені під пахвою тіло, і лікар він зашив рану. У мене досі є шрами. Лікар допоміг мені, бо я стікав кров'ю.

Поки ми були в селі Кройміре, велика група людей прийшла з Кліни, рятуючись від небезпеки. Тоді, будучи солдатами, ми не знали цієї місцевості. Я ніколи раніше там не був. Нам сказали, що велика кількість цивільних осіб приходить із Кліни і прямує до Македонії. Ми зустріли їх як родину, з великою повагою. Вони приїхали пізно, бо на шляху були перешкоди. Коли ми прокинулися вранці, вони вже були там. У цій групі був також чоловік, який пізніше став моїм швагром.

Лікар тоді сказав мені: "Ці люди, що прийшли з Кліни, в дуже поганому стані". І додав: "Двоє з них у справді поганому стані". Я пішов подивитися на них. Я тримався на милицях, бо не міг добре ходити. Я побачив молодого чоловіка; він був гладким, а куля пройшла через його рот. По інший бік був Гезім, брат жінки, з якою я пізніше одружився, і він лежав, бо не міг рухатися. Лікарі сказали, що першому пацієнту потрібно просто очистити рану.

У цей момент прийшла ця дівчина, вона залишалася разом із пораненими, і сказала: "Лікарю, це мій брат, мої кузени їдуть до Македонії. Що я можу зробити для свого брата?". Усі вони прийшли туди зі своїми кузенами й іншими родичами. Я був приголомшений, я не знав її, і не знав, хто вона. Лікар запитав її: "Що, на вашу думку, ви маєте зробити?". Вона сказала: "Я повинна відвезти мого брата до Македонії". Я запитав її: "А де твої кузени?". Це була наша перша розмова. Вона відповіла: "Вони вже пішли". І я знав, що щойно вони підуть, вони більше не повернуться. Я запитав її: "Як ти збираєшся нести цього чоловіка і наздогнати їх?". Вона відповіла: "У мене є ще один брат у Німеччині, і я хочу відправити цього брата до Македонії і залишити його в безпечному місці, бо мої батьки старі і не хочуть рухатися". Дівчина додала: "Мене більше не цікавить моє життя, тільки життя мого брата". Її поранений брат ледве був живий. Я почав трохи з ним говорити, намагаючись заспокоїти його, і запитав: "Ти пив воду, їв щось?". Він відповів: "Так". Але я бачив, що його губи були абсолютно сухими, він був утомленим, виснаженим.

Я бачив, що вона хвилюється, переживає за свого брата. Я пішов і запитав кухаря, я добре його знав і любив як друга: "Чи можеш дати нам трохи хліба та їжі для однієї людини?". Він відповів: "У мене є трохи гуляшу і нічого більше. У мене також є трохи солі". Я попросив кухаря покласти це на тарілку і відніс її пораненому. Я запитав його, звідки він, скільки братів у нього. Він почав їсти хліб, розповів мені, що живе трохи далі в селі Кройміре. Я наполягав на тому, щоб допомогти її брату, заради Бога. А вона хвилювалася дедалі більше.

Одного дня моя мати прийшла до мене. Село Кройміре розташоване поруч зі Штимае. Вона також принесла мені сигарети, трохи цукру та чаю. Коли ми сиділи в тіні на подвір'ї, ця дівчина пройшла повз. Я познайомив її з моєю матір'ю, сказав: "Це моя мати, а це молодша сестра пораненого солдата". Вона випила з нами чаю, а потім пішла до своїх батьків, у будинок, де вони зупинилися. Моя мати почувалася трохи збентеженою і запитала мене: "Звідки ця дівчина, чи загинув хтось з її родини?". Я сказав: "Вона з Кліни, її брат поранений". Мати запитала: "Він у дуже поганому стані? Бо вона здається дуже стурбованою". Я ніколи цього не забуду. Я відповів: "Він у поганому стані, але одужує". Лікарі лікували його. Однак тепер ситуація поліпшилася, й у них також були ліки.

На дев'ятий день я запитав дівчину: "Ти добре проводиш час зі своєю родиною?". Вона розсердилася, може, хотіла поговорити по телефону чи щось таке, а потім запитала мене: "Чи обіцяєш ти мені, що коли закінчиться війна, ти відвезеш мого брата та моїх батьків додому?". Я відповів: "Я відвезу їх додому, але не знаю, де твій дім. Проте, щойно закінчиться війна, якщо не я, то мої брати відвезуть його додому". І я додав: "Але війна обов'язково закінчиться". Це було майже в кінці війни; НАТО почало бомбардування. Це було 6 або 7 червня 1999 року.

Ми продовжили розмову. Я запитав її: "У тебе є інші брати?". Я почав думати, чому вона була одна зі своїми старими батьками та пораненим братом. Я не знав, що її турбує. Я запропонував їй: "Я заберу твого брата і батьків, але спочатку ти маєш сказати мені, що ти будеш робити далі, чи поїдеш кудись, чи виходитимеш заміж, чи що? Бо коли я заберу їх додому, я повинен сказати їм, де їхня дочка". Вона відповіла: "Для мене більше немає шлюбу". Проте вона була доброю і ввічливою дівчиною і я не погодився: "Але ж ти молода дівчина, всі пережили війну, не тільки ти". Вона сказала: "Так, але війна завдала мені набагато більшої шкоди". Я запитав: "Ти поранена?". "Ні, я не поранена, але набагато гірше, ніж бути пораненою", – відповіла вона. Я не відступав і запитав її: "Але що сталося?". Я запитував її, але те, що вона розповіла, я не міг навіть уявити.

Вона почала плакати. Я заспокоював її і запропонував: "Поговори зі мною, як із власним братом". І тоді вона сказала: "Я хочу вбити себе, бо мене зґвалтували". Я відчув таку глибоку печаль. Я був нажаханий. Я б не засмутився так сильно, навіть якби це сталося з моєю власною сестрою. Дівчина і раніше розповідала мені, як багато вона страждала в житті. Після того, як вона мені це сказала, я не зміг більше продовжувати розмову. Я був повністю приголомшений. Потім через деякий час я сказав їй: "Це не вихід – позбавити себе життя, але ти повинна подивитися на те, що ти можеш зробити. Дякувати Богу, твій брат вижив. Ти не одна. Ми чули випадки, коли це сталося і з чоловіками, не кажучи вже про жінок".

Вона встала і хотіла піти до тієї родини, де вона зупинилася. Я сказав їй: "Завтра я хочу бачити тебе тут раніше". Її слова засмутили мене, але в той момент вона не знала, що я так сильно засмутився. Я поговорив з лікарем. Я розповів йому про все. Він сказав: "Ми повинні допомогти їй". Я попросив: "Доглянь за її братом, тобі потрібно вилікувати її брата". Він пообіцяв зробити все можливе.

Дівчина пішла дорогою, а потім, на пів дорозі, повернулася. Я не знаю, чому вона повернулася. Я ніколи не запитував її. Але я гадаю, що вона мала погані наміри, дуже погані наміри, бо не думала, що я в будинку, а вона прийшла побачити свого брата востаннє. Я це помітив.

Я запитав її: “Ти щось забула?”. У той момент я говорив з лікарем про неї. Вона сказала: “Ні, я нічого не забула, я просто хотіла ще раз побачити свого брата”. Ми знову почали говорити про ту подію. Це було жахливо, тому що вона розповіла мені все. Я запитав: “Як це сталося?”. Вона розповіла: “Ми були серед багатьох людей, які сховалися в одному будинку. Серби забрали кількох чоловіків звідти, вивели їх на двір – і всіх їх застрелили на подвір’ї. Один з них утік і досі живий. Потім усі, хто сховався в тому будинку, вийшли і всі втекли. Серби залишили трупи у дворі на три дні. Вони стояли там, біля дороги. Іноді вони заходили на наше подвір’я. Якось вони прийшли і забрали теля. Я тоді вийшла і відвела свого брата в дім. Але коли вони побачили, що біженці втекли, то повернулися, щоб подивитися, чи є ще хтось. Спочатку прийшли двоє з них, один був темношкірим, а інший – світлішим, але він не говорив ні сербською, ні албанською. Темношкірий чоловік якось заговорив сербською, образив мою матір. Мій брат не міг рухатися, бо був поранений, не міг захистити нас, а той чоловік схопив мене і заштовхав в іншу кімнату. Ось тоді мене і з’їхували.

Після того, як вона мені це розповіла, лікар прийшов, щоб зробити мені укол, я сказав йому: “Я не хочу”. Він запитав: “Що сталося?”. Я відповів: “Я не хочу, щоб мене кололи”. Її історія зробила мене настільки безчуттєвим, що я не відчував болю від своїх ран. Лікар запитав: “Де болить?”. Я відповів: “Ні-ні. Мені ніде не болить”.

Я зовсім не спав тієї ночі. Там був командир, і він помітив, як я крутився в ліжку всю ніч. Вранці він запитав мене: “Бесіме, тобі недобре? Ти куриш сигарети всю ніч. Ти ніколи раніше не куриш у кімнаті”. Я нічого йому не відповів. Це був дев’ятий день, і протягом двох з половиною днів я зовсім не спав, я нічого не їв, нічого не пив. Я просто думав про цю дівчину. Я намагався прийняти рішення, але не знав, що їй сказати. Я думав, може, після війни забрати її та її брата, як сестру, як частину моєї родини і жити в моєму домі. Але я мав сумнів, що вона на це погодиться. Я думав, як вони могли вчинити таку жахливу річ? Через два з половиною дні я втомився. Вона прийшла і принесла своєму брату молоко. Мені пересохло в горлі. Я ніколи не забуду той день. Вона сказала: “Де ти був? Я тебе не бачила, я думала, що ти пішов!”. Я відповів: “Ні, я не пішов, я був тут усередині”. Я взагалі не виходив, після того, як вона мені це сказала. І тоді вона дала й мені трохи молока. Вона була стурбована, плакала, і я сказав їй: “Я прийму рішення щодо тебе”.

У другу безсонну ніч я прийняв рішення: вирішив запропонувати їй одружитися. Я розповів їй про це. Вона сказала: "Немає шансів, я більше ні для кого не годжуся. Мене зґвалтували з обох сторін, і я не варта цього". Я подумав про деякі речі, а потім запитав її: "Чи скажеш ти мені щось чесно? Уяви, що ти говориш із жінкою, а не із чоловіком". Дівчина сказала: "Так". Я запитав її: "Коли в тебе були менструації?". Вона відповіла: "У мене були двічі". Я сказав їй: "Слухай, що я тобі кажу, це буде великою помилкою, якщо ти спробуєш зробити щось із собою". Вона запитала: "Чому?". Я відповів: "Ти повинна бути щасливою, що ти не вагітна". Дівчина завжди говорила мені, що боїться, що могла завагітніти. Я переконував її: "Життя має продовжуватися, ти повинна забути ці жахи". Після трьох годин розмови я сказав: "Якщо ти віриш, що десь є Бог, я клянусь Богом, що тільки ти, я і Бог від цього моменту будемо знати про те, що сталося. Після сьогодні ця справа закрита". Я повторив: "Для мене це закрите питання, і так має бути і для тебе. Ти повинна викинути це з голови. Ти маєш зараз ухвалити рішення, я запропонував тобі одружитися, і ти повинна відповісти". Але вона не прийняла пропозицію.

Дівчина прийшла наступного ранку і сказала: "Ми не можемо тримати це в секреті. Я не можу зруйнувати твоє життя. Я не можу жити із цим тягарем". Я намагався переконати її: "Але це сталося не тільки з тобою, ти не одна". Однак, дякувати Богу, дякувати її брату, Бог дав йому силу, і в той момент він просто встав і сказав: "Бесіме, чи можеш дати мені милиці?". Я дав йому їх і покликав кількох друзів, щоб допомогти йому піднятися. Дівчина взяла його за руку і він зробив два кроки, спираючись на мої милиці. Після цього її настрій поліпшився, я міг бачити це на її обличчі, бо я не дивився ні на що інше. Я не дивився ні на нікого іншого, я намагався переконати її не вбивати себе, ось і все.

Через якийсь час я запитав її: "Що ти думаєш про мою пропозицію?". Вона відповіла: "Усі чоловіки говорять одне й те саме, а потім через рік ти згадаєш мені про ту подію. У той день, коли ти згадаєш мені про цю проблему, я вб'ю себе". Я сказав: "Клянусь Богом, що ніколи не згадаю про це. Мої уста ніколи не заговорять про це. Для мене це закрите питання". Я заприсягся ніколи більше не нагадувати про це їй. Я краще застрелив би себе в голову, ніж сказав би їй: "Тебе зґвалтували".

Моя мати та мій третій брат прийшли, поки я розмовляв з нею. Я пройшов терапію, мене покликав лікар, дівчина пішла і поговорила з моєю матір'ю. Вони порозмовляли, як жінки, але не про ту проблему. Вона поставила моїй матері кілька запитань, оскільки вони знайомилися. Моя мати розпитала її про те, де вона народилася, і сказала їй, що тепер у неї є любляча і добра мати. А дівчина розповіла моїй матері про свої страждання. Згодом дівчина пішла, і моя мати сказала мені: "Дивись, синку, ти маєш зробити все можливе, щоб допомогти їй, бо вона хороша дівчина". Вона говорила і про її брата: "Вони обоє дуже страждали". Я сказав: "Мамо, я спостерігаю за цим хлопцем, але ще пильніше я придивляюся до тієї дівчини, бо вона мені подобається".

Я вже прийняв рішення, я просто чекав, щоб побачити її реакцію. Моя мама застерігала: "Не будь таким. Не ганьби мене, бережи свою гідність, бо зараз час війни. Ніхто нікого не знає". Я стояв на своєму: "Мамо, я вже вирішив, якщо вона погодиться, я одружуся з нею". Моя мати не заперечувала мені. Я вдячний їй за це, хоч і не моя була черга одружуватися, а мого старшого брата. Наступного дня прийшов мій найстарший брат, а вона все ще нічого мені не відповіла, і я розповів йому, що я вирішив. Я сказав: "Я прийняв рішення, або я одружуся з тією дівчиною, або вб'ю себе". Брат запитав: "Ти хочеш взяти її, але чи прийме вона тебе?". Ми були дуже близькі зі своїм старшим братом. Ми дуже любили один одного, і досі любимо. Мій брат знав, що у мене були відносини з подругою з мого села. Але я чув, що вона вийшла заміж три-чотири роки тому. Насправді у нас були дружні стосунки. Це моя тітка запропонувала мені зустрітися з нею.

Наступного дня дівчина прийшла, і я підійшов до неї. Я знову зробив їй пропозицію, сказав: "Ти або вийдеш за мене заміж, або я вб'ю себе. Я не залишу тебе на вулиці". Вона не знала, що впродовж трьох днів і ночей я не їв, не пив і не спав. Я просто думав про неї. Я не розповідав їй про це.

Я думав сам собі, Кліна дуже далеко, куди вони підуть? Я також подумав про те, щоб піклуватися про її брата і батьків, а не тільки про неї. Це були мої думки. Ми розмовляли до одинадцятої години вечора. У той момент зайшов лікар. Він вже чув новини і повідомив їх нам: "Бесіме, Мілошевич прийняв НАТО, щоб увійти в Косово зі своїми піхотинцями".

Я ніколи раніше не торкався навіть її руки, але коли я почув новини, я був такий щасливий, що схопив її й обійняв. Я радів, що НАТО увійшло в Косово. Вона також була приголомшена. Наступного дня, 12 червня, ми пішли в наше село, де пообіцяли одне одному не робити несправедливих речей, дбати одне про одного і ніколи більше не згадувати про ту проблему. Там були наші дядьки та брати. Ми одружилися тієї ночі, коли НАТО увійшло в Косово. Це було формальне одруження, означало, що ми приймаємо одне одного. Моє здоров'я було не в найкращому стані, але та ніч змінила її, бо життя поєднало нас.

Коли ми прийшли додому, ми були з моєю родиною, я завжди хвилювався, тому що вона дуже мало розмовляла, а коли засинала, то говорила уві сні, часто здригалася. Коли я виходив, до лікаря чи кудись ще, я завжди хвилювався, що вона заснула. Кожного разу, коли я виходив, я казав їй: "Не спи вдень, бо тоді не зможеш спати вночі". Вона запитувала мене: "Чому ти мені це кажеш?". Я таке казав, бо знав, що з нею відбувається вночі.

Бог благословив нас дитиною у 2000 році. Я був дуже щасливий, але в основному тому, що сподівався, що завдяки цьому моя дружина опанує себе. Я завжди думав про неї. Уночі, коли вона спала, вона згадувала якісь імена і кричала: "Геть звідси, не чіпай мене", вона сахалася, голосно кричала. Якось я заснув, бо був виснажений. Перед цим я пройшов деяку терапію, тому що оперував стегно. Лікарі видалили два осколки гранати з мого стегна, і я був дуже втомлений. Моя дружина кричала вночі, і моя мати почула її в іншій кімнаті. Також і мій батько почув і сказав: "Піди і дізнайся, що робить той божевільний, б'є він свою дружину, чи що?". Я спав, бо був утомлений після операції. Моя мати прийшла і спостерігала за нами. Моя дружина кричала, а я спав. Моя мати розбудила мене і ввімкнула світло. Моя дружина також прокинулася. Мати запитала її: "Що не так?", але вона не знала, що сказати. Моя мати сказала мені: "Я подумала, що ти помер, коли почула її крик". Але жінка кричала через кошмари.

Моя дружина ходила уві сні. Це було для неї дуже важко. Якось уночі вона відчинила двері ванної кімнати. Вона вийшла, але я почув грюкіт на кухні, не знаю як, Бог послав мене туди. Я прокинувся і побачив, як вона повертається до ванної кімнати, з гуркотом зачиняє двері ванної, але перед цим я помітив, що вона тримає в руці Vim (відбілювач). Я запитав її: "Навіщо тобі відбілювач о другій годині ночі?". Вона відповіла: "Мені потрібно для чогось". Я закричав: "Відчини двері!". Потім мені довелось зламати двері. Я зайшов до ванної і запитав її: "Що ти робиш?", а вона відповіла: "Я хочу випити його, бо для мене більше немає життя". У ту ніч в душі я пережив справжні тортури. Вийшла моя невістка, і я не міг нікому розповісти, що відбувається, бо запрягся нікому не розповідати, навіть моїй матері. Вона не знає і ніколи не дізнається. Ми обоє помремо, а вона ніколи не дізнається, бо я запрягся в той день. Вийшли мій брат і невістка, бо я зламав двері. Я відразу сказав їм: "Вона засмучена через нашу хвору дочку". Усі прокинулися. Я заспокоював і голубив її, не як жінку, а ніби вона була моєю донькою. Потім якийсь час я охороняв її всю ніч, щоб вона не наклала на себе руки.

У 2001 році Бог благословив нас сином. Після того, як у нас з'явився син, вона трохи опанувала себе. Вона відновила свої сили. У 2005 чи 2006 році у неї стався викидень. Її стан знову погіршився. Проте тепер у нас був хлопчик, але я не знаю, чому вона так почувалася.

Після народження сина ми пішли жити окремо від родини, бо моїм найбільшим занепокоєнням було, що мої рідні дізнаються про ту проблему. Я не хотів, щоб хтось дізнався, бо з дружиною ті погані речі відбувалися вночі, але не вдень. Потім у неї стався викидень, у нас не було достатньо грошей, і життя почало ставати важчим. Одного разу вночі я помітив, що вона на кухні, і подумав, що щось не так, адже погане могло статися будь-коли. Я знайшов її, вона відкривала кришку відбілювача. Я запитав її: "Що ти робиш?", а вона відповіла: "Я втомилася від цього життя". Тричі в моєму житті я мало не втратив її. Я був на межі божевілля. Вона знову хотіла вбити себе.

Я завжди дбав про неї, підтримував її і буду продовжувати підтримувати її, бо я заприсягся Богу. Я заприсягся не тільки перед нею, але й перед Аллахом. Я вірю в Аллаха і його благословення. Я пообіцяв Богу і пообіцяв їй. Я дав обіцянку Аллаху, що не скривджу її і буду підтримувати її більше, ніж себе. Я сказав їй це прямо в очі, я люблю її всією душею. Я в боргу перед Богом, перед благословенним Аллахом. І я дякую Богу, бо Він передав її в мої руки, щоб вона могла жити.

Три роки тому вона подала заявку сюди, у центр, коли почала проходити лікування. На початку, коли дружина прийшла на лікування, вона згадувала якісь імена. Тепер у неї є нові друзі. Я бачу, що їй стає краще, бо в минулому вона іноді кричала, дуже нервувалася. Мені завжди доводилося дбайливо ставитися до неї, по-доброму. Потрібен був певний час, щоб їй стало краще.

Я вивіз її до лікаря, і тоді протягом тижня або десяти днів з нею все було добре. А потім раптом її "накривало". Іноді були моменти, коли вона так реагувала навіть перед людьми, навіть перед гостями. Я виводив її і заспокоював. Ось так ми відходили, тримали це в секреті й уникали тієї проблеми.

Після того випадку, коли я мало не втратив її, я став більш обережним. Я вдячний своїй сестрі. Вона нічого не знає про її проблему, але я сказав їй: "Моя дружина має травму з часів війни, коли поранили її брата", і розповів їй про це. Навіть зараз моя сестра допомагає їй, і я допомагаю їй фінансово, не тому, що вона допомагає моїй дружині, а тому, що я хочу допомогти їй. Вона завжди поруч з нею. Коли моя сестра вдома, я почуваюся більш розслабленим, коли виходжу. Вони добре спілкуються одна з одною, бо вона підтримує її, але моя сестра знає тільки, що моя дружина страждає від військової травми.

Якось дружина побачила по телевізору один випадок, і коли я прийшов додому, вона розповіла мені: "Вони зробили це і це 13–14-річній дівчинці під час війни". Я запитав її: "Так, але чи вона вижила?". Я знаю, що це злочин, те, що вони зробили, але я хотів змінити тему. Вона сказала: "Бесіме, вона жива, але їй було тільки 14 років!". Я зауважив: "Слава Богу, що вона вижила". Я знову спробував змінити тему. А потім вона почала сперечатися зі мною. «Як ти можеш казати: "Слава Богу, що вона вижила"?». Я повторив: "Слава Богу, що вона вижила, бо могла б померти". А вона: "Як ти можеш так говорити? Як ти можеш?". Я відреагував і заперечив. Та реакція їй допомогла, але я пообіцяв ніколи більше так не реагувати. Я одружений 22 роки і ніколи не був грубим з нею. Я сказав: "Я хочу від тебе трьох речей: поваги, я ненавиджу злочин, зраду і брехню. Якщо ти змусиш мене вдарити тебе вперше, ми зможемо порозумітися після цього, якщо ти змусиш мене вдарити тебе вдруге, ми все одно зможемо порозумітися, але якщо це станеться втретє, – тоді все скінчено". Немає потреби в домашньому насильстві. Я вийшов і почав розмовляти сам із собою: "Чому я так зробив з нею? Що я наробив?", і почав плакати.

Через пів години вона вийшла, була третя година ночі. Вона зробила мені каву і сказала: "Вибач". Ці травми проявлялися із 2011 року і до того часу, як вона прийшла до вас. Але відтоді, як вона прийшла сюди, особливо після поїздки на море, вона часто згадує свою подругу й імена інших жінок, які також постраждали. Вони діляться цими жакливими переживаннями між собою, і тепер вони знають, що є й інші жінки, і разом вони можуть подолати цей біль. Я не запитую її про зустрічі, не хочу, не можу. Я не питаю про її друзів, просто запитую, чи все гаразд. Я не розпитую про конкретні речі, але коли бачу, що вона розмовляє по телефону, то розумію, що їй стає легше. Особливо коли вона зустрічається з подругами. Наше життя стало набагато кращим. Не таким, як минулому, коли я дуже страждав. Мені набагато легше вийти з другом або піти на роботу. Бо я знаю, що вона трохи заспокоїлася. Я підтримував її і завжди буду підтримувати. Поки в мене є душа, я ніколи не відвернуся від неї. Я люблю її, адже вона також матір моїх дітей. Іноді я називаю її "моєю найстаршою донькою". Так, я терплячий чоловік, і я заприсягся Аллахом, що не відвернуся від неї. У нас нормальне життя.

У нас хороші стосунки, і я вірю, що так буде до самої смерті. Я заприсягся Богом, я не можу порушити свою обіцянку, що б не сталося. Але слова, які я вимовив перед Аллахом, ніхто інший не чув. Бог почув мене. Я провів три безсонні ночі, поки не ухвалив рішення не залишати її на вулиці. Бо я думав про це, і це могло статися також і з моєю сестрою.

Я бачив, що в неї немає нікого, хто б її підтримав. Ніхто не підтримував її. Я переконався, що Бог послав їх до мене, переконав мене прийняти рішення і врятувати її в тій ситуації. Я не кажу, що це було легко для мене. Я хотів би не шкодувати про це рішення, бо я теж дуже страждав. Але моя власна віра не дозволяла мені шкодувати. Коли вона втрачала контроль, коли її стан погіршувався, я іноді казав собі: "Що ти зробив із собою?". Але це не тривало навіть п'яти хвилин, і я зупиняв себе: "Бесіме, що ти кажеш?!". Я хотів би шкодувати про своє рішення, але Бог просвітив мене. І тепер, коли пройшло кілька років, я думаю, що справи у нас зараз значно кращі. Також вирости наші діти: у нас трое синів і донька.

Ми не багаті, але ми щасливі з тим, що маємо. Коли вона нервує, я виводжу її на прогулянку. Їй дозволено робити все. Вона може йти куди завгодно, коли скаже мені, не тому, що я ревную, а тому що боюся, що з нею може статися щось погане. Я знаю, що вона пережила, як страждала, у якому стані була після війни, до того часу, коли більш-менш все стабілізувалося. Але я дбав про неї, і я дуже обережно ставився до неї, бо не хотів, щоб з нею сталося щось таке, що знову повернуло б її до того стану.

Якось вона подзвонила мені по телефону і сказала: «Прийшла моя сестра, можна нам кудись піти?». Можливо, це був не зовсім вдалий момент, але я б ніколи не заперечив і завжди казав їй: «Ідіть, розважайтеся!». Нехай навіть я залишився б сам і для мене не було б кому приготувати їжу, але я сказав їй, щоб вона йшла. Тому що я не хотів, щоб вона нервувала. Я завжди думав про те, як їй важко. Вона пережила важку кризу, так склалось життя. Водночас мені самому теж ставало гірше від того, що я не знав, як їй допомогти.

Якось, розмовляючи з нею, я запропонував: «Сходімо до лікаря, до психолога», тому що мені вже було байдуже, що хтось про це дізнається. Хай би навіть весь світ знав, тільки б їй стало краще. Мене більше не хвилювало, що думатимуть інші, у такому я був стані. А вона відповіла: «Я не божевільна». Я наполягав: «Ти не божевільна, але лікарі мають відповідну освіту для врегулювання таких проблем. Якщо у тебе болить живіт, то є лікар, який спеціалізується на ньому. Так само є лікарі для голови й інших частин тіла». Вона запитала мене: «Ти пам'ятаєш, що ти мені обіцяв?». Я відповів: «Так, я знаю, але це буде краще і для мене, і для тебе». Вона повторила: «Ти пам'ятаєш?». І я сказав їй: «Гаразд, я більше не скажу ні слова». Що я міг на це відповісти?

Я вийшов на вулицю і викурив 3–4 сигарети. Ситуація не мала врегулювання, я не міг розпочати розмову вдруге. Не міг же я відвести її до лікаря силоміць; не міг сказати, що моя дружина збожеволіла. Отож, я більше ніколи не пробував. Якби вона сама погодилася, то я б її і до місцевих, і до зарубіжних лікарів звозив би, і землю, і будинок продав би, тільки щоб вона була здоровою, бо і я, і моя дружина страждали. Мені боліло, тому що хотів їй допомогти, але не міг.

Треба дякувати Богу, тому що відколи вона прийшла в цю організацію і познайомилася з друзями, побувала на морі, їй стало набагато краще. Вона стала більше спілкуватися і їй уже перестали снитися ті кошмари.

Одного разу вона сказала мені: «До мене хочуть приїхати кілька подруг. Мені подобається з ними спілкуватися, можна я їх запрошу?». Я запитав: «Хіба я коли-небудь забороняв тобі щось робити?». Я попросив свою сестру: «Якщо можеш, прийди трохи раніше, тому що прийдуть подружки дружини і їй може знадобитися твоя допомога. І підслухай, про що вони говорять!». Я хотів, щоб моя сестра звернула увагу на реакцію моєї дружини, подивилася, які теми її заспокоюють, а також перевірила, чи ці подружки не божевільні. Моя сестра пішла туди. Коли я зателефонував своїй сестрі по телефону, вона повідомила мені: «Якби ти тільки почув, як твоя дружина сміється! Я зараз надішлю це через Viber, щоб ти почув. Це зігріє тобі серце». Я сказав: «Я радий, що вона сміється. Мені найголовніше, щоби вона не плакала. Ми намагаємось розвеселити її». Моя сестра додала: «Вони сміються і їм так весело разом, ніби вони виростили одне з одним». Звичайно, вони говорили про зовсім інше. Я подумав: добре, що їм весело разом.

Коли моя сестра пішла, мені зателефонувала дружина і запитала: «Можна я піду випити кави з подружками?». Я відповів: «Ви можете йти, куди хочете. Не ходіть тільки в якесь дешеве місце, а підіть у найкраще». Вони пішли і гарно провели час. В однієї з подруг була своя машина, і вони поїхали туди машиною.

Пізніше вдома я сказав дружині: «Ти бачила її? Вона сама водить машину і живе без будь-чийої допомоги». Ми намагаємось допомогти їй, а вона все одно не завжди може впоратися. Але ж ніхто їй, крім неї самої, не допоможе. Вона має сказати собі: «Нічого страшного. Що б не трапилось, це вже позаду, а попереду ще ціле життя».

Я бачу, що зараз справи налагодилися. Їй набагато краще. Звичайно, вона має додаткову підтримку, не тільки від мене, а й від подруг. Хочеться подякувати організації та її подругам. Я маю прийняти те, що з нею сталося, але не тільки я, а й кожен член сім'ї. Це трапилось не лише з нею. Коло спілкування між такими людьми потрібно було створити раніше; його можна було б створити в кожному муніципалітеті. Збиратися разом і спілкуватися, тому що одна річ, коли ти можеш з кимось поговорити, і зовсім інша, коли ти тримаєш це в собі і не можеш виплеснути назовні. Проте все ж краще пізно, ніж ніколи. Моя дружина має прийняти те, що з нею трапилось, і нас, як єдину родину.

Насамперед, я хочу подякувати Богу за те, що він благословив нас нашими дітьми, вони дають нам сили. У нас чудова сім'я. Що б не сталося, моя дружина має підтримку з мого боку не тому, що вона формально моя дружина, а тому, що я присвятив себе їй, я навіть ніколи не думав покинути її. Спершу я вважав, що таких, як моя дружина, держава залишить напризволяще, але ті програми, які вони запропонували, добре вплинули на її психологічний стан.

Це важко, дуже нелегко жити з тим, через що вони пройшли. Проте мені також було непросто зрозуміти, як тепер поводитися. Спочатку це не було настільки помітно, але згодом ситуація значно погіршилася, бо величезна травма, завдана їй, почала проявляти себе назовні. Клянуся Богом, інколи вона поводитися так жахливо, що я ледве стримувався. Та я не міг їй допомогти. Я навіть не міг відвести її до лікаря. Я не знав, що робити. Але я вирішив її підтримати, і буду підтримувати надалі, чим зможу. Іноді найпростіше поговорити про те, що з тобою сталося, і скинути цей тягар. Просто поділися з іншими!

Я хотів відвести її до психолога. Я думав, що їй дадуть ліки, що її заспокоять. Питанням грошей я не переймався. Приблизно у 2017 році про таких як вона почали говорити по телевізору. Кілька разів вона вимикала телевізор. Вона чула, про що вони говорили, і просто вимикала телевізор, а я не наважувався відреагувати, бо вдома в нас були дорослі діти, вони б усе зрозуміли. Проте мені було цікаво знати, про що в тих передачах йшлося, бо я хотів знати пораду психолога. Знову таки, гроші не були проблемою. Згодом ми заговорили про це і я спробував її переконати. І тоді ми ухвалили рішення, почувши, що розповіла доктор Феріде по телебаченню.

Дружина сказала мені: «Вимкни!», – але я заперечив: «Ні, я не вимкну, тому що вона має слухність. Вона підтримує вас і підтримує нас». Спочатку дружина нервувала, але потім Феріде почала розповідати, скільки таких людей. Вона зверталася до всіх, не лише до жінок, а й до чоловіків, які пройшли через це й не змогли прийняти себе після цього. Я вдячний доктору Феріде за її пораду, що той, хто мовчить, нічим собі не допоможе, а той, хто говорить, очищається від зла. Хто мовчить, той приховує злочин. Тоді я почав використовувати її слова. Тих, хто вчинив злочини, можна покарати, але не мовчанням.

...Ми приїхали до Приштини з наміром відвідати центр. Але дружина занервувала і захотіла повернутися. На світлофорі вона закричала: «Розвертайся!». Мені не було куди розвертатися. Я їй сказав: «Та почекай, я поверну, поверну», – але тут я побачив, що вона відчинила двері та вибігла з машини. Я з'їхав на бічну дорогу, залишив машину й пішов до неї. «Що ти робиш?», – запитав я. Вона відповіла: «Я не хочу туди!».

Через три тижні ми знову домовилися поїхати до психолога. Знову була телепередача. І вона нарешті переконала себе відвідати вашу організацію. Я хотів би подякувати вам, тому що ви допомогли їй, чим змогли. Ви її заспокоїли. Ви знаєте їхні болі, турботи, які в їхніх душах. Не тільки у моєї дружини, а й у всіх, хто це пережив, поранені в душі. По мені стріляли з міномета, і на моєму тілі дев'ять ран, але їхні рани набагато гірші, ніж мої. Щодо мене, то в той день, коли я схопив свою гвинтівку, я розумів, на що йшов. А ці жінки були беззахисними.

Мене не хвилюють гроші. Звичайно, всі люблять гроші, але для мене вони – далеко не все. Для мене важливо жити нормальним, стабільним життям, нікого не обманювати, тому що як тільки ти заподієш комусь зло, то всі гроші світу вже не зарадять цьому. Така моя думка.

Я сподіваюся, що буде прийнятий закон і держава знайде тих злочинців. Це моє найбільше бажання. Не тільки для моєї дружини, але і для всіх нас. І коли ми побачимо, що злочинці понесли покарання, нам стане трохи легше. Навіть якщо такі речі коїли албанці – вони теж злочинці, і цього не можна було робити. Ці злочинці мають бути знайдені та покарані. Я переконаний, що вони повинні бути покарані. Це був би найкращий спосіб зцілити серця жертв.

Проте на цей момент я не бачу натяків на те, що це відбудеться. Усе ще, звісно, може змінитися, адже хороші речі приходять повільно, а погані – швидко. Дасть Бог, до влади прийде якась порядна людина, що виведе імена злочинців з тіні. Так, пройшло вже майже 22 роки, і це дуже багато. Але вони заслуговують на покарання в ім'я усіх нещасних албанських матерів. Це нестерпно – жити з таким болем.

Постраждалих потрібно підтримувати, наскільки це можливо. Насамперед, ми повинні шукати розраду в Аллаха, тому що це він змушує нас іти на жертви, проходити випробування. Бог перевіряє нас, щоби побачити, наскільки ми сильні. Сподіваюся, Бог дає силу всім жертвам ухвалювати рішення самостійно, тому що без цього неможливо зцілитися. Я сподіваюся, що Аллах допоможе всім цим жінкам і принесе їм розуміння цього.

Ми маємо бути сильними, протистояти злочинцям, притягти їх до правосуддя і розповісти світу, що вони з нами зробили. Покарати тих злочинців було б для мене найвищою душевною насолодою. Мені трохи краще від того, що ми як сім'я разом; відколи вона повернулася до нас, їй стало краще, спокійніше, тому що вона побачила, що ми її підтримували. Але раніше в неї не було того, кому можна було вилити свої страждання. У неї була моя підтримка, але не було з ким поділитися пережитим. Вона тримала це в собі, а тримати це в собі потім стає психологічною проблемою. Але ви, як організація, проробили чудову роботу, й особисто ви, докторе Феріде, як психолог, яка започаткувала цю ініціативу. Це принесло полегшення тим жінкам, матерям, сестрам. І моїй родині зокрема, тому що коли добре моїй дружині, добре всім нам.

«...Я ПІШОВ З ДОМУ. Я НЕ ХОТІВ
НІКОГО БАЧИТИ; Я НЕ ХОТІВ НІ З
КИМ ГОВОРИТИ. ТОГО ВЕЧОРА Я НЕ
ПОВЕРНУВСЯ ДО ДОМУ. Я НЕ МОЖУ
ЦЕ ОПИСАТИ. ЦЕ БУЛО НАЙГІРШЕ
ПОЧУТТЯ В МОЄМУ ЖИТТІ. У МОЇЙ
ГОЛОВІ КРУТИЛИСЯ СТРАШНІ
ДУМКИ, ДУЖЕ БАГАТО СТРАШНИХ
ДУМОК...»

Ще підлітком Дардан захопився ідеями Захіра Паязіті (один із засновників АВК. – Прим. ред.) і дуже рано зрозумів, що свободу можна здобути лише зброєю. Йому було 22 роки, коли він вступив до АВК. В останніх класах школи він спілкувався з дівчиною і через деякий час заручився з нею. Під час війни, під час одного з таємних візитів додому, йому спало на думку одружитися. Спочатку він хотів забрати свою наречену із собою в гори, але командир не дозволив.

Оскільки сербські сили переслідували людей у селі, його родина втекла, і Дардан втратив з ними зв'язок. Незабаром він відшукав їх у селі свого дядька і помітив, що його дружина дещо прохолодно ставиться до нього.

Війна закінчилася і люди почали повертатися до своїх спалених домівок. Дардан залишився в казармі разом з бійцями АВК, але якось поїхав на кілька днів додому. Там він дізнався, що його дружина під час війни побувала в лікарні у Приштині і зробила аборт. Зі сльозами вона зізналася в причині свого рішення.

Арбнор Моріна, «Допоки Бог не покличе мене до себе, я – твій чоловік»
Полотно, олія. 90×110 см

ДОПОКИ БОГ НЕ ПОКЛИЧЕ МЕНЕ ДО СЕБЕ, Я – ТВІЙ ЧОЛОВІК

Я виріс у селі в околицях Приштини. У нас була бідна, велелюдна сім'я. Ніхто з нас не став тим, ким мріяв стати в дитинстві. Важко жити в селі! Нам усім доводилося доглядати за худобою, але нам, дітям, цікавіше було вийти погратися з м'ячем. Коли ми ходили на пасовища, то всі пастушки збиралися та грали разом у м'яч. Я доглядав за худобою з першого класу початкової школи, коли мені було сім, може, вісім років. Зазвичай я ходив у школу разом із братом, на три роки старшим від мене. Але коли він був зайнятий і не міг піти зі мною, я йшов сам і давав собі раду як міг. Пам'ятаю, що коли я був у п'ятому класі, стався один випадок. Уже темнішало. Ми загубили щось цінне і нам треба було його відшукати. Ми витратили на це багато часу і надворі ще більше стемніло. Відстань від мого будинку до місця, де це сталося, була приблизно шість кілометрів. Не було освітлення, не було будинків, темрява стояла цілковита. Пам'ятаю, мені довелося повертатися самому додому, і я йшов, не наважуючись озирнутися. Я просто йшов уперед і так дійшов до своєї домівки. Відтоді я ніколи нічого не боявся, і ніщо не викликало в мене страху. Мене можна наполохати, але не злякати.

Учився я погано, був проблемним учнем. Спорт для мене був набагато цікавішим за навчання. Якимось я втік із класу лише для того, щоби погратися у футбол. У моїй родині всім було до цього байдуже. Моя мама була домогосподаркою і клопоталася домашніми справами. Мій батько хворів, у нього були проблеми з кістками, тому він не міг повноцінно працювати. В основному він пас овець, вони йому дуже подобалися. Від самого народження стосунки з матір'ю в мене не склалися. Я не знаю чому. Вона була завжди холодною до мене. Я не знаю, як вона ставилася до інших братів і сестер. Зате з батьком у мене були дуже хороші стосунки.

Я заробляв на дровах. Після школи йшов додому, брав пилку і прямував до лісу. Там зрізав метрову колоду і продавав її на дрова. Це були мої перші власні гроші. До цього я завжди просив гроші у своїх братів: «Дай мені трохи грошей на школу».

Колись, після 90-х років – коли саме, не скажу, бо погано пам'ятаю дати – ми з'їхали від дядька і переїхали до власного будинку. Мій старший брат заручився і незабаром одружився. Я жив у будинку разом з мамою, трьома братами і чотирма сестрами. Я здобув неповну середню освіту у своєму селі. Продовжувати навчання можна було лише в загальноосвітній гімназії. Я не мав можливості поїхати в місто і відвідувати іншу школу, тому я пішов до гімназії, яка мені ніколи не подобалася. Я просто ходив туди, щоб отримати атестат, а не щоби вчитися або дізнатися щось нове. Це просто було не для мене.

У десятому класі я познайомився зі своєю теперішньою дружиною. Вона ходила до восьмого класу. Ми навчалися на різних потоках. У неї були заняття вранці, а я приходив увечері. Я був знайомий з нею лише в межах школи і не мав уявлення про те, хто її родина, звідки вона або взагалі хоч щось про неї. Ми були дітьми, і я вирішив, що повинен запросити її на побачення. Спочатку я не мав якихось серйозних намірів, одружитися з нею чи щось подібне, ми просто ходили на побачення як школярі. Через дві чи три зустрічі вона розповіла мені про себе і закінчила розповідь словами: «Ось така я». Й одразу, як кажуть, все стало на свої місця. Я сказав собі, що не буду даремно морочити голову цій дівчині, а одружусь з нею. Ми, як і раніше, спілкувалися і таємно зустрічалися. Телефонів тоді не було, тому побачення доводилося призначати за місяць. Іноді зустрітися не виходило.

Коли я ходив до школи, то захопився патріотичними ідеями Захіра Паязіті. Наші родини були знайомі одна з одною. Він кілька разів приходив до нас додому. Один із моїх братів мав із ним зв'язки. Захір часто приходив до школи й іноді навіть навідувався на заняття. Він казав нам про сербів: «Не вірте їм». Він завжди застерігав: «Не довіряйте їм: спочатку вони будуть люб'язними й толерантними, але коли прийде слушна нагода, вони винищать нас». Отже, саме через нього в мене виникло переконання, що сербам довіряти не можна. Ще зі школи я набрався сміливості і вирішив вступити у боротьбу з ними. У гімназії ми збиралися на усілякі змагання, і саме тоді я почав дізнаватися про те, як згуртовувати й організовувати людей. Зазвичай ми організовували змагання. Захір майже завжди приходив на них. Він не грав в ігри, хіба що п'ять чи десять хвилин, але він завжди збирав молодь. Він ніколи не хотів узяти все під свій контроль. Він дозволяв керувати іншим. Він завжди був уважним, як усе відбувається і що відбувається. Під час цих зустрічей він завжди використовував нагоду, щоб поговорити про сербів: «Вони не поліцейські; будьте обачними й нікому не розповідайте про свої зібрання». Я гадаю, що він намагався сказати нам: «Учіться тримати свої дії в таємниці, не видавайте себе». Він займався якоюсь нелегальною діяльністю.

Можливо, він хотів залучити нас до свого оточення, але Бог мав інші плани і забрав його рано. Я тоді не знав, хто той Захір такий. Я дізнався про це тоді, коли й усе Косово.

У мене хороші спогади про шкільні роки. А найкращі – про ті змагання, що ми влаштовували між різними школами. Я міг грати у футбол просто цілодобово. Дуже часто я грав настільки довго, що падав з ніг. Якось під час змагань я і зустрів свою теперішню дружину. Її потік змагався з моїм потоком. Якби мене спитали, який день у школі був для мене найкращим, я б обрав саме цей день. Я був дуже щасливий, не тільки тому, що виграв у змаганні, але також тому, що зустрів її. Тоді я ще не вмів спілкуватися з дівчатами, що були не з мого класу.

Проте про гімназію я гарних спогадів не маю. Стало ще гірше, коли нам заборонили її відвідувати. Ми все одно ходили туди, збиралися у класах, але щойно нас знаходили, то одразу виганяли. Усі боялися, що нас за це можуть забрати до відділку й побити. Ми жили немов на голках і чекали, що ось-ось щось станеться погане.

Просто дивом мені вдалося закінчити ту школу. У мене із часів гімназії залишився друг, з яким я зараз не часто зустрічаюся, але ми справді добрі друзі. Я маю й інших друзів, з якими ми ходимо на каву. У мене є друг – сусід – він живе недалеко від мого будинку. Ми дружили з п'ятого класу.

У моїй родині майже всі закінчили гімназію, тож і мені її потрібно було закінчити. А серед моїх близьких лише мій син закінчив університет. Він – моя найстарша дитина.

Моя дружина не пішла до гімназії. Я так гадаю, через свою родину. Я особисто намагався вплинути на її родичів, але це було безнадійно. У той час люди не заохочували дітей ходити до школи. Можливо, думали, що в майбутньому та освіта не знадобиться, але я наполягав, щоби вона продовжила навчання, тому що тоді я міг би зустрітися з нею стільки, скільки хотів. Кожна зустріч для нас була дуже цінною, адже потім ми могли не бачитися два, три тижні, а то й місяць. Згодом ми заручилися. Та навіть після цього її родина не дозволила мені звозити її в місто на каву. Тож ми продовжували зустрічатися як і раніше.

У серпні 1998 року я вступив до Армії визволення Косова. Мій двоюрідний брат пішов туди ще раніше. Аби вступити до АВК, я використав свої зв'язки із братом Захіра. Вони набирали по одному чоловіку від родини, і я був у списку від своєї сім'ї. Та я боявся, що на якесь свято, якщо мене не буде вдома, почнуть розпитувати: «А де це Дардан, чому він не вдома?». І я остерігався, що мене можуть запідозрити й викрити. Тоді ще не можна було відкрито говорити про АВК, усе ще було в підпіллі. Мій двоюрідний брат приєднався до армії і збрехав усім, ніби поїхав за кордон. І от, я сказав якось своєму двоюрідному братові: «Я хочу бути там, де й ти». А він мені: «Я був в Угорщині». Я заперечив: «Я знаю, що ти не був в Угорщині». Я довідався про це від дядька. Мій дядько теж служив в АВК. Коли він приїхав на відпочинок додому, то розповів мені, що АВК стояло у сусідньому селі Шала. Тож я заперечив своєму двоюрідному братові: «Ні. Ти не там був весь цей час». Я переповів йому все, що довідався від дядька, тож йому не лишалося нічого, крім як зізнатися. Потім він пішов і поговорив зі своїм командуванням, домовився про зустріч. Так я долучився до АВК. Мені було лише 22 роки, коли до моїх рук потрапила зброя.

Я був найщасливішою людиною на Землі, коли мені дали зброю. Я схопив її і сказав собі: «Тепер ми точно проженемо сербів». Я гадав, що з одним автоматом можна зробити будь-що, але скоро виявилось, що це не так. Моя сім'я знала одного з командирів, тому що він був з нашого краю. Він був старшим офіцером і навчав нас користуватися зброєю, займався нашою політосвітою. Я ніколи не забуду, як він нас настановлював чинити, коли на нас суне танк: «Тікайте. Ви навіть фарби на ньому не зішкрябаєте». А я думав, що можу знищувати танки своїм автоматом. Насправді ж автомат годиться лише для бою в радіусі 50 метрів, не більше.

Отже, я приєднався до АВК і пройшов певний інструктаж. Ніхто в моїй родині не знав, де я. Вони думали, що я намагаюся виїхати за кордон. Можливо, якась із моїх сестер щось знала, але навіть коли я повернувся, вона нічого мене не розпитувала.

Після закінчення інструктажу, я вирішив залишитися в АВК. Ми сформували групу із тридцяти осіб і продовжили виконувати накази нашого керівництва. За потреби нас відправляли до околиць Шали. Інколи ми залишалися там на тиждень-другий, щоби допомогти бійцям.

Протягом цього часу я мало бачився зі своєю родиною. Я міг прийти і залишитися на день, може два-три, але не більше. Мої рідні зрозуміли, де я був, коли АВК вийшла з підпілля. Після того, як я повернувся із Шали, моя родина про все здогадалася, можливо тому, що мене не було цілий місяць і я повернувся виснажений. У нас була вітальня, і я так втомився, коли я зайшов до неї, замість того, щоб зняти форму й одягнути мій цивільний одяг, просто звалився на ліжко у формі. Приїхала моя сестра. Їй завжди було цікаво знати, де я і що роблю. З нею я завжди мав тісні стосунки. Ми ніколи нічого не приховували одне від одного. Часом мені було простіше спілкуватися з нею, ніж зі своєю дружиною. Ми ділимося таємницями. Вона не просто моя сестра, вона моя подруга. Зараз вона вийшла заміж, має дітей і живе далеко звідси, але принаймні раз на місяць ми зустрічаємося у кав'ярні у Приштині та спілкуємося по кілька годин.

Отже, мої родичі побачили мене у формі. Вони дізналися, де я був. Вони явно підозрювали це і раніше, бо коли я йшов на службу, то казав їм: «Я піду до друзів, у них є підробіток для мене»; та коли я повертався додому, мій брат завжди дошкуляв: «Що ж ти підробляєш, а грошей не приносиш!». І мені завжди доводилося вигадувати якусь брехню: «У них не було готівки на руках, зі мною розплатяться іншим разом». Це продовжувалося до того дня, коли я повернувся виснажений, після двох безсонних днів, і заснув прямо у формі. Вони побачили мене й усе зрозуміли. Тоді я сказав їм: «Сьогодні я вдома, але допоки йде війна, зі мною може трапитися будь-що. Можливо, я виживу, а можливо, загину. Якщо все ж виживу, то поговоримо згодом, а поки що забудьте про моє існування». Та вижити мені вдалося просто якимось дивом. Сподіваюся, що більше ніколи не побачу війни.

На війні було дуже тяжко: по чотири дні ми могли нічого не їсти. Спочатку все було організовано, ми мали продовольство, але коли розпочалися удари НАТО, наша логістика розвалилася і кожне угруповання стало саме за себе. Не було більше того, хто мав віддавати нам накази, як це прийнято в армії: «Зроби це і зроби те; ти будеш тут, а ти там». Іноді я діставав такий наказ: «Ти повинен залишитися тут», і два дні я не бачив жодної живої душі. Бойові дії змінилися до невпізнання.

У 1999 році, на третьому місяці, якщо я не помиляюся, у нашому селі залишалося багато моїх односельчан. Я нічого не чув про свою родину, але вважав, що вони залишились удома. Більшість населення залишилось по той бік фронту, і ми всі були перевантажені. Я не міг сказати: «Я хочу навідатись додому», тому що в нас було по горло справ. Більшість бійців розмістилися в селі Пурічо. Вони не могли перейти дорогу за селом, бо її тримали під вогневим контролем сербські сили. Крім того, у нас був наказ не переходити в наступ, оскільки по той бік фронту було забагато цивільного населення. А серби, у разі невдач на полі бою, відігралися б на цивільних. Нам не було куди подітися – далі була тільки Сербія. Та у вечері того дня, коли ми знищили тих сербів, я вирішив поїхати додому.

Отож, після наступу 1999 року я навідався додому. Бойові дії, унаслідок яких я втратив п'ятьох своїх друзів, закінчилися. Через два дні, повернувшись додому, я сказав: «Покличте дядька моєї дружини й перекажіть, що цієї неділі я заберу її». Не знаю... Я просто взяв і вирішив одружитися. В мене були колись інші плани, але сталося як сталося. Я хотів забрати її із собою на фронт. Бути з нею разом. Я гадав, що вона буде в безпеці. І от, її привели до мене. На момент свого весілля я був бійцем АВК. Це був ще один привід триматися за життя. Я відчував себе більш відповідальним, тому що мав удома власну дружину. Я повинен був піклуватися про неї. Нелегко було через три дні після весілля піти від дружини назад на фронт. Та я пішов. Іноді я повертався через тиждень на день чи на вечір, але вночі завжди вирушав на фронт. Це все було дуже нелегко. Я намагався взяти свою дружину із собою, але мені не дозволили. В АВК жінок взагалі було дуже мало. Вони або готували їжу на кухні, або пекли хліб, але серед бійців жінок практично не було.

Пізніше я обговорив це питання зі своїм командиром. Він сказав мені: «Ти не можеш залишатися весь час із дружиною. У тебе є накази». Я наполягав: «Але я хочу бути з нею!», – та він заперечив: «Так не вийде». Я був дуже розчарований і почав дуже хвилюватися. «Чому я зараз із нею одружився, чому не дочекався кінця війни?» – запитував себе, бо не знав, що зі мною буде. Вирушаючи на війну, ніхто не може з упевненістю сказати, що повернеться звідти живим. Я думав, що мені навіть не вдасться завести сім'ю. Кожного дня я чекав смерті.

Моя дружина першою дізналася, що я приєднався до АВК, раніше за будь-кого іншого. Хоча коли я щойно приєднався, то я приховав це від неї. Вона зустрілася з моїм другом і запитала про мене: «Де він? Я намагаюся його знайти, але він не відповідає на мої дзвінки. Я всіх навколо розпитую. Де ж він?». І мій друг сказав їй: «Вибач, але він за кордоном». І вона розчарувалася в мене, бо вирішила, що я поїхав за кордон і не сказав їй про це. Проте я мав зв'язки. Я попросив свого друга переказати їй: «Я скоро повернуся і я не за кордоном». Вона могла щось підозрювати, бо навколо ходило багато пліток про тих, хто приєднався до АВК. І коли я повернувся, то я зустрівся з нею та про все розповів. Вона не стрималася і накричала на мене: «Якщо ти вирішив приєднатися до АВК і йти воювати, то навіщо ти зі мною граєшся? Ти віриш, що виживеш? Та тебе вб'ють! І що тоді буде зі мною? Що я буду без тебе робити?».

Коли в нашому селі вбили серба, звідти вирішили вивести людей, щоб їм не помстилися за це. Напередодні я навідався додому на три-чотири години і сказав своїм: «Збирайте речі, завтра ми виїжджаємо звідси». Мій брат запитав мене: «І куди ж? Усі наші ще тут». Я відповів йому: «Завтра о 5 годині ти побачиш, що всі тікатимуть». «Звідки ти це знаєш?», – допитувався він, та я лише наполягав: «Просто збирайся, ви всі збирайте речі та виїздіть». І от, вони зібралися. Я повернувся додому вранці, о восьмій тридцять, і застав усе село на ногах.

Усі мешканці села втекли, бо серби почали переслідувати, розстрілювати албанців і вичищати від них околиці. Я і ще троє людей залишилися у селі. Я ніколи цього не забуду і дуже часто згадую про це. Я лежав на подушці й пив чай. Солодшого за той чай, присягаюся, не було нічого в моєму житті. Після того, як усі пішли, десь через годину, серби розстріляли наш будинок із ручного протитанкового гранатомету (РПГ). Вони були приблизно за 700–800 метрів. Будинок весь склався всередину, тому що обсипалась кам'яна стіна фундаменту. Ми сховалися за руїнами й сиділи там під шквальним вогнем. Нам пощастило вибратися звідти, але я втратив зв'язок з командуванням й іншими бійцями. Я так і не зміг вийти з ними на контакт. То були найгірші дні мого життя. Усе змінювалося щохвилини. Ми сиділи під вогнем по півгодини. Слава Богу, кулі оминали нас. Вони пролітали прямісінько над моєю головою, але жодна не влучила в мене. Ми зайшли до сусіднього села, і я розпитав одного знайомого: «Ви бачили мою родину?». Той відповів: «Так, вони живі і пішли в бік села Градіце».

Десь через три тижні в селі знову почали з'являтися люди. Ми стежили за кожним, хто повертався до своїх домівок, сподіваючись побачити когось із знайомих. Зазвичай селяни приходили за їжею або ж подивитися, чи вцілів їхній будинок. І ми знали один одного, тому зупинили одного чоловіка, оскільки, коли ти залишаєшся в одному місці, ти можеш побачити набагато більше, ніж коли ти кудись рухаєшся. За десять днів перебування в селі у нас закінчилися сигарети, і той чоловік запропонував нам одну. Я ніколи цього не забуду. Ми запитали його: «Що ти тут робиш? Де люди?». А він повідомив: «Усі люди, які пішли в це сусіднє село, вирушили потім у Приштину. А згодом вони пішли до села Маковц. Потім розділилися: одна група пішла в Приштину, а інша – повернулася в наше село».

Ми не знали, скільки там було людей, але мали інформацію, що там були наші родини. Людина, яку ми зупинили, знала наші родини. «Ти не бачив, чи приїжджали вони в наше село? Чи не бачив ти, щоб хтось із нашої сім'ї їхав із Приштину сюди?». Він відповів: «Я їх не бачив. Я не знаю, чи вони залишилися у Приштині, чи приїхали сюди, я дійсно не знаю». Наш односельчанин додав: «Але вони повинні бути десь...». Він згадав село, де живуть мої родичі. У той момент, коли він назвав це село, я одразу зрозумів, що вони в будинку моєї родички, тому що там живе моя тітка, і я знав на 100 %, що вони поїхали до її будинку. Відтоді як ми дізнались, що вони можуть бути там, ми підготувалися увійти в це село.

Я знайшов їх там. Я одразу помітив, що моя дружина поводить себе зі мною трохи прохолодно. На той момент я не знав, що сталося. Того дня я був із нею, але не залишився на ніч з міркувань безпеки і пішов звідти, бо люди почали говорити: «Прибули солдати АВК». До того ж, у тому районі можна було наразитися на сербів, тому ми відійшли, але я час від часу відвідував це село.

Війна закінчилася, і люди почали повертатися до своїх домівок. Я не думав про те, що могло статися. Я вирішив, що, можливо, вона не хотіла мене бачити, тому що я не міг узяти її із собою або тому, що я залишив її зі своєю сім'єю, і, можливо, вони погано з нею поводитися. Минуло більше двох місяців, ми не бачились. У той час я зустрічався з нею два-три рази, коли приїжджав до села моєї тітки, але залишався там лише на п'ять-десять хвилин, тому що нам треба було негайно йти. Крім того, сім'я моєї подруги жила недалеко від моєї.

Після закінчення війни солдати АВК залишилися в казармах у Приштині. Час від часу ми ходили додому відпочивати. Два дні ми були на службі, а на третій відпочивали. Одного разу, коли я повернувся додому, моя сестра сказала мені: «Вона була в лікарні і зробила аборт». Я почувався жахливо. Коли я зустрівся із дружиною, вона сказала: «Добре, що я зробила аборт!». Я запитав її: «Чому?», і вона відповіла: «Тому що!». Вона не хотіла зі мною про це розмовляти. Її слова застрягли в моїй голові; я ламав голову, чому вона могла сказати щось подібне? Я повернувся до казарми, пробув там два дні, а потім попередив свого начальника, що маю їхати додому.

Моя дружина почала плакати і вимовила: «Я маю тобі дещо розповісти, тому що я більше не можу так жити». Я гадав, що вона хоче сказати мені: «Я не можу більше жити з твоєю сім'єю». Це була єдина думка в моїй голові, тому що я не знав, які у них стосунки, оскільки більшу частину часу мене не було вдома. Вона додала: «Я мушу тобі дещо сказати, моє життя закінчиться». Коли вона сказала, що її життя закінчиться, я подумав, що з нею могло статися щось погане, поки вона мандрувала від села до села... Що хтось зробив з нею щось погане... Якось я побачив у неї шрам, але вона сказала, що він з'явився, коли вона впала. Я тоді ще нічого не знав і захотів дізнатися.

Вона, усе ж, змушена була признатися мені: «Мене згвалтували серби». У мене було таке відчуття, що мені на плечі звалився весь світ. Я схопив її за плечі і закричав: «Візьми себе в руки! Що ти говориш? Ти знаєш, про що говориш?». А вона відповіла: «Так, я знаю, це те, що сталося». Я більше не міг вимовити жодного слова! Через якийсь час я запитав її: «З ким ти була? Хтось знає?». Вона сказала: «Невістка знає», це дружина мого брата. Вона сказала: «Мама не знає, хоча може й знає, але вона нічого не казала, тому що я розповіла їй, що вони побили мене».

Я вийшов з дому. Я не хотів нікого бачити, не хотів ні з ким говорити. Тієї ночі я не повернувся додому. Я не можу це описати. Це було найгірше почуття, яке я коли-небудь відчував, найгірші думки вирували в моїй голові. Різні думки лізли в голову. Я пам'ятав слова своїх командирів і людей, які воювали в Хорватії. Вони знали те, чого ми не знали. Вони розповідали нам, що сталося і що вони зробили.

Я повернувся додому і пригорнув її до себе. Її очі були повні сліз. У будинку було дуже холодно. Інші члени сім'ї кудись пішли, а ми залишилися вдома тільки вдвох. Моя сестра поїхала в місто, мама поїхала до братів, а ми з дружиною залишилися вдома. Я сказав їй: «Послухай, це сталося не тільки з тобою, ти не одна така».

Я не знаю, як мені вдалося сказати ці слова, як вони злетіли з моїх вуст. «Це сталося, і ти не повинна нікому про це говорити». Вона сказала: «Ти покинеш мене. Я більше не можу бути твоєю дружиною». А я відповів: «Поки я живий, ти будеш моєю дружиною». Я додав: «Не розповідай нікому. Скажи своїй невістці, щоб вона мовчала». Їй стало краще, бо вона думала, що я покину її після того, як вона мені розповіла. Я ніколи більше не згадував їй про це. Іноді, коли ми про щось сперечалися, вона просто відступала. Гадаю, вона завжди боялася, що я про це згадаю. Проте я ніколи не робив цього.

У 2000 році я почав працювати. Але я втратив відчуття спокою. Я боровся на війні за свободу, за те, щоб жити вільно, насолоджуватися життям, я гадав, що тепер нас ніхто не буде переслідувати. Раніше ми боялися виходити в місто. Але тепер, коли я йшов на роботу, я завжди думав про дружину. Я завжди боявся, що коли повернуся, то побачу її повішеною, або що вона порізала себе, або прийняла якісь ліки. Наше кохання вже не було таким, як раніше. Стало дуже важко, хоч я і старався полегшити наше життя. Я йшов на роботу, а думками був з нею. Ми втратили під час війни будинок, у нас не було нічого. Я мусив купувати навіть ложки, тому що у нас не було і цього.

На моєму робочому місці зарплати були дуже маленькими. Я завжди хотів взяти її і піти кудись, але через те, що у нас не було грошей, я не міг цього зробити. Моя зарплата становила 150 євро. Що я мав робити із цими грошима? Окрім цього, я намагався приватно підробляти в лісі в моєму селі. Але весь час, аж до народження сина, у моїй голові був страх, що вона може нашкодити собі... Я думав, що вона це зробить, що це станеться, тому що вона була мовчазною, замкнутою. Завжди, коли вона виходила на вулицю, вона була тихою. Можливо, тому що я знав про те, що вона пережила, і помічав її стан, а інші, можливо, ні.

Коли вона була в поганому настрої, я намагався вивести її на вулицю і казав: «Провідаймо твого дядька, бо він погано себе почуває». Моєю метою було просто вивести її на вулицю, а не відвідати дядька. Іноді я користувався нагодою вийти, і ми йшли кудись на каву.

Спочатку вона була доброзичливою і відкритою, але потім віддалилася і замкнулася в собі, а незабаром члени моєї сім'ї почали говорити мені: «Залиш її, чому ти продовжуєш бути з нею? Вона божеволіє. Хіба ти не бачиш? Вона ніколи не говорить жодного слова!». Я весь час намагався її захистити, намагався вберегти від того, що сталося, намагався звинуватити моїх рідних у тому, що вони турбують її, поки мене немає вдома. Коли я помічав, що вона починає сильно хвилюватися, я намагався вивести її з дому, щоб вона заспокоїлась.

Коли народився мій син, це було особливе відчуття. Як я взяв його на руки, то відчув себе особливим, бо це була моя дитина. Раніше я тримав на руках інших дітей, але цього разу все було інакшим. Тоді моя дружина також почала змінюватися. Вона почала опановувати себе, бо не мала часу думати про те, що з нею сталося, адже піклувалася про нашого сина. Після народження сина я почав

ще більше підтримувати дружину. Я знаходив приводи, щоб більше виходити з нею з дому, наприклад, казав, що треба відвезти сина до лікаря, або що ми могли б піти погуляти з ним. Коли ви виходите на вулицю, ви спілкуєтеся з людьми, говорите про різні речі, і ви почуваетесь краще. Я помітив, що від цього їй стає легше. З іншого боку, у мене з'явилося більше часу, і я працював повну зміну. Зарплата почала зростати. Я взяв кредит у банку і почав будувати власний будинок. Я зробив фундамент для будинку, але потім зупинився, бо вирішив, що зможу побудувати будинок за 3000 євро. Для моєї дружини це був позитивний досвід, тому що я казав їй: «Ми будуємо власний будинок і переїдемо туди, щойно зможемо». Я переконував її: «Не хвилюйся ні про що». Коли народився мій син, мені стало легше, бо я знав, що тепер моя дружина не завдасть собі шкоди. Я відчув полегшення. А через рік і п'ять місяців Бог благословив нас ще одним хлопчиком. Моя дружина почала трохи втомлюватися із двома дітьми, поки я був на роботі.

Нам вдалося добудувати будинок. Проте коли я переїхав у власний будинок, моя сім'я почала ще більше турбувати мене. Мої сестри і молодший брат казали мені: «Що з нею сталося? Поглянь на неї! Чому ти досі з нею? Хіба ти не бачиш, що твоя дружина божевільна? Вона взагалі не розмовляє». Вони почали говорити, що вона б'є дітей. Можливо, вона це зробила, але ніхто не зможе переконати мене, що вона побила б їх через те, що сталося з нею. Було б помилкою бити їх через те, що сталося. Але іноді, якщо ви не битимете своїх дітей, ви збожеволієте від них. Можливо, вона кого і вдарила, коли це було потрібно, щоб вони її трохи боялися.

Отже, я знайшов додаткову причину того, що пішов із сім'ї у свій дім. Я сказав їм тоді: «Ви чините на мене тиск, чому ви втручаєтесь у мої стосунки з дружиною?». Я сповнився сили, тому що вони перейшли межу, коли сказали мені, що моя дружина божевільна і що вона б'є дітей. Я сказав: «Добре, я заберу їх з вашого будинку».

Коли ми переїхали в новий будинок, моя дружина змінилася. У мене з'явилося набагато більше часу, мені не треба було нікому пояснювати, куди я йду. Я міг піти і не повертатися додому цілими днями. Я брав дружину, дітей і ми взагалі не поверталися додому. Не було нікого, хто б весь час питав: «Де ти був?», або «Чому не прийшов раніше?», або «Де була твоя дружина?», тому що тепер ми були у власному будинку. Я ще більше підтримував дружину, ми їздили і подорожували всюди, їздили в Албанію. Щоразу, коли я помічав, що вона хвилюється, я одразу дзвонив своєму начальнику і казав: «Я беру тиждень відпустки».

Я возив сім'ю в Албанію, ми любили гуляти містом, їздили в долину Ругова, подорожували по всьому Косово. Іноді, коли я повертався з роботи і бачив, що вона сумна, я запитував її: «Що сталося?», а вона відповідала: «Ні, нічого». Коли ми переїхали жити в наш будинок, я почав більше говорити з нею: «Не обманюй себе. Такі речі трапляються. Ти зробила це не з власної волі. Це могло статися будь з ким і будь-коли, це може статися навіть сьогодні. Приходить психопат, божевільна людина, і це може повторитися. Таке траплялося. Ти не єдина. Подивись новини, є ще 20 000 жінок». А вона казала: «У мене таке відчуття, що всі про це знають», – на що я відповідав: «Ніхто не знає. Можливо, це сталося і з людьми нашого кола, але ми про це не знаємо». Я намагався поговорити з нею і сказати, що їй потрібно подолати це, зараз наші діти також тут і, слава Богу, вони здорові. Ми маємо працювати для них, боротися за них. Їй ставало трохи краще, але ненадовго, тому що вона завжди думала, що це сталося тільки з нею і ні з ким іншим, і що всі про це знають.

Коли ми розмовляли, вона хотіла розповісти мені цю історію і розповідала, де вони зупинилися, коли покинули рідне село. Я слухав тільки до того моменту, коли вона казала, що вони зайшли у двір, а потім приїхали серби. Вона так і сказала: «Коли приїхали серби». Я зупиняв її... Я не знаю, що сталося і як це сталося. Знаю, що вона мені розповідала, що хтось бачив їх потім на дорозі, усіх виснажених, коли вони сідали на трактор. І якщо я не помиляюся, їх привезли сюди. Але що стосується саме цієї страшної частини..., можливо, це моя помилка, можливо, їй було б легше, якби вона про це розповіла, але поки я живий, я б ніколи не хотів почути цю частину.

Я привіз її до Центру допомоги постраждалим від насильства під час війни. Перед цим я сказав їй: «Бачиш, є місце, де ти можеш відстояти себе, розповісти комусь, поговорити з кимось». Потім мене зацікавила сама організація. Я раніше чув про неї, але не міг їй сказати: «Іди туди!». Вона сама вирішила: «Я піду туди. Вони всіх підтримують. Може, так буде краще. Як ти гадаєш?». І я сказав їй: «Ти повинна поїхати туди. Я не можу наказувати тобі, але якщо ти хочеш, я тебе туди відвезу».

Дехто вважає, що якщо ти ходиш до психолога, то з тобою щось не так. Це нерозумно, чому просто не можна ходити до психолога? Я завжди боявся, що якщо скажу їй: «Сходи, бо там хороший психолог», то вона може образитися. Але, коли вона бачила по телевізору випадки, вона говорила: «Вони допомагають постраждалим так і так». І через якийсь час вона сама прийняла рішення. Й от ми приїхали.

У перший же день після того, як дружина вийшла звідси, після того, як поспілкувалася з вами, я помітив, що вона стала набагато позитивніше налаштованою. Вона відкрилася, почала говорити, казала: «Мені сказали те» і «Мені сказали це»... Я трохи пожартував і запитав її: «Так, вони багато чого говорили, але ти щось сказала?», а вона відповіла: «Я мало говорила, а просто слухала, вони питали мене про деякі речі, про життя». Та я одразу помітив, що вона стала жвавішою, здавалося, що вона була менше обтяжена тим питанням. Кожного разу, коли вона приїжджала, вона дедалі більше звикала до цього. Зараз я можу сказати, що це вже не та людина, якою вона була, коли вперше прийшла до вашої організації. Вона на 90 відсотків змінилася, стала набагато спокійнішою.

В останні десять років гроші ніколи не були проблемою. Я отримував свою зарплату, віддавав їй: «Ось, розпоряджайся нею, роби, що хочеш». Бідність, відсутність грошей, неможливість подорожувати, купувати речі ніколи не були для нас проблемою. У неї були гроші, свобода, я просто сказав їй: «Я б не хотів, щоб хтось подзвонив мені і казав, що десь тебе бачив. Я б хотів, щоб ти подзвонила мені і сказала, що я їду в місто або їду у Приштину. Просто подзвони мені і все буде добре. Не виходь з дому, не сказавши мені. Я хочу знати, де ти перебуваєш. Якщо зустрінеш друга, кузена, племінницю або когось із твоєї родини, просто дай мені знати. Я б не хотів, щоб хтось сказав мені, що бачив тебе десь, а я перевіряв, як ти там». І вона ніколи так зі мною не робила.

Зараз у нас чудові стосунки. Вона не тільки моя дружина, вона також мій друг. І я завжди намагався зробити так, щоб вона була моєю дружиною, моїм другом і моїм усім. Я перепробував усі методи, які тільки міг придумати, але мені це не вдалося. Найбільшу допомогу для моєї дружини надав ваш центр. Зараз у нас троє дітей, вона почала опановувати себе і забувати минуле, займатися дітьми, адже відтоді, як вона прийшла до вашого центру, вона на 90 відсотків стала іншою людиною. Можливо, я зробив помилку, що не дав їй розповісти мені, але я і не зміг знайти людину, якій вона могла б довіряти, з якою можна було б поговорити, щоб їй стало легше.

Звичайно, моя дружина не може стерти спогади про те, що з нею сталося. Проте я радий бачити, що зараз вона набагато щасливіша, вона спокійна і більше спілкується зі мною. Іноді вона розмовляє зі мною і розповідає мені такі речі: «Мій психолог сказав мені це, а я сказала їй те, а потім я сказала це, що ти думаєш? Бачиш, я помилялася!» Так от, вона розповідає мені про психолога із центру, вона разів 50–60 розповідала мені, про що вони будуть говорити, і тепер я можу передати всі фрази, які на неї вплинули. Отже, вона зосереджена на розмові з психологом. Вона каже: «Психолог розумна, вона сказала це для мого ж блага».

Тепер мені краще жити, тому що я бачу, як вона посміхається. Коли я приходжу додому, вона виходить усміхнена. Я одружений вже 23 роки, хоча на початку мій шлюб розпадався на друзки. Тепер, коли я приходжу додому, вона чекає на мене з посмішкою. Раніше такого не було, але тепер вона прокидається, готує каву і кличе мене випити її з нею. Я сказав їй, що їй не обов'язково прокидатися рано заради мене. Якщо я захочу випити кави, коли я прокинуся, я приготую собі каву, їй не потрібно прокидатися. Я хотів, щоб вона спала і відпочивала. Тепер вона каже мені, що ніколи раніше не хотіла готувати мені каву.

Дуже часто вона мені каже: «Я нічого не могла вдіяти, але коли я раніше дивилася на тебе, у мене боліли очі». Коли я її запитую: «Чому, що я зробив?», – вона відповідає: «Я просто так кажу. Чому ти не сказав мені, щоб я забиралася геть? Я знаю, що б я зробила зі своїм життям, зі своїм тілом!». А я відповідаю: «Я думав, що роблю правильно, я не знав, що помилявся», – тоді вона каже: «Ні, ні. Ти все робив правильно».

Дякувати Богу, наші діти здорові, і я не маю з ними жодних проблем. Вони до нас дослухаються, поважають, особливо їхню маму. Я виховував їх і розмовляв з усіма трьома. Можливо, це вплинуло на те, що я почав наполегливо працювати з дітьми, тому що вони роблять її щасливішою і вони дійсно близькі з нею. Якщо вони не бачили маму годину чи дві, то як тільки побачать її, то стрибають від радості й обіймають.

Ми живемо дуже щасливим життям, зокрема і з позиції фінансів, ми маємо все, що нам потрібно. У нас нормальний будинок, хоч і нічого розкішного. У мене є машина, і якщо моя дружина або діти захочуть поїхати в Албанію, я готовий відвезти їх туди. Раніше в мене не було грошей, я не міг відвезти її навіть у Призрен, і мені доводилося знаходити відмовки, що я зайнятий на цьому тижні, або що я маю щось зробити тощо. У мене не було варіантів, а нині це зовсім інша історія. Між тим, що було, і що є, – величезна різниця.

Я часто кажу собі: «Я пішов на війну і воював, але не зміг захистити свою найдорожчу людину». Це моя слабкість, про яку я ніколи не говорив жодній живій душі, але часто кажу собі, що не зміг. Імовірно, було неможливо взяти її із собою, але я шкодую, що не зробив цього. Я шкодую, що запитав дозволу у свого командира. Було б краще, якби я нікого не питав. Це було написано для того, щоб ми стикнулися з викликами і страждали. Мені було нелегко; я часто уявляю, що ти воюєш з ворогом, а він робить це з тобою, і ти нічого не можеш з цим вдіяти.

Тепер, коли я бачу іноді сербські номери, мені хочеться розірвати їх на шматки. Я злюся, я їх ненавиджу, я їх ненавидів ще до того, як це сталося з нами. Я б стер їх з лиця землі. Клянуся, я б стер їх з лиця землі, я б не дуже переймалася, якби в них були діти, чи чоловіки, чи дружини, мені було б байдуже, хто вони і що вони. Проте я ніколи не зміг би так вчинити із жодною сербською жінкою, я міг би пустити їм кулю в голову, але я ніколи не зміг б зробити такого. Однак через свою сліпу ненависть вони хочуть, щоб ви страждали все життя. Недостатньо спалити твій дім, бо ти можеш його відбудувати і все. Вони хочуть, щоб ти страждав усе життя, щоб у тебе в голові весь час була ця тривога, якою ти не можеш ні з ким поділитися, поки ти живий.

Я ніколи не дивився на дружину по-іншому через те, що сталося. Щодо вагітності, яку вона перервала, вона сказала: «Добре, що я зробила аборт». Ми говорили про це лише двічі. Я не бачив того документа, коли вона повернулася додому з процедури, я запитав її: «У тебе був папірець у лікарні? Що тобі сказали?». Вона відповіла: «Ні, я не знаю, де цей документ». Коли вона робила аборт, у тому документі було написано, на якому тижні вона була вагітною. Але вона була налякана і приховала це.

Не тому, що це сталося з моєю дружиною, бо я не хотів би, щоб щось подібне сталося з кимось у світі. Я почувався слабким, але сказав собі, що треба заспокоїтися. Війна зробила нас сильнішими. Коли я воював, я знав, що такі речі трапляються, але ніколи не думав, що це може статися зі мною. Це найгірший досвід у моєму житті. Я багато чого пережив за ці роки, але ніколи не переживав більш важкого моменту, ніж тоді, коли вона розповіла мені про це.

Коли помер мій батько, я був дуже молодим і мені було дуже сумно, тому що я знав, що ніхто не може замінити його. Але коли це сталося з моєю дружиною, я був більш зрілим, знав більше про життя. Із цим дуже важко впоратися. Я гадаю, що мій мозок вибухнув. Після закінчення війни я не зміг допомогти ні собі, ні дружині. Я морально не витримував напруги. Після війни я місяць лежав у психоневрологічному диспансері. П'ять днів я нікого не впізнавав. Ця хвороба тривала до 2014 року. Я не міг бути занадто щасливим або занадто сумним, мені завжди потрібно було тримати баланс. Я відвідав багатьох лікарів, і лікар на ім'я Ментор Петрела дуже допоміг мені, розмовляючи зі мною. У той час я був перевантажений психологічно. Я дуже часто втрачав свідомість. Тоді я почав хвилюватися ще більше, бо думав, що втрачу роботу.

Мій лікар сказав мені позбутися цих думок, викинути їх у море, бо море велике. «Якщо простіше, то я кажу вам, щоб ви заспокоїлися. Просто відпустити це. Якщо у вас є завдання, яке потрібно виконати, не змушуйте себе закінчити його сьогодні, зробіть це наступного дня. Або післязавтра. Деякі речі залиште на інші дні, не підганяйте себе занадто сильно».

Він мені дуже допоміг. Я намагався використовувати ті ж слова і для своєї дружини і казав їй: «Спокійно. Не перенапружуйся, бо можеш зламатися».

Проте вона завжди відповідала мені: «Тобі легко говорити, бо з тобою такого не траплялось». Коли вона це говорила, це вимикало мене на п'ять хвилин, тому що я не знав, що відповісти. Я не міг просто сказати: «Тобі полегшає» або «Ти забудеш про це», тому що це сталося не зі мною.

Проте я з усіх сил намагався підтримувати її. І якби я міг, я б сказав усім: «Підіть і поговоріть з кимось, поговоріть з професіоналом, тому що це корисно для вас». Я кажу це, бо побачив це по своїй дружині. Мені стало набагато легше, і я готовий підтримувати її ще більше, коли бачу, що їй стає краще. Тепер я готовий підтримувати її різними способами, наприклад, запросити її на каву або кудись відвезти, або, можливо, купити їй невеликий подарунок. Моя увага робить її щасливою...

**«КУДИ ПОДІЛАСЬ УСЯ ЦЯ ВАГА ЗА
ТРИ МІСЯЦІ, СЕСТРО, ЧОМУ ТИ ТАК
СХУДЛА?».».**
**«Я СТРАЖДАЛА», – ВІДПОВІЛА ВОНА.
«Я СТРАЖДАЛА...»»**

Хасідже – одна з тих жінок, які кожного із двох найбурхливіших років Косова, 1998 і 1999, народжували дітей. Перед самим початком бомбардувань з немовлям на грудях і маленькою дівчинкою віком понад півтора року, вона була змушена втекти у Кукес. Її чоловік намагався прихистити своїх батьків у Лежі. Хасідже залишилася на чотири дні на кордоні в машині. Разом з дітьми їх було восьмеро в машині.

Вони продовжували їхати до Шенджину, але потім втратили зв'язок зі своїми людьми. Біженці, що прибували, постійно приносили новини про те, що члени їхніх родин загинули. Після кількох місяців відсутності будь-якої інформації, коли вони повернулися до свого спаленого будинку, то дізналися, що всі живі, але старший брат зазнав жорстокого поводження. Проте коли Хасідже зустріла свою сестру, вона одразу помітила, що та поводить по-іншому. Хасідже почала наполягати на тому, щоб з'ясувати причини такої поведінки.

Міна Краснікі, «Навіть моя сестра вдома не знає про це»
Полотно, акрил. 90×90 см

НАВІТЬ МОЯ СЕСТРА ВДОМА НЕ ЗНАЄ ПРО ЦЕ

Я народилась в Орлані, муніципалітет Подуева. Нас було семеро дітей: три сестри і чотири брати. Сестра, над якою знущалися серби, найстарша, вона на три роки старша за мене. Я набагато молодша за старшого брата. Коли він одружився, я ходила до другого, може, третього класу початкової школи. Я не дуже добре це пам'ятаю. Між нами були хороші стосунки, тому що у нас не було великого кола спілкування, і ми всі були дуже близькі між собою. Моя сестра також мала хороші стосунки з усіма моїми братами і нашими батьками.

Ми росли тільки з батьками, у мене немає інших родичів. Ми були дуже прогресивною сім'єю, у нас було нормальне і хороше життя. Чесно кажучи, у нас були гідні умови життя. Мій батько мав хорошу роботу, а мама піклувалася про дітей, тому що нас було багато. Мій батько був заможним, тому вона не повинна була працювати. Мама мала займатися нами. Мої брати працювали на землі. У них було кілька гектарів землі і два гектари лісу. До початку війни мій батько також мав крамницю.

Троє моїх братів жили за кордоном, старший брат зараз повернувся. Мій старший брат був змушений вивезти мого молодшого брата за кордон, тому що югославська армія хотіла його завербувати. Мій старший брат мав дружину і двох дітей, то він мусив повернутися через них. Зараз мій другий старший і молодший брати живуть за кордоном.

Отже, ми, троє сестер і двоє братів, живемо в Косово. Я живу зі старшою сестрою в одному будинку, тому що ми вийшли заміж за двох чоловіків, які виявилися братами. Моя молодша сестра теж заміжня, але її чоловік помер два роки тому. Тепер вона одна з двома дітьми. Також усі мої брати одружені, і всі ми маємо дітей. Ми всі живемо зі своїми сім'ями.

Хоча мій батько був імамом (голова мусульманської громади. – Прим. ред.), він ніколи не намагався впливати на те, як ми живемо. Він казав, що треба поважати релігію, але спершу треба вчитися, розвиватися. Він завжди підтримував мене. Я закінчила початкову школу. Навчалась у середній школі на електротехнічному факультеті, але через тодішній державний режим змушена була припинити навчання. Ми були поколінням 1972–1973 років, і, як усім відомо, тоді ми відвідували заняття у приватних будинках. Я не могла ходити до школи, тому що сербські солдати стояли посеред дороги, і ми боялися ходити туди пішки.

Я й досі шкодую, що не ходила до школи. Було три дівчинки із села Орлан, але вони боялися ходити до школи. Іноді я ходила разом із дванадцятьма іншими хлопцями, друзями з класу, по асфальтованій дорозі, але потім це стало занадто для них, і вони сказали: «Ми підемо через ліс, тому що так ближче». Через мене вони йшли довгою дорогою, але потім утомилися і відмовилися від цього, а я побоялась йти з ними короткою дорогою. Через такі труднощі я змушена була припинити навчання.

Мої брати важко сприйняли новину про те, що я перестала ходити до школи, набагато важче, ніж мої батьки. Батьки знали, що я боюся, а коли ти так сильно боїшся, ти все одно не зможеш нічому навчитися. Проте мої брати завжди покладали на мене великі надії, бо я добре знала математику. У них був магазин, і їм потрібно було, щоб я вивчила математику і змогла допомагати їм у бізнесі. Через два-три роки після того, як я перестала ходити до школи, деякі професори, яких я зустріла, сказали мені: «Приходь і продовжуй навчання, ще не пізно його закінчити». Після закінчення війни я ходила на заняття, склала іспити і закінчила середню школу.

Під час навчання в школі я мала багато друзів. У мене була дуже хороша подруга, але вона померла. Була ще одна хороша подруга, але зараз вона живе в Німеччині. Усі мої друзі-хлопці зараз живуть за кордоном. Причина, чому вони всі за кордоном, полягає в тому, що в той час сербський режим намагався завербувати їх до армії. Я не бачила нікого з них вже років 10–15. У нас були хороші стосунки. Ми разом ходили до школи, разом подорожували і вони ніколи не говорили мені нічого поганого. Ми були справді хорошими друзями. Наше покоління було таким.

Мій старший брат, який народився в 1960 році, дуже постраждав під час війни. Він мав право на пенсію, але ніколи не звертався по неї. Його заарештували під час війни, а також і в 1989 році через демонстрації. На щастя, чоловік моєї тітки втрутився і витягнув його з в'язниці. Серби дуже знущалися над ним. Також і під час військової служби з ним погано поводитися. Мій брат трохи займався політикою, не дуже багато, тому що мав проблеми зі здоров'ям.

Зараз він має власний бізнес. Брат переніс операцію, тому що у нього була пухлина мозку. Оперував його лікар Ментор Петрела. Після цього він отримав травму і 18 разів оперував ногу, зараз він не може працювати. Проте добре, що він все ще може ходити і що йому не довелося відрізати ногу. Слава Богу, що йому вдалося створити сім'ю.

Ми поважали найстаршого брата так, як це роблять в албанських родинах, завжди радилися з ним із будь-якого приводу, але ніколи не боялися його. Ми були дуже вільні і відверті один з одним, дуже цивілізовані. Його не хвилювало, якщо ми виходили з дому або йшли до школи. Я працювала в магазині разом зі своїми братами, допомагала їм. Хоч я була молодою, усе ж працювала там, де просили брати. Загалом ми були вільні робити все, що хотіли. Єдине, про що я шкодую, це те, що не продовжила навчання. Я могла продовжити після війни, але потім з'явилися діти, а також не було часу, бо все було зруйноване в домі свекрів.

У 1995 році я заручилася, а через рік вийшла заміж. Тоді народилася моя старша дочка. Моя старша сестра вийшла заміж за мого шурина. Я знала його ще до цього, вони були з дуже гарної родини, дуже спокійної. Ми живемо разом уже 25 років, наші діти виростили разом. Донька моєї сестри має двоє дітей: дочку та сина.

Я завжди була в близьких стосунках зі старшою сестрою. Молодша сестра була трохи іншою, вона більше допомагала нашій матері, тому я була ближчою зі старшою. Можливо, саме тому я помітила, що вона змінилася після війни.

Я працюю із 2004 року. Спочатку мене взяли лише на сезонну роботу, а потім нас звільнили. У 2008 році я повернулася на роботу. Я люблю працювати, мені це зовсім не важко. Я йду на роботу, навіть якщо в поганому настрої, у мене було багато тривоги у житті, особливо після народження сина, але на роботі я почувалася щасливою. Я завжди посміхаюся на роботі, бо це частина мого характеру, і я дуже активна на роботі.

Моя дочка народилася в 1997 році. Потім у 1998 році я завагітніла сином. Серби змусили нас покинути будинок, здається, це було в червні. Я писала про свої воєнні переживання, а також про той час, коли народила дочку. Вона народилася в лікарні «Нене Тереза». Нас там тримали лише дві години, і всі боялися, що після пологів може статися кровотеча. У них не було ліжок, щоб нас там залишати. Я вдячна персоналу, який працював у лікарні «Нене Тереза» в той час. Я не пам'ятаю їхніх імен, бо залишалася там лише дві години. Пам'ятаю, що головна лікарка була дуже доброю до мене під час пологів і дуже підтримувала мене. Мене не оперували. Я народила з їхньою допомогою природним шляхом. Після пологів усе було добре, і несподівано я знову завагітніла сином. У мене тоді не було регулярного менструального циклу.

Під час другої вагітності нас змусили переїхати. Серби сказали: «Ви маєте негайно залишити будинок». Нас вигнали з наших будинків, тому ми і були змушені поїхати до батька в Подуєво. Коли ми дісталися Подуєва, серби наказали виганяти людей і звідти.

Отже, наша сім'я – мати, батько, я та моя сестра – усі були змушені покинути свої домівки. Я взяла із собою свою доньку, а моя старша сестра – трьох своїх дітей і свого свекра. Моєму чоловіку довелося залишитися на своєму робочому місці. Ми пішли до мого дядька і прожили там два тижні. Я не впевнена, скільки часу ми там були, але пам'ятаю, що відсвяткувала перший день народження моєї доньки. Там було багато людей. Також у домі мого старшого дядька жило багато людей. У той час у будинку дядька моєї матері знайшли прихисток близько 50 людей.

Я не знаю, скільки сімей було разом з нами. Нас змусили йти через виноградник, щоб дістатися до дому тітки мого чоловіка. У будинку ніхто не жив, але він був мебльований, бо тітка жила на Санні Хілл у Приштині. Вона сказала: «Ви можете залишитися в моєму домі». Я і родина мого чоловіка пішли туди, а моя сім'я залишилася в селі.

Через деякий час нам зателефонували знайомі і сказали: «Приходьте зараз, серби дозволяють людям повертатися до Орлана». Моя старша сестра залишилася у Приштині зі своїми трьома дітьми. Я взяла свою доньку. Мені було дуже важко – я була вагітною і мала маленьку доньку. Я почала хвилюватися, бо не знала, де мій чоловік. Мій чоловік був удома, але його змусили поїхати в інше село. Там було багато людей з Орлана.

Мій чоловік не мав роботи в 1998 році, але в 1999 році він почав працювати. Ми не бачилися по два-три тижні. Одного дня я побачила, як він прийшов зі своїм кузенком. А через два дні мій чоловік сказав мені: «Хасіє, оскільки у нас лише одна дитина, я думаю, краще нам поїхати. Нехай мій брат залишиться тут зі своєю дружиною (моєю сестрою) і їхніми дітьми і нехай також доглядає за матір'ю (бо їхня мати була діабетиком), й оскільки дорога до Орлана відкрита, то ми поїдемо подивитися, що сталося з нашим домом». До села люди йшли через ліс, не по головній дорозі.

Отже, ми пішли в Орлан. Там ми спочатку знайшли мого старшого шурина, а потім іншого. Вони прийшли до батьківського дому. Коли я приїхала туди, я побачила своїх свекрів разом із шурином, його дружиною та чотирма дітьми. Щойно я увійшла у двір, моя свекруха, яка хворіла на діабет, вийшла назустріч. Мій свекор був здоровим і фізично сильним чоловіком. Я запитала їх: «Чи всі вижили?». Люди тоді не дуже користувалися телефонами. Я сказала їм: «Вони залишилися в нашої тітки в Приштині, а я повернулася, бо мої батьки повернулися». Потім прийшли також мої брати, і мої свекри разом зі своїми дружинами та дітьми залишилися в будинку мого батька на десять днів.

Перебуваючи вже в будинку свекрів, я злякалася ще більше. Вікно моєї кімнати виходило на блокпост, де розміщувалися серби. Я не наважувалася вмикати світло, щоб перевдягнути дитину. Я навіть не могла годувати грудьми, бо мій свекор сказав: «Світло видно здалеку», а вони стріляли по людях заради розваги. Він додав: «Краще приходь до мене в кімнату, бо тут ти не зможеш доглядати за своєю дитиною». У них була традиція: не дозволяти молодим матерям спускатися вниз із другого поверху протягом місяця, і весь цей час матері проводили у своїх кімнатах. Але я не могла залишатися у своїй кімнаті. У нас були хороші умови для життя у свекра, не можу скаржитися, але через тих поліцейських я не могла залишатися у своїй кімнаті. Серби були на пагорбі, вони спостерігали та стріляли заради забави.

Вони застрелили сусіда мого чоловіка, просто заради розваги. Його вбили без жодної причини лише тому, що він був у білій шапці. Ми були дуже налякані. Я вирішила спуститися з другого поверху і залишитися в кімнаті свекра. 24 березня, я пам'ятаю, мій чоловік і моя сестра прийшли до мене, бо хвилювалися. Вони бачили, що відбувається, і ситуація була дуже поганою. Моя сестра повідомила: «Сестро, збирайся, бо по новинах говорять, що НАТО ось-ось почне бомбардування». Мій чоловік прийшов, щоб забрати мене. Я сказала йому: «Ти бери доньку, а я візьму сина». Моїй дочці був рік і майже вісім місяців.

Коли ми дісталися вхідних дверей, ніби за планом, НАТО почало бомбити. Там перебувала регулярна сербська армія. Сьогодні там розташована наша армія. Я була в штанях і червоному светрі, але все стало зеленим. Через вибухи, які були дуже близько до нас, через полум'я червоний одяг здавався зеленим. Я закричала, бо тоді подумала: «Боже мій, вони вбили мою сім'ю», тому що вони перебували в оточенні сербів.

Моєму однорічному малюку стало погано, він знепритомнів, і я почала кричати. Через ці події я дуже виснажилася, почала втрачати вагу, у мене не було достатньо молока для дитини. Я не могла спати, у мене була якась депресія. Цей стан тривав кілька років навіть після закінчення війни, до 2006–2007 років. Мені потрібно було лікування, але в той час ми були у скрутному становищі і не могли собі цього дозволити.

Після цього прийшли серби й змусили нас залишити наші будинки. Прибували натовпи людей, а нам сказали: «Залиште будинки». Я навіть бачила, як багатьох людей побили. Нас зупинили, і вони вибирали деяких людей із натовпу, щоб побити їх. Ми їхали машиною до кордону.

Найважче було, коли ми були на кордоні з Кукесом. Я нічого не могла дати своєму сину, бо через постійний страх втратила грудне молоко. Я була змушена давати йому воду із цукром замість молока. На кордоні черги були дуже довгі. Жінки з Мітровиці просили нас потримати їхніх дітей, бо їхні ноги сильно опухли. Ми пережили там жахливі речі. Нас тримали на кордоні 7–8 годин.

Урешті нам вдалося перетнути кордон. На кордоні ми були дуже засмучені, тому що чотири машини перед нами підірвалися на мінах у прикордонній зоні з Албанією. Вони замінували всю дорогу. Якщо зійдеш з головної дороги, натрапиш на міну. Там загинула ціла родина; вони були з того ж села, що й мій чоловік. Двоюрідна сестра мого чоловіка була одружена з кимось із тієї сім'ї. Вона загинула разом зі своєю 17-річною дочкою та двома синами. П'ятеро членів тієї сім'ї загинули.

Я почала ламатися, все в моєму житті йшло шкереберть. Мій син давав мені трохи надії, але він теж почав втомлюватися. Я тримала його чотири дні в машині. Біля мене не було мого чоловіка, лише мій шурина і сестра. Мій чоловік був десь у Лежі, намагався влаштувати свого батька і хвору на діабет матір. Хтось же мусив піклуватися про його батьків. Тож я залишилася в одній машині із шурином і сестрою та їхніми п'ятьма дітьми, тобто нас було восьмеро людей в одній машині чотири дні. Я міняла підгузки дочці у цій машині, тому що на той час вона ще носила підгузки. Я дуже вдячна своїй свекрусі, коли вона сказала: «У нас більше немає де прати підгузки, тож ми мусимо для підгузок рвати одяг, який носимо». У нас тоді не було іншого вибору.

Кукес був весь у багнюці та воді. Куди б ти не ступив, під ногами була вода. Це стало нашою удачею. Ми досі пам'ятаємо 16 квітня, бо того дня багато йшов дощ. Той дощ урятував нас, бо серби тікали, інакше вони б нас убили. Мій свекор пішов купити підгузки «Памперс». Вони були дуже дорогими, але у нас не було іншого вибору, ми досягли дна. Я пам'ятаю, як мій свекор у той момент сказав: «Нам треба врятувати сина, і ми повинні звідси виїхати», – і ми поїхали до Лежі, бо більше не було де залишитися. Коли ми прибули до Лежі, нас поселили в будинок, який був недобудований. Можливо, там ніхто не жив 50 років. У ньому не було дверей, не було вікон, можливо, це була покинута військова будівля, лише Бог знає, що це був за будинок. Ми почали його прибирати і спали на дерев'яній підлозі. Через деякий час у мене почали боліти груди. Прийшли італійські лікарі. Спочатку я хочу подякувати Богові, а потім італійським черницям. Вони принесли мені одяг, їжу для мого сина, моєї дочки та дітей моєї сестри. А потім груди знову почали боліти, але італійські лікарі сказали: «На грудях є рана, але ознак раку немає». Мабуть, це через стрес я втратила молоко.

Через два-три дні після того, як нас поселили, до мене дійшла новина, що всю мою сім'ю вбили. Ми із сестрою не мали жодної інформації, але люди приходили туди, де ми були, і я особисто чула, як вони про це говорили. Я не наважувалася сказати сестрі, що вбили нашого батька, брата і молодшу сестру. Говорили, що стріляли в мою молодшу сестру, але, як ми дізналися згодом, на щастя, не змогли її вбити. Серби побачили мою сестру у бінокль і вистрілили в неї, але їй пощастило, куля пролетіла повз. Вони думали, що вбили її. Після цього вона спала у ванній і не наважувалася виходити з дому два дні. Дякувати Богу, вона вижила.

Після чуток, що мою родину вбили, мені щодня ставало все гірше й гірше. Я втрачала вагу, і важила не більше ніж 47–48 кілограмів. Ніхто мене не впізнавав.

Через якийсь час ми вирішили повернутися до нашого будинку, просто прибрали його, бо його взагалі не пошкодили. Майже жодних ушкоджень. Я пам'ятаю, що протягом усього 1998 року я описувала наше життя, ситуацію, у яку ми потрапили, але ті історії забрали в моїй школі. Я писала про те, як серби пішли до родини Яшарі і як вони поранили їхніх дівчат під час Рамадану.

Я записувала все, що чула в новинах. Завжди намагалася робити нотатки. Я хотіла залишити частинку історії для своїх дітей, щоб вони зрозуміли, що ми пережили, щоб, навіть якщо ми зробимо помилку, вони знали, що ми – покоління, яке пережило війну і дуже постраждало. Я б не хотіла, щоб хтось у світі пройшов через те, що ми пережили.

У березні 1999 року я поїхала народжувати сина. Я пішла на огляд о пів на п'яту. Мій чоловік і мій шурина були зі мною. Я завжди подорожувала з кимось, бо була комендантська година, і ніколи не знала, що може статися. Ми сіли в машину і поїхали в лікарню, і коли ми туди приїхали, мені сказали: "Ти занадто багато ходила, народиш до дев'ятої вечора". У лікарні не було елементарних умов, стояло всього два ліжка для породіль. Коли я побачила інших жінок, у мене припинилися перейми, бо злякалася. Крім того, діяла комендантська година, і я не знала, чи залишаться мій чоловік і шурина поруч зі мною. Вони не змогли повернутися додому і поїхали до своєї тітки у Санні Хілл у Приштині. У лікарні я намагалася допомогти іншим жінкам, яким було боляче більше, ніж мені, бо в мене вже не було переймів.

Наступного ранку я народила. Пам'ятаю як почалися перейми, а потім прийшла старша медсестра допомогти мені. Я хочу скористатися цією можливістю, щоб привітати її. Я бажаю їй удачі в житті та міцного здоров'я. Вона бачила мене в домі мого батька у 1998 році. Вона прийшла до нас через ліс. Мій батько вийшов і сказав їй: "Дівчата, ідіть сюди. Я проведу вас на інший бік". Вона побачила мене, коли я була вагітною, упізнала мене і ми привіталися. На щастя, вона сказала, що працює в лікарні "Нене Тереза", тому що тоді я не знала, як відбуваються пологи.

Коли я вийшла з лікарні, відчула слабкість, Мені ставало гірше. Я попросила чоловіка: "Приїдь забрати мене". Він відповів: "Ми не встигли нічого принести, бо застрягли в тітці. Я візьму лише ковдру чи щось, щоб накрити нашого сина, тому що діє комендантська година". Медсестри допомогли мені вийти, я взяла сина й пішла до машини. Дорогою до Думниці я помітила кілька тіл на великому мосту. Це був березень 1999 року. Я хотіла виглянути і подивитися, чи є тіла під мостом, але мій чоловік і шурина сказали: "Не дивись туди і не переживай". Вони намагалися захистити мене, бо молоді матері більш чутливі до всього щонайменше місяць. Навіть зараз кожен такий спогад для мене залишається свіжим, тому що ці страждання не забуваються.

Через деякий час з Німеччини приїхав мій брат і почав нас шукати. Ми слухали радіо, яке живилося сонячними променями, і почули, що Хасан Краснікі шукає свою родину. Сім'я мого батька була ізольована в селі, і ми не мали жодної інформації про них та моїх братів. Я пам'ятаю, як приїхав мій брат і нам повідомили: "Твій брат приїхав". А коли ми зустрілися з братом, то він просто сказав: "Сестри, ви є всім, що залишилося від моєї сім'ї". Три місяці ми нічого не знали про свою родину. Мій брат допомагав нам грошима і намагався підтримати нас.

Мою молодшу сестру чотири рази виганяли з дому і казали, щоб вона йшла до Фуше Косове. Вона народила свою дитину в січні, а я в березні. Я завжди думала про неї, де вона і як вона.

Мій брат поїхав через два дні, бо за тиждень тут витратив занадто багато грошей. Тоді мені довелося перевдягати свого сина на дерев'яній дошці, яку я клала на каміння. Ми залишилися там із 16 квітня, а потім, знайшли будинок однієї сім'ї в Шенджині й орендували його. Ми залишилися там ще два дні після того, як Косово було звільнено. А брат повернувся до Німеччини, оскільки вже не мав грошей.

Щойно Мілошевич підписав угоду, ситуація налагодилася і ми одразу ж повернулися додому. У той час я була в Шенджині та жила із цією родиною. Навіть зараз я все ще їжджу туди на канікули, тому що вони живуть на березі моря і під час війни добре піклувалися про мого сина. Одного разу я побачила, що до нас іде двоюрідний брат мого чоловіка і посміхається мені. Він сказав: "Гей, до тебе прийшли!". А я запитую: "Хто до нас прийшов? У нас нікого не залишилося!". Він каже: "Твій брат прийшов!". Я не можу описати, що я відчувала в ті хвилини. Це був мій брат з Косово, мій брат, про якого я думала, що його вже немає серед живих. Я швидко зайшла до кімнати і сказала сестрі: "Ходімо, наш брат тут". Вона здивувалася: "Як це можливо?". Потім через деякий час ми всі зібралися разом, прийшов мій брат і моя молодша сестра.

Незабаром прибули КФОР (міжнародні сили під керівництвом НАТО, відповідальні за забезпечення стабільності в Косово. – Прим. ред.). Вони забрали сім'ю мого батька в його будинок. Серби прожили в будинку мого батька чотири місяці. Усе було знищено, вони хотіли підпалити будівлю в трьох різних місцях, але не встигли. У нас збереглися наші фотографії. Спалили місце, де була електрика, вхідні двері та килим у коридорі. У мого батька були хороші умови життя, у нього був гарний будинок і, на щастя, вони не змогли його підпалити. Моя мама розповідала нам: "Солдати КФОР дали нам телефон", і сказали їй: "Поговоріть зі своїми синами, які перебувають за кордоном, і скажіть їм, що ви повернулися додому і що з вами все гаразд".

Коли ми поїхали зустрічати брата, я також побачила свою молодшу сестру. Вона тоді ще не була заміжня. Також з ними була наша двоюрідна сестра. Ми всі зібралися, і тоді вони розповіли нам, що серби дуже знущалися над ними. Вони дуже катували брата, і згодом він переніс кілька операцій через це.

Наш брат казав нам: "Тримайте себе в руках. Будьте сильними, важливо, щоб ми вижили", але всі ми зазнали насильства і страждали. Коли серби прийшли до нас додому, вони побачили сімейні фотографії і запитали мого батька: "Хто ці дівчата?", тому що мої сестри дуже гарні. Вони блондинки і дуже гарні. І мій батько був змушений сказати: "Я їх не знаю". Військові залишилися на першому і другому поверхах будинку, а мій батько був змушений жити в підвалі. Він не виходив з дому. Мій батько сказав сербам: "Ми з батьком важко працювали, щоб звести цей будинок". Потім через деякий час вони силою вигнали його з дому. Він був змушений піти в село, де перебували в ізоляції моя мати і брат.

Ми вирішили повернутися до Косово. Я була дуже втомленою, відчувала, що мені недобре, але коли чуєш добрі новини, це якось додає сил. Коли ми приїхали додому, мій свекор сказав моєму чоловікові: "Ми не можемо забрати її додому". Він мав на увазі будинок мого батька, тому що вони помітили, що я чутлива і приймаю все близько до серця, а будинок мого чоловіка був спалений вщент. Пам'ятаю, що перші три місяці мене не пускали додому до чоловіка. Тож п'ять місяців я жила в будинку мого батька, а нас там було десять осіб.

Через деякий час, коли ми всі трохи оговталися, приїхала моя старша сестра зі своїм чоловіком. Вона пішла жити в будинок чоловіка, тому що він не згорів. Ми зустрілися із сестрою через три тижні, а, може, через місяць. Можливо, це був кінець липня. Я просто пам'ятаю, що на вулиці було спекотно. Ми побачили, що наша сестра їде з двома дітьми і племінником. Вона повинна була приїхати раніше, щоб забрати племінника. На щастя, Приштина вціліла і не згоріла.

Наші брати нам дуже допомогли, тому що у нас не було жодного доходу: наші чоловіки і мій свекор не працювали. Усі вони втратили роботу. Мої брати були змушені допомагати нам, особливо мій брат, який зараз живе за кордоном, а також мій батько. Тепер він покинув нас, він помер.

Я втомилася і дуже змінилася, але в той самий момент, коли я побачила очі своєї сестри, у мене з'явилися нові хвилювання. Не знаю, як і чому. Вона поскаржилася мені: "Сестро, я погано себе почуваю, і мій син не плаче". Коли ми зустрілися, я спочатку подякувала Богу за те, що моя сестра здорова. Я сказала: "Ми думали, що не побачимо тебе живою". Немає слів, щоб описати, якими ми були щасливі і як міцно ми обнімалися. Коли ми підійшли до будинку мого батька, який уже був прибраний і відремонтований після того, як чотири місяці там жили сербські військові. Ми викинули ліжка і килими, тому що вони використовували їх як вбиральні, це було огидно. Потім вони вкрали речі з усього села і склали все вкрадене в будинку мого батька. Вони вкрали їх, щоб забрати, але не встигли. Там було багато килимів і ковдр. Мій батько вийшов і сказав односельцям: "Приходьте і забирайте свої речі, кожен упізнає свій телевізор і свій килим".

Я найхудіша з усіх моїх сестер, але це відбулося саме через стрес, від якого я втратила багато ваги. Коли я вперше побачила свою сестру, ми обидві розплакалися. Проте її очі були повні сліз весь час. Я почала сумніватися: "Моя любя сестричко, чому ти плачеш? Ми ж тепер разом. Ми всі поруч і наші батьки живі. Треба дякувати Богові, що ми живемо!". Але я помітила, що моя сестра просто не могла опанувати себе. Я весь час запитувала її: "Що з тобою сталося за ці три місяці, чому ти так схудла?", а вона відповідала: "Мені було боляче, я багато страждала. Спочатку нам сказали, що солдати Аркана прийдуть до Маковця і вб'ють, а потім сплять нас".

У Маковці, де живе мій дядько, було вбито багато людей. Вона розповіла: "Ми були також у цій групі людей. Тому що під час війни я жила в дядька. Нам казали йти в Станковець, я жила в Маревці і Граштіце, а ще ми ночували в лісі".

Я почала розповідати їй, як я страждала через поранення в груди. У кімнаті були тільки вона і я, і ми переодягали немовлят: вона свого сина, а я свого. І раптом вона почала плакати. Я запитала її: "Що сталося, сестро?". Я намагалася її заспокоїти, але навіть мені було недобре. Вона сказала: "Дорога сестро, я повинна тобі дещо розповісти, тому що я не можу більше тримати це в собі і сподіваюся, що ніхто й ніколи не дізнається про це, крім тебе, мене і Бога". Чесно кажучи, спочатку я не думала, що таке може статися. Я боялася за свою наймолодшу сестру, що саме її могли зґвалтувати, бо вона була дівчинкою. Молодшій сестрі було 22 роки. Але, я вважала, що матерів точно ніхто не чіпатиме.

Я думала, що ґвалтують тільки молодих дівчат, і ніколи б не подумала, що хтось може зґвалтувати жінку, яка щойно народила. Коли моя сестра почала говорити, вона ледве вимовляла слова, але я наполягала: "Розкажи мені!", і тоді вона мені все розповіла. І вона почала: "Я була зі своєю невісткою. Вона вже померла, але вона була хорошою людиною. Серби відпустили її, а мене зупинили".

Моя сестра на той час була вагітною, а через два-три тижні після пологів вони згвалтували її. Боже, як важко було слухати те, що вона розповідала. Вона змусила мене заприсягтися на моїх дітях, що я нікому не скажу. Я пообіцяла їй: "Присягаюся, що ніхто ніколи не дізнається про це", тому що вона боялася осуду з боку сім'ї свого чоловіка. У неї сім зятів і чотири чи п'ять невісток, тому що в них було дві матері. Моя сестра сказала: "Оскільки ти наполягаєш, я скажу тобі, але ти маєш пообіцяти мені, що наші батьки та брати і сестри ніколи не дізнаються".

Ми маємо родинні стосунки з невістками моєї сестри, тому що дочка мого зятя одружена з невісткою моєї сестри, і тому вона боялася, що хтось може дізнатися. Я дотримувалася своєї обіцянки 21 рік, тепер вже 22 роки. Коли вона розповідала мені, що з нею сталося, мені було боляче, можливо, навіть більше, ніж їй. Вона сказала: "Страх робить твій розум німим". Я нікому не розповідала про це протягом десяти років. Через десять років, слава Богу, я почала працювати, а потім розповіла про це своїм колегам. Відчуття було таке, ніби я тримаю на собі тягар. Вона жертва, чому б їй не говорити про це? Хтось повинен говорити за наших сестер. Наші урядовці нічого не зробили для наших сестер.

Я поділилася цим зі своїми колегами. Я працювала переважно із чоловіками. У нас було лише дві жінки, і, можливо, ми не працювали в одну зміну. Зараз ми більше не працюємо разом. Мої колеги висловили своє співчуття. Одні казали: "Це був воєнний час", а інші: "Поговори про це, викинь це з голови, відпусти". У мене також були проблеми на нервовому ґрунті. Через страх у мене вивихнувся пупок, і я ходила до багатьох лікарів нетрадиційної медицини, бо в лікарні не змогли мені допомогти. Це сталося під час війни. Після того, як я народила ще одну дитину, проблема зникла. Мені знадобилося три-чотири роки, щоб відновити сили.

Члени моєї сім'ї також помітили, що я погано себе почуваю. Вони казали: "Це тому, що ти народила під час війни", і я теж так вважала. Я ніколи не була гладкою. У мене є фотографії. Але моя сестра важила майже 80 кілограмів. Куди поділася вся ця вага? Чому вона так схудла? Усі запитували її: "Твій чоловік добре до тебе ставиться?", і члени нашої сім'ї почали щось підозрювати, але я ніколи не говорила про ту проблему жодного слова. Усе ж згодом я почала говорити про це і поступово позбуватися цього тягара, щоб допомогти нашим сестрам. Я почала розповідати про це своїм колегам.

Потім мій колега повідомив мені про вашу організацію і сказав: "Хасідже, чому б тобі не сказати своїй сестрі, щоб вона пішла туди?". Двоє чи троє колег це сказали, але один з них був ініціатором. Він сам був ув'язненим і знає про страждання. Я відповіла йому: "Я боюся, що вона відмовиться туди їхати через своє родинне коло. Її чоловік знає і дуже її підтримує". І це правда, що чоловік її дуже підтримував. Моя сестра казала мені: "Ніколи в житті він не згадував про це при мені".

Ми дуже часто зустрічалися, коли я жила в батька. Наші брати бачили, що ми втрачаємо вагу і хвилюємося, вони приходили і забирали нас звідти. Ніхто з нас не мав хороших умов для життя. Мої умови життя стали ще важчими. До війни у нас були хороші умови життя, а потім ми опустилися на дно. Усі три сестри були в подібній ситуації. Наша молодша сестра довго була незаміжня і вийшла заміж лише у 2001 році.

У мене є це відчуття болю, але також я відчуваю ненависть. Як вони могли знущатися і гвалтувати матір, яка народила лише три тижні тому? Як вони могли не відчувати болю, я б відчувала біль за незнайому жінку, навіть якщо б вона була із чужої держави в Африці. Я не можу описати жахливий досвід моєї сестри. На цьому страждання моєї сестри не закінчилися, тому що її син взагалі не розмовляє. Він німий.

У мене завжди були близькі відносини зі своєю сестрою, але зараз ми нерозлучні. Ми годинами говоримо по телефону, щоб вона позбулася стресу. Ми говоримо про наші сім'ї, про наших дітей. Мені шкода її, не тільки через те, що її згвалтували, але й через те, що її син толком не розмовляє. Проте в неї є донька, яка отримувала хороші оцінки з кожного предмета в школі, де навчалася. У неї були одні п'ятірки. Але вона не змогла вступити до університету, вона не отримала жодної допомоги від держави. Мені її шкода. Вона незаміжня, подекуди підробляла на різних роботах, але зараз через пандемію вона взагалі не працює.

Я намагалася поговорити з нею про це, надати їй певні поради, при цьому усіяло підбадьорюючи її та допомагаючи з іншими справами. У мене не було жодної можливості надати їй фінансову допомогу, тому що в самої поки що немає стабільного заробітку, але я розмовляю з нею.

Я намагалася поговорити з нею про це, надати їй певні поради, при цьому усіяло підбадьорюючи її та допомагаючи з іншими справами. У мене не було жодної можливості надати їй фінансову допомогу, тому що в самої поки що немає стабільного заробітку, але я розмовляю з нею. Тож мій батько та брати допомагали їй фінансово. Тож добре, що у неї була фінансова підтримка від моїх братів та раніше від батька. Я маю дякувати Богу за сім'ю, яка у нас є, за наших братів. Моя молодша сестра вийшла заміж і зараз вона живе в хорошій родині. У неї гідні житлові умови та загалом соціальне становище, тому вона й допомагає моїй іншій сестрі. Кожного разу, коли я чую, що говорять про сім'ю муфтія (мусульманський богослов-правознавець. – Прим. ред.), я згадую свою сестру, і мені стає боляче від того, що сталося з нею. Брат муфтія забрав мою сестру і племінника, який майже не розмовляє, зі Скоп'є до себе. Потім племінника відвезли до Тирани, щоб вилікувати. Проте вони не знають, що сталося з моєю сестрою. Ніхто не знає. А брат муфтія дуже допомагав їм через свого сина.

Мені ніколи не було соромно за те, що моя сестра – жертва. А чому мені має бути соромно? Я пишаюся своєю сестрою і її чоловіком, який її підтримує. Я хочу подякувати йому за те, що він ніколи не говорив моїй сестрі нічого поганого, підтримував її і дуже допомагав. У моєї сестри були різні проблеми зі здоров'ям, у неї був доволі підвищений артеріальний тиск, а також проблеми зі шлунком, проте він завжди був поруч з нею та підтримував її. Він купував їй усі необхідні ліки, вивозив її на прогулянки, не залишав удома наодинці у складний для неї час. Мені знайоме подібне відчуття, оскільки я сама пережила депресію, й іноді буває такий стан, що, здається, якщо ти не вийдеш у двір або хоча б до дверей, то задихнешся, з'являється тривога і серце починає прискорено битися. Чоловік водив її до багатьох лікарів, навіть більше, ніж мій власний чоловік, який також піклувався про мене.

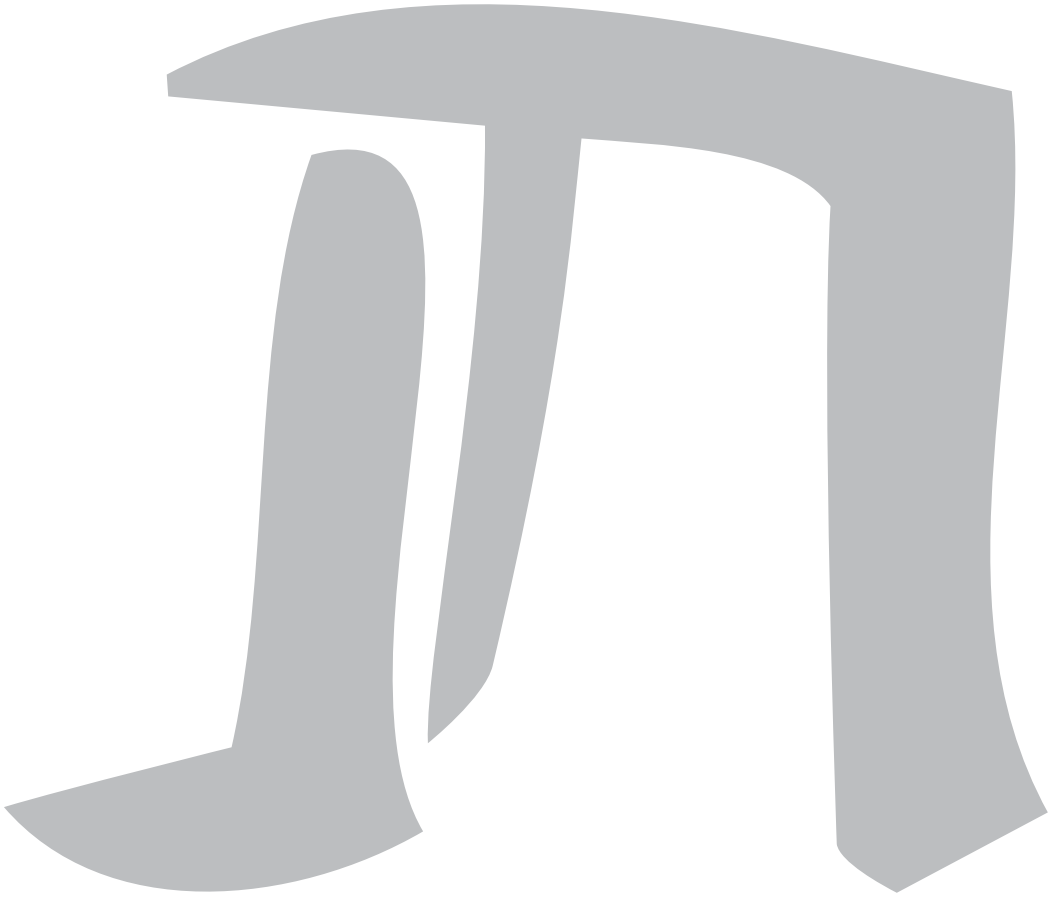
Я б хотіла допомогти всій нашій спільноті, усім нашим сестрам, тому що вони є жертвами. Я хочу їм допомогти. Чому ми маємо мовчати про їхні страждання? Ніхто з них не робив нічого навмисно, не провокував цього. Ці жінки – більші герої, ніж наші загиблі воїни. Тому що наші герої тримали в руках зброю, і загинули від куль, а жінки були беззбройними і не могли себе захистити. Я знаю, що це дуже важко, було багато жертв, але це той злочин, коли вбивають, залишаючи живими. Моя сестра – жертва масового вбивства, а не зґвалтування. Її вбили, але вона все ще жива. Навіть коли у вас близькість із вашим чоловіком, ви відчуваєте певний біль, не кажучи вже про те, коли три-чотири людини примушують вас до цього. Тебе розривають, кусають, залишають без свідомості. Як можна не допомогти цим жінкам? Уся нація повинна їм допомогти. Це було перше питання, яке вкрай необхідно вирішити. Я навіть не говорила про інших жертв, поки не закінчила із цим доволі тяжким для наших сестер питанням.

Я дізналася про вашу асоціацію від своїх колег, а також із телебачення, бо бачила виступ Феріде. Це мене надихнуло. Я сказала собі: «Чому ми повинні приховувати такі жахливі речі? Чому б мені не привести свою сестру, щоб вона розповіла свою власну історію?». Вона не потребує жодного фінансування, вона просто хоче, щоб її визнали жертвою. Нехай усі жертви говорять про те, що серби зробили з нашими албанськими сестрами. Не тільки з моєю сестрою, а з усіма сестрами. Моя сестра не хотіла розповідати про це. Я наполягала на цьому, благала її більше року.

Я розповіла Атіфеті, я розповіла всім, що мою сестру зґвалтували. Сестра запитала мене: "Ти збожеволіла? Що буде, якщо про це дізнається сім'я мого чоловіка?". Я відповіла їй: "Я піду замість тебе і розповім, що вони з тобою зробили і як ти страждала. Я розповім, що тебе зґвалтували серби, і як ти страждала в Маковці та Фуше-Косовому, і що на дорозі Приштина – Фуше-Косове над тобою знущалися чотири рази, коли твоїй дитині було всього три тижні. Із цієї причини я була змушена розповісти про це своїм колегам".

Насамперед я хотіла би подякувати Богові за те, що Він дав мені цю сміливість, тому що вона моя сестра, і я боялася, що це зруйнує її сім'ю. Я ніколи не питала сестру, чи знає її чоловік про те, що я знаю. Я ніколи не питала її, тому що це дуже важко й боляче. Я намагаюся захистити її. Але інакше вчинити я просто не змогла. Я дякую Богові за мужність, яку Він мені дав, а також хочу подякувати моїм колегам й асоціації. Я вважаю, що ця асоціація заслуговує на найбільшу подяку та пошану, тому що вони допомагають нашим сестрам. Я сама жінка і знаю, що таке переживати такі речі, і я б хотіла, щоб кожен ділився своїм досвідом, як я поділилася своїм і тим, що був у моєї сестри...

«НАС ПО ЧЕРЗІ ЗАВЕЛИ ДО ВІДДІЛУ
ПОЛІЦІЇ. МОЯ ЧЕРГА БУЛА ДЕСЬ
УНОЧІ ТА Я ПАМ'ЯТАЮ ВСЕ, НАЧЕБТО
ЦЕ БУЛО ВЧОРА. ТОГО ДНЯ ЙШОВ
ДОЩ...
ВИ МОГЛИ ПОЧУТИ КРИКИ, ЩО
ДОНОСИЛИСЯ З ТОГО МІСЦЯ, А
ТАКОЖ ПОБАЧИТИ РІЗНІ ВИДИ
ТОРТУР...»

Лулі народився в сім'ї, яка завдяки відданості дідуся та географічному розташуванню будинку, куди він переїхав, стала одним із перших осередків Армії визволення Косова. Ще підлітком він стає посередником між важливими фігурами, що займалися підготовкою до війни, допомагаючи тим, що розповсюджував повідомлення й іншу інформацію, що було необхідно для підвищення обізнаності суспільства. У 1998 році він перевозив зброю для армії. Його заарештували одразу після нападу в ущелині Лапушника.

В ув'язненні його гвалтують, б'ють, катують нелюдськими методами, він втрачає свідомість, його переміщують із в'язниці до в'язниці. У в'язниці Дубрава він переживає дні натовських бомбардувань і найкривавіші тортури сербського режиму проти в'язнів під час війни. Він каже, що тоді це було абсолютно неусвідомлено, життя і смерть були для нього нічим. Тих, хто залишився живим після закінчення війни, переводять до в'язниці в Ніші, де вони перебувають до 16 березня 2001 року, коли втручаються міжнародні сили.

На волі життя продовжується, він одружується зі своєю нареченою. Його найбільша проблема – як розповісти дружині про одне з катувань – з'валтування.

Фітор Беріша, «Мое послання: не тримайте це в собі!»
Полотно, акрил. 80×80 см

МОЄ ПОСЛАННЯ – НЕ ТРИМАЙТЕ ЦЕ В СОБІ!

Умови життя в моєму дитинстві були не дуже хороші. Як і у всіх під час окупації. Працював тільки мій батько. Він отримував невелику зарплату для всіх нас – сім'ї з дев'ятьма дітьми: п'ятьма братами і чотирма сестрами, та батьком і матір'ю.

Мій дідусь і мій батько були дуже релігійними. Мій покійний дідусь також займався політикою, був три чи чотири рази покараний югославським режимом. Наскільки я пам'ятаю, він був причетний до започаткування руху опору режиму. Дідусь був зброярем, дуже майстерним. Гвинтівку, яку він зробив, тримав у руках Тіто.

Кожного разу, коли дідусь робив гвинтівку, вони приходили і забирали її. Він їм казав: "Ви можете прийти і забрати це, але ви не можете забрати мої знання, я зроблю інше, і ви не зможете мене зупинити". А мій батько, ні, він ніколи не займався політикою.

Мій дід теж був імамом, але він не був суворим, царство йому небесне, він не був таким, як деякі сучасні імами, які є досить расистськими. Мені було менше десяти років, і я пам'ятаю, як мій дідусь сказав: "Жінки повинні носити штани!", а в той час ніхто з жінок їх не носив. Усі його перепитували: "Як так сталося, що ви імам і говорите таке?". А він відповідав: "Якщо я маю право носити штани, то і вони мають". Він був дуже відкритою людиною, його всі любили. Дідусь був близький з усіма. У кого була проблема, він її допомагав розв'язати. Його всі любили. Він був дуже здібним працівником, працював на заводі.

Я виріс у дитинстві без телевізора, без радіо, абсолютно без нічого. І у нас нічого не було ще й через те, що ми були покарані сербським режимом, який до цього називали югославським. Вони забрали всю землю мого діда і

поселили його серед гір. Його будинок був єдиним у межигір'ї і розміщувався на значній відстані від села. З того місця, де стояла наша хата, було видно тільки небо і ліс.

Мій батько поїхав, коли мені було 11 років. Він відправився до Швейцарії. Тоді вже була можливість отримувати постачання електрики, як це відбувалося у багатьох країнах. Проте сербський режим ніколи не дозволяв нам цього. Коли батько поїхав до Швейцарії, наші умови життя трохи поліпшилися. Він привіз нам телевізор, який ми дивилися рідко, тільки коли у нас був бензин для генератора.

Мій батько завжди був прихильником освіти, ще з довоєнних часів, до того, як стало нормальним бачити, як хлопчик і дівчинка гуляють самі. Мій батько був дуже хорошим учнем у школі, але дідусь не дозволяв йому, та й влада не дозволяла, бо нас переслідували. Проте батько казав моїм сестрам: "Хочете до школи? Уперед, ідіть! Я буду підтримувати вас до кінця. Але коли ти підеш до школи і закохаєшся в хлопця, будь ласка, скажи мені, це не проблема. Я з'ясую все щодо про нього, і все буде добре". Тож навіть уже тоді він був дуже толерантним. Батько досі живий. Він не може терпіти несправедливості. Він однаково ставився до всіх дочок і синів. Своїй доньці батько сказав: "Якщо ти не хочеш ходити до школи, я не буду віддавати тебе заміж або заохочувати до заручин, поки ти сама не побачиш чоловіка та за умови, що він тобі подобатиметься". Він привів у дім її чоловіка, і вона побачилася з ним. Це було нормально, і все йшло добре, поки не почалася війна.

11-річною дитиною я якимось чином став відповідальним за свою сім'ю. Дідусь помер, коли мені було 10 років, а потім виїхав до Швейцарії батько, тож я піклувався про своїх братів і сестер, оскільки після моєї старшої сестри я був найстаршою дитиною із хлопців. У тому віці це було дуже важко. Якби ви сказали комусь зараз, що я піклувався про сім'ю в 11 років, це було б немислимо для них. Однак мені доводилося самому заготовляти дрова на зиму і носити їх на своїх плечах. Усе робив самотужки, докладаючи великих зусиль.

Я також ходив до школи, а у вихідні використовував весь вільний час, щоб носити дрова на плечах, тому що в нас не було веза. Ми носили дрова разом із сестрою, щоб підготуватися до зими. Наш будинок був за півтора кілометра. Ми також повинні були запастися борошном на зиму. Раніше зими були дуже суворі, не такі як зараз. Ми купували борошна стільки, щоб вистачило на всю зиму, і повільно везли його на тачці.

У мене були дуже добрі стосунки з моїми братами і сестрами, особливо зі старшою сестрою. У той час вона була мені як брат, адже була на два роки старша від мене. Сестра завжди була поруч зі мною. Я йшов до лісу рубати дрова завжди з нею. Якщо я йшов у село, щоб щось зробити або полагодити паркан, вона супроводжувала мене. Сестра була моєю правою рукою і досі нею залишається. У мене є ще чотири брати і чотири сестри, але із цією сестрою ми були нерозлучними до того часу, поки вона не вийшла заміж. Проте навіть сьогодні я все одно ближчий до неї, ніж до інших братів і сестер.

Ніхто не наважувався нам допомогти, тому що за нашими сім'ями стежила поліція. Майже всі махнули на нас рукою, а люди з нашого села боялися надавати нам будь-яку допомогу, бо їм було заборонено це робити. Вони були під наглядом сербського режиму.

Коли сім'я прямує в одному напрямку, то і діти йдуть тим же шляхом. Коли ти ростеш у такому середовищі, у тебе немає іншого вибору, окрім як прямувати вже наміченим шляхом. Коли почала з'являтися наша армія, тобто на початку руху, вони завжди приходили до нас додому. Не було іншого шляху до наших домівок, тільки один. І наша визвольна армія відчувала себе безпечніше в нашому домі.

Тож на початку, коли вони вперше з'явилися в 1994–1995 роках, вони весь час перебували в нашому домі. Якби ви сказали комусь, що Визвольна армія існувала в Косові в той час, вам би ніхто не повірив. Починаючи з 1994 року, вони завжди були в нашому домі. Зазвичай приходили вночі, щоб діти їх не бачили. Їхнє пересування було дуже обмеженим, але наші будинки стояли біля лісу, тому не було жодних проблем. Вони проводили дні і ночі в кімнаті для гостей. Усе це відбувалося вже після смерті мого дідуся. Але потім і мій дядько був там не раз, оскільки теж став солдатом.

Я досить добре вчився в школі. Я пішов до початкової школи, коли мені було вісім років, тому що я був старшим сином. До школи мене повели трохи пізніше від інших, бо зими тоді були суворі. Учителів там переслідували. Усі вони були колишніми в'язнями, і я з дитинства був їхнім зв'язковим. Я таємно передавав їм листи. Почав робити це з 11 років, бо батька не було, ми жили самі.

Закінчивши восьмий клас початкової школи, я перейшов до першого середньої. У мене були друзі, але не дуже багато. У друзів мого віку були й інші друзі, але наша компанія була меншою, і ми не ходили гуляти з іншими дітьми. Проте я закінчив лише перший клас середньої школи. Коли у вересні розпочався другий навчальний рік, через брошури, які ми виготовили, нас розшукувала поліція, тож я був змушений покинути школу. Ми почали навчатися другий рік, і, якщо я не помиляюся, через два тижні прийшла поліція і вигнала нас звідти. Нам довелося припинити ходити до школи. Після цього я виписав худобу в лісі.

У мене були дружні відносини з моїми дядьками з давніх-давен. Ще на початку руху був один чоловік, який завжди підтримував з нами зв'язок. Я приєднався до національного руху і дуже рідко виходив на ринок або щось робив. Зазвичай виходила моя сестра, яка піклувалася про нас, поки не вийшла заміж.

Батько дуже допомагав нам зі Швейцарії. Він приїжджав іноді, але з ним погано поводитися. Мій дядько або брат ходили в поліцію, але не я, я боявся. Мій дядько в той час працював на заводі. Коли мій батько планував приїхати в Косово з візитом, мій дядько повинен був піти в поліцейський відділок і повідомити, на скільки днів він планує залишитися і в який день він приїде, потім він отримував від поліції документ, і тоді приїжджав мій батько. Коли мій батько вирішував повернутися до Швейцарії, він повинен був піти до поліцейської дільниці і повідомити: "Я поїду завтра о цій годині".

Я почав набагато більше залучатися до армії. З 11 років я був з ними. І коли почалася війна, я вже був нерозлучний з ними. Але сьогодні... Я дуже розчарований тими речами. Я не проти того, що я зробив для своєї держави. Ми були в боргу перед нею, але те, як наш народ втратив цінності і послабив боротьбу... Я ніколи б не міг уявити, що таке могло статися.

Війна почалася для мене ще в 1995 році. Я тоді гостював у своїх двоюрідних братів, двоюрідних братів мого батька. Вони жили в Німеччині, але приїхали на канікули, і я залишився в них. Ми ходили до них, тому що у них був телевізор, вони мали кращі умови життя. Пам'ятаю, як до них прийшла сербська поліція і забрала мого двоюрідного брата. За лічені секунди мені вдалося втекти звідти. Вони зайшли у двір будинку. Була зима, сніг, багато льоду. Я вийшов через вікно в коридорі, за будинком, тому що завжди був готовий до втечі. Я завжди намагався втекти, але врешті-решт я опинився у в'язниці.

Того ж дня поліцейські забрали мого двоюрідного брата, відвезли у відділок, і там йому сказали: "У вас є штраф за порушення правил дорожнього руху на вашому автомобілі". Вони зробили це лише для того, щоб забрати у нього гроші, тому що вони обоє працювали у Німеччині. Вони жорстоко з ним поводитися, били його. Потім поліцейські постійно вимагали у нього зброю.

Просто тому, що у вони мали гроші. Шпигуни, які співпрацювали з поліцією, казали їм: “У цього є гроші, попроси зброю”. Проте в них нічого не було, тому що вони не були причетні до цих справ. Незважаючи на це, моїх братів побили, жорстоко поводитися з ними і забрали гроші.

Моїм обов'язком було носити зброю. Я був в Албанії сім разів. Тоді я був дуже молодим. Я носив їхні документи, від Беріші, від... Мало хто знав, що таке Армія визволення Косова. Коли вони вперше з'явилися в масках, вони були більш відкритими для громадськості. Ми йшли туди, куди нас запрошували, я був молодший від усіх, тому люди не сумнівалися, що я займаюся такими справами. Ніхто ніколи не думав, що я був причетний до цього, бо я був дуже молодий, звичайний, просто дитина, але я завжди виконував їхні завдання.

Коли почалася війна в 1998 році, я був удома. Ми ніколи не виходили з дому. У грудні 1997 року, оскільки у нас було два будинки, нас запитали: “Чи дозволите ви АВК використовувати один з ваших будинків, а ви, обидві сім'ї, переїдете в інший будинок?”.

Тоді моя сім'я більшу частину часу жила в сім'ї мого дядька, тому що наш будинок був схожий на штаб-квартиру, ще до захоплення ущелини Лапушника. Коли моя сім'я переїхала до мого дядька, я часто відвідував їх. Моя мати, брати і молодша сестра залишилися там, але умови життя в дядька також були не дуже хороші. І мені довелося забрати їх звідти, вони не могли там більше залишатися.

На щастя, моя мама ще жива, але вона дуже змучена. У неї високий артеріальний тиск. Моя мама відіграла велику роль у моєму житті, з дитинства вона була для мене і батьком, і матір'ю. Я намагався її поважати. Вона була дуже сувора в усьому, що стосувалося грошей та інших речей. Вона не закінчила школу, але завжди рахувала гроші до останньої копійки. Удень вона не могла цього зробити, тому робила це вночі. Вона знала, на що піде кожна копійка. Вона дуже страждала через мене. Я дуже рано пішов до армії, і вона була поруч зі мною вдень і вночі. Коли я був на волі, можливо, я не цінував її так, як повинен був. Проте це змінилося, коли я опинився у в'язниці. Коли я був ув'язнений, моя мама дуже страждала через це.

У 1998 році, коли армія почала наступ, щоб захопити ущелину Лапушника, моя мама й інші мої родичі були в будинку мого дядька. Я пішов туди, і солдат, який зараз є мучеником, сказав мені: "Без форми ти нам потрібен набагато більше, ніж у формі". Я багато чим ризикував. Я багато разів їздив до Приштини за грошима, щоб привезти провізію для армії. Я був цивільною особою, не носив уніформу і не тримав гвинтівку на плечі. Моє завдання полягало в тому, щоб у той час приносити гроші та листи Адему Демачі та армії.

У 1998 році, коли відбувався наступ на ущелину Ллапушнік, у липні один друг запропонував мені: "Ідь до своєї сім'ї!". Я сказав йому: "Але ж і там однаково важко", а він наполягав: "Ситуація погана. Ти повинен їхати до свого дядька, до своєї сім'ї". Я заперечив йому: "Мені тут безпечніше, ніж у дядька", а він мені: "Слухай, їдь до своєї сім'ї!". Коли відбулося падіння оборонного рубежу в ущелині Ллапушнік і туди увійшли сербські війська, я залишився у дядька. Я пробув там до вересневого наступу, який відбувся 25–27 вересня 1998 року. 27 вересня мене схопили сербська армія і поліція й ув'язнили.

Нас відвезли до відділку поліції у Штаймі. На подвір'ї відділку стояли гаражі, заповнені людьми, яких туди привезли. Десь о 2-3 годині дня нас почали по одному і перевіряти парафіном, чи хтось користувався зброєю або порохом. Нас по черзі заводили до відділення поліції. Моя черга була близько опівночі. Я пам'ятаю все так, ніби це було вчора. Ішов дощ. Звідти було чути крики, оскільки до людей застосовували різні тортури.

Я зайшов, мені приготували парафінову пробу, і я чекав на допит. Потім двоє поліцейських просто схопили мене і заштовхали у ванну кімнату. Я намагався чинити опір, але це було неможливо. Я кричав і кричав, поки один з них тримав мене, нагнув мою голову вниз і стис її. Інший за допомогою ножа зняв з мене штани і ремінь і ... перший згвалтував мене.

Я не знаю їхніх імен. Якби я побачив їхні фотографії, то впізнав би їх. На жаль, Хамзе Хаджри, який був тоді перекладачем у відділку поліції, уже немає серед живих, а то б він їх упізнав. Поки я кричав і волав, цей Хамзе Хаджра почув мене і врятував. Він урятував мене від другого, тому що перший зробив те, що збирався зробити й другий. Але Хамза прийшов, вибив двері і витягнув мене, після чого вони мене більше не допитували. Він не повів мене в те приміщення, де вони допитували людей. Він мене викинув звідти. Інші люди, яких допитували, виходили побиті. А я вийшов без побоїв. Потім мене всі питали: "Що з тобою сталося? Чому нас били, а тебе ні?". Я не міг їм розповісти, що зі мною сталося. Тому що, коли Хамзе Хаджра витягнув мене з тої горезвісної ванної кімнати, він сказав мені: "Нікому не розповідай про те, що щойно сталося". І я ніколи нікому не розповідав, окрім мого двоюрідного брата. Тієї ночі ми залишилися у відділку голодними і спраглими. Ми пили воду тільки коли йшов дощ, коли вода капала з даху, тому що в нас не було води.

Наступного дня вони підготували список. Підготували два повних автобуси, щоб відвезти до Приштини. Наступного дня, 28 вересня, нас привезли до в'язниці в Приштині. Там з нами дуже жорстоко поводитися, так, як уміли поводитися з людьми в СВС (Секретаріат внутрішніх справ. – Прим. ред.). Нас допитували три дні поспіль, мене зв'язали на 48 годин і допитували про все. Усі питання стосувалися Армії визволення, у них були фотографії всіх солдатів АВК. На фотографіях кожного, хто був убитий, вони ставили хрестик. Серби просто познущалися над нами.

Вони катували нас усіма можливими способами. Встромляли голки під нігті, щоб змусити нас говорити. Вони питали про всіх, про Азема Силу, про Імера Ельшані, про лідерів АВК. Допитувалися, де вони перебувають. Допити тривали по 48 годин, упродовж них я нічого не пив і не їв. У такі часи людина не думає про їжу, без їжі можна вижити, але без води було дуже важко. Я був прив'язаний до батареї, а посередині кімнати стояв маленький столик.

Один з офіцерів кинув у мене 1,5-літрову пластикову пляшку, наповнену водою. Спочатку я намагався захищатися, оскільки мої руки були зв'язані, але це було зроблено для того, щоб психологічно нищити мене. Я був молодий, 18 років. Через 48 годин співробітники СВС змінилися. Але тоді я вже не міг говорити. Мій язик розпухнув. Я ледве ним повертав і сказав: "Я не зможу говорити, якщо ви не дасте мені води". Він відповів: "Так, але ти будеш пити її так, як я тобі скажу!". Я сказав йому: "Просто розв'яжи мені руку". Пляшка стояла на столі, і бачити її, але не мати можливості пити – це гірше за саму смерть. Він розв'язав мені руку, і я взяв її. Я знаю, що випив воду, а потім втратив на деякий час пам'ять, а згодом і свідомість. Незабаром я отямився і побачив, що перебуваю в кімнаті.

До мене застосовували не тільки фізичне, але й психологічне знущання. Вони взяли варене яйце, поки воно було гарячим, і поклали його мені під пахву. Я тоді подумав: "Краще б вони мене вбили, ніж те, що зі мною відбувається". А потім почався суд, суддею була Даніка Марінкович. Вона сказала мені: "Починаючи із сьогоднішнього дня, ти будеш у безпеці, а коли ти постанеш перед суддею – а я слідчий суддя – ти будеш у ще більшій безпеці".

Я завжди говорив те, що думаю, і, можливо, саме тому я страждав більше за інших. Я завжди був упертим, ніколи не відступав від своїх принципів. Я був таким перед суддею, і перед співробітниками UDBA (Югославської державної адміністрації безпеки. – Прим. ред.). Коли вони мене допитували, і перед судом – нашого суддю звали Драголюб Здравкович – я ніколи не погоджувався з тим, що вони говорили. Перші шість-сім місяців я не дуже багато думав про зґвалтування, це був просто туманний спогад. Проте згодом від думок про пережите важке насильство мені ставало все важче і важче. Минають роки, а проблема зґвалтування не зникає, а з кожним днем стає дедалі гострішою. У кожному русі будь-кого, коли я перебуваю із членами сім'ї, коли я чую, що хтось розмовляє, я думаю: "Вони говорять про мене, вони дізналися!". Це дуже важкий тягар для мене.

Я пробув півроку у в'язниці у Приштині. Ви не можете собі уявити, як вони знущалися над нами. Через півроку нас перевезли до в'язниці в Лип'янах. Там було правило, ніби домашнє правило, що кожного разу, коли в'язня переводили із в'язниці до в'язниці, то били так сильно, що бракує слів, щоб це описати. Коли почалися натовські бомбардування, я був у в'язниці в Лип'яні.

З Лип'яна мене з іншими в'язнями перевезли до в'язниці в Дубраву. У Дубраві нам почали давати більше хліба. Звідти вивезли в'язнів і перетворили в'язницю на військову базу. Коли ми туди прийшли, у всіх дверях в'язниці були дірки, зроблені ножами. До Дубрави привезли багатьох політичних в'язнів. Разом з нами були Укшин Хоті, Авні Клінаку, Наїт Хасані, Біслім Зогу та Енвер Дуголлі зі Срема Митровиці. Коли мене привезли до Дубрави, я мав можливість поспілкуватися з Укшином Хоті, Наїтом Хасані й Авні Клінаку. Я розмовляв з Авні також у в'язниці Ніш, після того, як закінчилася різанина в Дубраві.

16 травня 1999 року, у неділю, я пам'ятаю все так, ніби це сталося вчора, серби звільнили Укшина Хоті. Того дня звільнили його та ще двох полонених. На жаль, я не пам'ятаю їхніх імен. 19 травня вперше бомбили в'язницю, бомбили тільки один павільйон, ми виламали двері і вийшли на вулицю, тому що охоронці теж тікали під час бомбардування. 19 травня сили НАТО бомбили тільки один раз, потім, 20 вересня, вони бомбили один раз другий павільйон, але не той, де перебували ми. Під час першого бомбардування загинула одна людина, чоловік був із Ферізаї. Коли бомба влучила, частина стелі впала і вбила його, тому що він був замкнений у камері.

Вдруге, 20 травня, вони бомбардували лише один павільйон, а 21 цілий день бомбардували всю в'язницю. Усі об'єкти всередині в'язниці в Дубраві були розбомблені. Коли почалося бомбардування, ми виламали двері і вийшли назовні. Спочатку розбомбили центральне опалення. Другий снаряд влучив у кухню, я з іншими в'язнями були перед кухнею, а звідти вийшли на вулицю, на спортивний майданчик.

Тієї ночі ми спали на спортивному майданчику. Усередині ми не були в безпеці від бомбардувань. Ми взяли ковдри, тонкі матраци, які лежали на наших ліжках, і поклали їх на спортивному майданчику. Усю ніч ми чули, як серби переміщувалися по території тюрми і розмовляли. Вони казали: "Із Сербією покінчено". Усю ніч було неспокійно, а рано-вранці один з них вийшов зі спостережної вежі і крикнув у мегафон: "Усім вишикуватися. Ми хочемо вас порохувати і забрати звідси, тому що тут небезпечно". І щойно ми вишикувалися на спортивному майданчику, нас раптом почали розстрілювати з автоматів Калашникова, снайперських гвинтівок і кидати в нас ручні гранати. Минуло вже більше 20 років, а я досі не розумію, як я вижив, коли по нас почали стріляти.

Там був невеликий схил, який дуже захищав нас від обстрілів. Особисто я молився Богу, тому що тільки він вирішує, коли твою душу заберуть, і я молився, щоб мою душу забрали. Краще бути мертвим, ніж нести такий тягар, який я маю. І 100 разів я молилася до Бога: "Візьми мою душу, і не дай мені жити". Тому що я боялася, що якщо хтось дізнається про те, що сталося зі мною, то життя буде нестерпним для мене.

Ми залишилися там ще на чотири дні. І ми ховалися в усіх можливих місцях, іноді в кухонному підвалі, іноді на спортивному майданчику. Ми ховалися також у каналізаційних шахтах, тому що у в'язниці "Дубрава" шахти були великі, можливо, два на два метри. Ми ховалися, де тільки могли, і якщо серби помічали найменший рух, то розстрілювали нас зі снайперських рушниць. Того дня ми ховалися в підвалі кухні, постійно боячись, що ось-ось прийдуть за нами й розстріляють.

Мені вже було однаково. Я молився: "Боже, я сподіваюся, що куля влучить в мене, щоб я не жив більше із цим болем". Мені стиснуло горло, і від спогадів про те, що зі мною сталося, я не міг дихати. Проте тоді зі мною нічого не сталося. Бог не дозволив. І ось я тут сьогодні.

Ми ховалися всю ніч, а на наступний день серби зайшли до в'язниці. Вони кричали: "Здавайтесь!", а ми вже здалися, у нас не було зброї, ми були полоненими. Вони увійшли й почали кидати ручні гранати в каналізаційні шахти й кухонні приміщення, де було повно в'язнів. У цей час прибула регулярна армія. Ми могли відрізнити їх, тому що її бійці були молодшими, а парамілітарні формування та

резервісти – старшими за віком. І коли вони приїхали, то протягом пів години або й більше вони стріляли один в одного. Один кричав: “Хочеш, я тобі голову відріжу, у мене швидка рука?”. Усе це тому, що вони переодягли й озброїли сербських полонених. Ми знаємо, хто вони, у нас є їхні імена та фотографії, все є. Так от, півгодини вони воювали між собою. Потім увійшла регулярна армія, й один з їхніх солдатів крикнув: “Ніхто не сміє більше стріляти!”. Він додав: “Ми – регулярна армія. Не намагайтеся втекти через стіни, тому що кожен, хто наблизиться до сил НАТО, буде вбитий”. Він також сказав: “Нам теж загрожує небезпека, і ми нічого не можемо зробити”.

Ми вийшли на вулицю. Почали збирати поранених, їх було понад 300, поранених у найжорстокіший спосіб. Ми збирали тіла загиблих, і почали писати їхні імена, прізвища, складали папірці в поліетиленовий пакет і клали до загиблих, щоб хоч якось їх ідентифікувати, ми робили все, що могли. Ми їх накрили, тому що це був травень, висока температура, запах... Ми були там поряд із трупами впродовж чотирьох днів. Тіла почали доволі швидко розкладатися. Ми були голодні. В усіх була апатія. Життя і смерть, ці поняття втратили для нас будь-який сенс. Уже було однаково, чи тебе вб'ють, чи не вб'ють,

Чотири дні потому нас звідти вивезли й повернули до Ліп'янської в'язниці. Ми залишалися там ще три тижні. Увечері 9 червня нам так міцно зв'язали руки мотузками, що деяким в'язням ставало зле. Наступного дня, 10 червня 1999 року, нас розв'язали й відправили до Сербії. Прийшов автобус “Нішанський експрес” і відвіз нас до Нішанської в'язниці. Я пам'ятаю все так, ніби це було вчора. На той момент я ще не був засуджений. Потім ми постали перед судом, і нас засудили... Хоча війна вже закінчилася, вони продовжували знущатися над нами, коли режим Мілошевича ще був при владі. Вони дуже жорстоко поводитися з албанцями. Проте коли режим Мілошевича впав і його самого заарештували, стало трохи легше. Над нами більше не знущалися, бо в тюрму прийшли представники Червоного Хреста, а також інших міжнародних організацій, тож ситуація почала поліпшуватися. З того моменту нас більше не били, але ми все одно мали відбути термін, який нам призначили. Охоронці в Ніші хотіли охороняти нас, тому що ми давали їм хороші сигарети, які отримували з дому.

Моя мати приїжджала до мене у в'язницю в Ніші, але поїздка викликала у неї морську хворобу. Моя мати приїхала разом із матерями Енвера Дуг'оллі та Бісліма Зогу. Вони всі сіли в одну машину і приїхали нас провідати. Нам сказали, що ми маємо розмовляти з ними сербською мовою, але моя мати довго не ходила до школи. Я сказав охоронцям: "Але я мушу пояснити все албанською мовою, вона не ходила до школи". Тож ми вирішили не виходити, краще не бачити їх, ніж розмовляти сербською мовою. Ніхто з них не говорив сербською мовою. Моя мати й інші жінки ніколи не знала сербської мови.

Тож ми звернулися до юриста з прав людини в Сербії... Я не пам'ятаю його імені, але він був албанцем. Він відвідав нас, і ми подали запит: якщо ми маємо право на відвідування, то повинні мати можливість розмовляти рідною мовою, оскільки наші матері не говорять жодною іншою мовою. І тоді нам дозволили. Потім моя мати приїхала вдруге разом із моєю нареченою, тому що я заручився перед тим, як мене ув'язнили. Їх теж погано зустріли. Моя мати не знала правил: не знала, що їй не дозволено нічого передавати мені, що ми маємо просто говорити. І вона знала, що я завжди любив годинники. Тож коли вона побачила, що у мене немає годинника, вона зняла свій і хотіла віддати його мені. "Не можна!". Того дня моє відвідування трічі переривали. Я більше розмовляв з охоронцями, пояснюючи дії матері, ніж із нею. Мені шкода її, бо вона дуже страждала через мене. Щоразу, коли вона приїжджала до Ніша, вона тримала біля себе крапельницю. Вона хворіла під час поїздок. Ми давали їй різні ліки, але все було марно.

Моя наречена приїжджала разом з моєю матір'ю. Ми заручилися в 1997 році. Вона завжди підтримувала мою матір. Її батько також часто приїжджав нас відвідати.

У 2000 році сербські політичні в'язні почали вимагати звільнення. Вони все ламали і підпалили в'язницю. Відбулися великі заворушення. Ми залишилися заблокованими. Перший поверх був призначений для в'язнів, які скоїли звичайні злочини, а нас розмістили на двох поверхах вище. На другому поверсі перебували в'язні із Джякови – 145 осіб, а ми були на третьому поверсі. Ми забарикадували двері, бо зовні було багато людей, багато з яких були наркозалежними. Десять днів ситуація залишалася такою. Наташа Кандич і Флора Бровіна приїхали нас відвідати. Флору звільнили із в'язниці за два тижні до того, чи може й місяць, я не впевнений.

У червні 2001 року ми отримали новину із суду, що в сербському парламенті після тиску з боку міжнародної спільноти був ухвалений закон про амністію. Я отримав листа, що мене звільнять. Мене засудили за проведення зборів з метою відокремлення Косова від Югославії та створення Великої Албанії. Нас звинуватили в тому, що ми їздили до Албанії, перевозили зброю та проводили зібрання з метою відокремлення Косова від Сербії та приєднання до Албанії. Нас звинуватили за статтею 125 у в'язці зі статтею 136, за тероризм.

Представники Червоного Хреста прийшли забрати нас. Це було у п'ятницю. Мене зустріли в Приштині, бо КФОР не дозволив нікому наблизитися до кордону. Я приїхав до Приштини, де чекала вся моя родина. Це був величезний контраст: коли мене ув'язнили, всі вони були дуже маленькими, мої брати, сестри – усі; а тепер, коли я вийшов із в'язниці, то побачив, як вони всі вирости, змінилися. Я повернувся додому – для всіх це стало великим щастям. Батько приїхав зі Швейцарії через тиждень, бо не міг приїхати раніше. Він був з нами тиждень і говорив: "Я поїду до Швейцарії на місяць, а потім повернуся й організую велике весілля для свого старшого сина". Однак мої родичі з боку нареченої переконали його зробити інакше. Йому сказали: "Ми все зробимо, можеш їхати". Батько теж не мав багато часу, щоб залишитися. Я одружився через місяць після того, як мене звільнили. І тоді ми святкували, й у мене не було багато часу думати про те, що зі мною сталося.

Коли народився мій син, мені стало трохи легше. Проте з роками, замість того, щоб настало якесь полегшення, навпаки, ставало дедалі важче й важче. Я завжди боявся, що хтось дізнається. Завжди боявся й був напружений, постійно відчував провину, боявся, що хтось може це згадати! Навіть сьогодні, якщо я чую, як члени сім'ї розмовляють, я із жахом думаю: "Вони дізналися, вони говорять про мене!". Це почуття створює мені проблеми, воно не зникає, а з кожним днем стає все гостріше й гостріше.

Мій другий син народився через два роки після мого звільнення. У 2015 році у мене народилася наймолодша донька. Із червня 2004 року я орендував будинок у Приштині. Я поїхав туди, щоб бути якнайдалі, якщо хтось коли-небудь дізнається. Коли ми орендували цей будинок, моєму молодшому сину було лише два-три місяці, і я пам'ятаю, як чотири дні і ночі ми їли з маленької каструлі, ледве виживаючи. Моя дружина така, вона не здається... Ми ходили до батьків, і вони запитували нас: "Як справи?". Я відповідав: "Усе гаразд, з нами все в порядку", а насправді у нас удома не було їжі. Я щойно вийшов із в'язниці, не міг знайти роботу, тому що було літо, липень, було дуже важко. Я давно покинув будинок батьків і живу в орендованому житлі через ту свою проблему. У мене ніколи не було суперечок удома із членами сім'ї. Я виїхав із будинку батьків лише тому, що боявся, що хтось може дізнатися про те, що тоді сталося зі мною.

Потім був прийнятий закон про визнання статусу постраждалих від режиму. Наш Центр реабілітації був поруч зі студентською їдальнею, поблизу. Я приходив чотири-п'ять разів, до місця, де була розташована Німецька офтальмологічна клініка. Я підходив туди і повертався. Я просто не міг ні з ким говорити. І коли закон був прийнятий, я таки зайшов. Ми чекали рік після подання заявки, поки її прийняли. Тепер набагато легше.

Проте найбільше полегшення для мене було тоді, коли я розповів своїй дружині. Я сказав їй це ще до того, як мій статус був визнаний. Я не міг повірити, що вона відреагує так, як відреагувала, але, дякувати Богу, вона повністю мене підтримала. І я знаю, що вона цим дуже мені допомогла. Щоразу, коли я з нею розмовляю, вона каже: "Слухай, це вже в минулому. Дивись уперед, думай позитивно, думай про дітей". Вона намагається змусити мене забути про це. Однак це те, що ніколи не зникне, воно залишається в серці, і моя дружина це добре знає, але вона завжди мене підтримує. Вона моя права рука.

І я завжди про це думаю, навіть коли розмовляю з дружиною, кажу: «А якщо діти дізнаються?», та вона заспокоює мене: "Ніхто не дізнається!". Дружина мене дуже підтримує, але найбільше мене турбує питання: «А що, коли діти дізнаються завтра, що тоді?». Можливо, нічого не станеться, але людина завжди думає про найгірше.

Моє послання: не тримайте це в собі, як я робив протягом багатьох років. Було б краще, якби я поговорив із дружиною раніше. Відтоді, як я з нею поговорив, я відчуваю значне полегшення. Поговоріть зі своїми близькими, з тими, кому ви найбільше довіряєте. Не тримайте це в собі, бо це знищить вас. Я знаю, що ці побоювання ніколи не зникнуть для нас, ми заберемо їх із собою в могилу. Але, принаймні, поділіться цим сумним досвідом зі своїми близькими. Особисто я після того, як приїхав сюди і поговорив з вами і з дружиною, відчув величезне полегшення!

«Я ДУМАЛА ПРО РІЗНІ ОБСТАВИНИ, АЛЕ
САМЕ ЗГ'ВАЛТУВАННЯ – ЦЕ НЕСТЕРПНО!
ЦЕ ТЕ, ЩО ТИ НЕ ХОЧЕШ РОБИТИ, АЛЕ
ЗМУШЕНИЙ. ЦЕ ДУЖЕ ЖОРСТОКО, Я
ДУЖЕ ПЕРЕЖИВАЛА...
Я Б ПОСТАВИЛА СЕБЕ НА ЙОГО МІСЦЕ.
Я Б ДУМАЛА ПРО ДІТЕЙ, МАЙБУТНЄ,
ДУМАЛА ПРО ВСЕ ЦЕ. ДУМАЛА Б ПРО
ВСЕ, КРІМ БОЛЮ, ЯКИЙ ТИ ВІДЧУВАЄШ...
...АЛЕ ВОНА НІКОЛИ НЕ ЗДАВАЛАСЯ
ТІЛЬКИ ЗАВДЯКИ НАМ!»

Після закінчення війни Меріта росла з відчуттям порожнечі через відсутність батька. Не те, щоб у неї не було батька, але його ніколи не було поруч. Він – директор компанії в Німеччині і рідко приїжджав до дружини та двох дітей у Косово. Бажання зрозуміти причину його холодності та нескінченні сльози матері пронизували все дитинство Меріти і навіть сформували її характер.

Поки вони росли – це не було великим тягарем. Та життя цих двох дітей і їхньої матері ускладнювалося проживанням під одним дахом з родиною батькового брата, їхнього дядька, у якого було двоє дітей. Там їм доводилося терпіти щоденні зауваження та грубу поведінку дружини дядька щодо них через те, що її зять відвернувся від них. Коли Меріті виповнилося 16 років, вона подорослішала, зрозуміла правду, що була такою ж старою, як і сама війна.

Фіторе Беріша, «Коли я дізналася, я не змогла його виправдати!»
Полотно, акрил. 80×80 см

КОЛИ Я ДІЗНАЛАСЯ, Я НЕ ЗМОГЛА ЙОГО ВИПРАВДАТИ!

Мені 24 роки. Я виросла в селі Єзерч, і це найкраще село, яке я коли-небудь бачила. Не тільки тому, що моє рідне село, але й тому, що в ньому є все необхідне для життя. У це нас були дуже хороші умови життя. Пам'ятаю, коли мені було п'ять років, мама відвела мене до підготовчої школи. Це була дуже хороша школа, у мене були хороші однокласники, і мій учитель учив нас майже до четвертого класу. Це один із найкращих періодів мого життя, я згадую його з любов'ю.

Мій батько жив у Німеччині і приїжджав не часто. У нього була своя будівельна компанія з працівниками. Я росла з мамою. У мене був тільки один брат. Ми жили із двома дядьками, в одного з них було п'ятеро дітей, а в іншого – четверо. Ми жили всі разом. Після закінчення війни батько приїжджав не часто, тож про нас піклувалася мама.

Мама гарно вишивала вручну. Біля нашого будинку була організація, і деякі жінки приходили і давали їй роботу з вишивання. У мами це дуже добре виходило, вона ще молодою дівчиною навчилася вишивати і шити. Мама розповідала: «Ми заробляли гроші за свою роботу, і це полегшувало нам життя, але також це було приємно, тому що збиралися жінки з району і ми могли зустрічатися, щоб поспілкуватися».

У той час, коли батька не було поруч, мама була нам за і батька, і матір. Вона добре про нас дбала. Мої дядьки добре поводитися з нами до певного моменту, але потім один з них переїхав в окремий будинок. Мій батько побудував цей будинок, але дядько переїхав туди без будь-якої попередньої домовленості, а ми залишилися жити з іншим дядьком. Відтоді ситуація для нас тільки погіршилася. Дружина мого дядька, з якою ми жили, була дуже складною людиною.

Вона заздрила моїй мамі, казала: «Чому твій чоловік живе за кордоном, а мій ні?». Або коли вона прала білизну, у неї було п'ятеро дітей, а у моєї мами тільки двоє, вона завжди скаржилася: «Пральний порошок витрачається!». Батько іноді надсилав гроші, але мої дядьки використовували їх не за призначенням, через що він розчарувався в них. Спочатку між матір'ю і батьком був зв'язок, але з часом батько приїжджав дедалі рідше, і цей зв'язок просто зник. Нам його дуже не вистачало.

Час, коли я ходила у школу, був найкращим у моєму житті. Я була хорошою ученицею. Коли ми з братом почали дорослішати, ми зрозуміли, що той факт, що наш батько не повертається, став проблемою для нашого оточення. У мене було відчуття, ніби наша проблема були в центрі уваги усіх наших знайомих. Це змушувало мене почуватися нікчемною. Я боялася, що мене будуть засуджувати. І хоча я говорила: «Мій батько за кордоном!», глибоко в душі я знала, що це марно, тому що розуміла: ми йому просто не цікаві. Мати не казала мені, чому батько не повертається.

Я бачила, як мої дядьки спілкуються зі своїми дітьми, і заздрила цьому. Моя мати робила все можливе для нас, вона вчила й виховувала нас, але ми сильно відчували відсутність батька. Особливо, коли ми були з дядьками й бачили їх разом зі своїми дітьми.

Я пам'ятаю, як почала запитувати в матері про батька, але зараз не пам'ятаю, що вона мені відповідала. Коли мені виповнилося 12 років, я почала більш-менш розуміти деякі речі й почала гостро відчувати відсутність батьківської турботи. Я пам'ятаю, як він приїжджав із Єзерча і купував мені різні речі, шоколадки тощо. Хоча це були дрібниці, я запам'ятала його як добру людину.

Ми з моїми двоюрідними братами були приблизно одного віку і разом гралися в різні ігри: стрибали через резинку, гралися з мотузками, у хованки, з обручем. У нас були горіхи, ми садили квасолю, збирали врожай квасолі, ламали качани кукурудзи – таке життя в селі. Уранці та ввечері ми допомагали старшим у полях.

Оскільки більшість з нас були приблизно одного віку, то ми ходили до школи разом. Можливо, хтось і був на два-три роки старший, але ми ходили до школи всі разом, уранці або ввечері, залежно від розкладу. Ми дуже добре

проводили час, тому що всі були дітьми. Проте щойно наші друзі підросли, на них почали погано впливати їхні батьки, і вони почали запитувати нас: «Де ваш батько? Чому він не дбає про вас? Чому ваш батько не приходить?». І вдома наші однолітки чули, як їхні батьки говорили: «Він не повернеться. Він не знає, де його дружина і діти». Вони казали також, що мій батько має іншу дружину за кордоном, що в нього є інші діти.

Я пам'ятаю, що дружина мого дядька дуже часто змушувала мене плакати, тому що вона ненавиділа мене і погано поводитися зі мною. Якось вона сказала мені: «Ти негідниця!», а це дуже грубо, так не можна сказати дитині. Я пам'ятаю, як я піднімалася на другий поверх і плакала в нашій кімнаті. Мама мене захищала і заспокоювала.

Але ж це нелегко пережити, коли твого батька немає поруч, щоб захистити тебе і сказати їй: «Ти не можеш так говорити моїй дитині!». Це зовсім інше. Крім того, дитина більше не буде плакати, тому що її серце не буде тремтіти від образи.

Я була тихою дитиною. Я чула, як дружини моїх дядьків сперечаються з моєю матір'ю, і це впливало на мене. Потім, коли я вчилася в школі, я ніколи не хотіла ні з ким сперечатися, бо боялася, що мене залякають. Я втратила впевненість у собі. Я ніколи не знаходила в собі сили протистояти комусь, заперечувати, захищати себе. Якщо мама говорила мені щось погане, це мене знищувало.

Я завжди мріяла, щоб батько захистив мене, щоб він сказав дружині мого дядька: «Не смійте так говорити моїй доньці. Піклуйтеся про своїх дітей!», але цього ніколи не було. Про нас дбала мама і робила це дуже добре.

Моя школа була гарною і розміщувалася недалеко від дому. Щоразу, коли я проходжу повз неї, мені хочеться плакати. У мене багато хороших спогадів, але є й погані. У мене були хороші однокласники. Я добре вчилася, любила читати. Коли я читала, я забувала про те, як наші родичі поводитися з нами вдома. Пам'ятаю, як приїхали іноземні інвестори і відремонтували бібліотеку в селі. Вона була ідеальною. Інвестори поставили туди комп'ютери, столи і передали багато хороших албанських книжок. Мого вихователя з дитячого садка, який навчав мене до четвертого класу, призначили завідувачем бібліотеки, і це мені допомагало. Він знав про мою ситуацію, знав, що батько не приїжджав

роками. Він підтримував мене. Він помер кілька років тому, і я досі шкодую, що не познайомилася з його дружиною або хоча б не поїхала на його могилу. Він жив недалеко від мене. Він був доброю людиною, гладив мене по голові, і коли він це робив, я уявляла, що це робить мій батько.

У моєму класі навчалася моя двоюрідна сестра, дочка дружини того дядька, яка постійно скаржилася. Вона теж подобалася вчителю, але не так як я. Моя двоюрідна сестра бачила, що я подобаюся вчителю більше, і дуже заздрила. Мені було важко, коли я бачила, як мій дядько допомагає їй, і заздрила цьому. В обох батьків є свої ролі. Не можна сказати, що мати може замінити батька, чи навпаки. Моя мама багато з нами розмовляла. Вона ніколи не здавалася, або, принаймні, не здавалася перед нами, намагалася підтримувати в нас гарний настрій.

У мене було дві справді хороші подруги, також і серед хлопців у мене були друзі. Хлопці були загалом хороші, можливо, навіть кращі за дівчат. Вони були більш розсудливими, дуже ввічливими і дуже добрими людьми. Я хотіла б зустрітися з ними знову, але минуло вже 11 років відтоді, як ми виїхали з села. Це було давно і ми всі розїхалися. Деякі з моїх друзів поїхали вчитися до Приштини.

Іноді ми буваємо в селі. Проте там немає нашого будинку. Ми їдемо туди, коли треба когось привітати чи висловити співчуття, залежно від нагоди. Але ми не їдемо туди на довший час через те, що я там пережила. Зрештою, ми маємо там землю. Коли я туди їду, найбільше мене втішають гори, школа. Спогади з дитинства пов'язані з тим часом, коли я вчилася у школі. Там було два поля: футбольне і волейбольне. Мені дуже подобалося грати у волейбол. Дівчата ділилися на групи, і ми грали разом. Іноді навіть моя двоюрідна сестра добре поводитися зі мною, коли її мати не впливала на неї. Але коли її мати сварилася з нами, то і її діти робили те саме. Мій брат взагалі не звертав на неї уваги, як і всі хлопці. Але його також ніхто не підтримував. Він не реагував і не говорив ні слова, але я була іншою. Якщо дружина мого дядька провокувала мене, я трималася-трималася, але врешті-решт вибухала і щось їй казала.

Мені було шкода нашу маму. Найважче було, коли вона з дружиною мого дядька почали сваритися. Ми не могли більше цього терпіти. Тоді моя мама сказала: «Буде краще, якщо ми поїдемо!». Вона поговорила зі своїми братами, бо мої тітки і дядьки завжди підтримували нас, і ми поїхали із села Єзерч, оскільки не було сенсу там залишатися. Отже, до того, як мені виповнилося 13 років, ми поїхали. Це було десь у 2009 чи 2010 році. Дружина мого дядька залякувала нас, і я помітила, що з кожним разом мама все більше і більше боялася. Коли я була малою, я багато чого не розуміла. Навіть коли ми виїжджали з села, я бачила, що мама все ще хвилюється, вона постійно плакала.

Я знаю, що моя мама подзвонила батькові і сказала: «Я тут більше не залишуся! Я заберу дітей і поїду, бо більше не можу цього терпіти». Я погано пам'ятаю, але думаю, що він сказав їй: «Залишай це місце!» і знайшов нам будинок, де ми могли б зупинитися, не повертаючись сюди ніколи. Він дав нам чийсь номер телефону, і ми поїхали до Ферізає. Це був триповерховий будинок, ми зупинилися на другому поверсі. На першому поверсі жили господарі.

На третьому поверсі час від часу жила сім'я, але я їх погано пам'ятаю, бо вони жили недовго. Ми орендували будинок на три роки. У мами була дуже хороша подруга, власниця пекарні. Вона ходила туди і брала для нас хліб. Подруга сказала їй: «Мені потрібна прибиральниця!». Тоді мама погодилася. Вона йшла і прибирала підноси і все приміщення, і це не було важкою роботою. Вона працювала на пів ставки, і їй добре платили. Отже, мама заробляла гроші і витратила всі на нас. Батько нами не цікавився. Я дізналася, що згодом він захворів на діабет і почав втрачати зір.

Мені було 13 років, коли ми переїхали до Ферізає. Я продовжила навчання у школі "Расім Кічі-на". Я покинула свою сільську школу, залишила своїх друзів. Проте в новій школі мене добре прийняли, і я відновила сили. Ми були психологічно втомлені, а тут ми нарешті відпочили й опанували себе! Спочатку нам було дуже сумно, що ми їдемо звідти, ми багато плакали. Я досі пам'ятаю сльози і голос мого брата. Однак нас усе це виснажило і ми дійшли до того стану, що нам уже було байдуже, чи є що їсти, чи ні. Ми просто хотіли піти. Дуже важко покидати рідні місця, немає кращого місця, ніж рідні місця. Неподалік від нас було джерело з трьома струмками. Воно лилося біля наших хат. У нас був асфальт, його клали на дорогах. Неподалік був магазин, залізнична станція. З Єзерця до Ферізає можна було доїхати за 5 хвилин. Куди б я не поїхала, це місце завжди залишатиметься для мене найдорожчим. Час учити тебе пристосовуватися до нових місць, але ти ніколи не забуваєш місце, де народився.

Дружина мого дядька зробила все, щоб ми більше не могли цим насолоджуватися. Вона все зруйнувала. Незалежно від того, що я дуже любила свій дім, щоразу, коли я приїжджала туди, я чула її слова і згадувала, що вона робила. Наприклад, якщо я або мій брат брали банан, вона кричала на нас. Навіть якщо цей банан купив мій батько, вона однаково кричала на нас.

Коли ми переїхали до Ферізаю, я почала відновлювати свою впевненість у собі. Коли я пішла до нової школи, у мене були невеликі складнощі, я була трохи напруженою і не достатньо старанно вчилася. Мене відправили в клас, де я нікого не знала, але я казала собі: "Це краще, що я нікого не знаю". Хоча я була щаслива, що втекла від дружини мого дядька, хоч усе ще хвилювалася з приводу того, як мене зустрінуть нові однокласники, ігноруватимуть чи з радістю приймуть у своє коло. Після першого уроку вчителька сказала мені: «Ми знайшли двох твоїх друзів з твого села в іншому класі». Один з них був з мого села, і ми вчилися в одному класі, а інший був з іншого класу, й у нас були однакові прізвища. Я дуже зраділа, що це були хлопчики, а не дівчатка з мого села. Вони прийшли, заговорили зі мною, привітали мене, посадили на передню лаву і добре прийняли мене. Той, що мав таке ж прізвище, як у мене, був дуже радий, що я прийшла, інший – теж. Вони обидва були хорошими учнями. Зі своїм однофамільцем я досі спілкуюся. Він переїхав до Ферізаю за кілька років до нас, тому що його батьки працювали тут, його мати була вчителькою. Тож, коли я приїхала сюди, я дуже добре адаптувалася, почала читати, писати, малювати, мені хотілося все робити. Хоча нам і було боляче, тому що батька не було поруч.

Мені було досить важко, коли прийшов час знову змінювати школу. Я дійшла до десятого класу, тож настав час переходити до середньої школи. Я склала іспит і могла вступити туди, куди хотіла. Мені подобалися іноземні мови, тому я записалася в цю школу. Але цей період життя був для мене найважчим, тому що я бачила, що моя мама знову погано себе почуває. Деякий час я думала, що вона постійно турбується про батька, але це було нормально, тому я ніколи не тиснула на неї з питаннями.

Моя мама почала писати щось у зошит, і тоді я не розуміла, бо була малою, навіщо їй писати про свого чоловіка. Зараз усе по-іншому, я подорослішала і розумію, іноді навіть сама пишу. Проте тоді я вважала, що вона просто марнує свій час. Вона завжди була втомленою, завжди чутливою. Вона ховала ці зошити, і якось мені вдалося знайти один і трохи почитати. Не соромно, якщо ваша дитина прочитає те, що ви написали для свого чоловіка. На її місці я б дуже пишлася. Вона написала про те, як вона за ним сумує, про своє кохання до нього, як вона його чекає. Вона писала щось на кшталт: «Я готова чекати на тебе, хоча ми розлучені вже багато років, але заради нашої любові я буду чекати на тебе» або «Я знаю, що ти все ще кохаєш мене, і це дає мені

сили залишатися тут, з нашими дітьми, виховувати їх, я маю волю продовжувати жити». Звичайно, я не читала всього цього. Але мама висловлювала свою любов, а іноді й гнів, чому її чоловік не повертається. У тому віці я могла прочитати лише два слова з цих сторінок і зрозуміти все, про що йшлося. У школі мене недарма називали «ведучою», мені завжди давали найкращі прізвиська.

Потім настав час, коли мама відчула потребу розповісти мені про те, що сталося. Вона більше не могла тримати це в собі. Я піросла і багато чого вже розуміла. Мені було 16 років. Я почала наполегливо ставити питання: "Чому батько не повертається, хто він такий, що живе так далеко від нас? У нього має бути вагома причина, чому він не хоче залишатися з нами». Вона розповідала мені історії про те, як вони кохали і поважали одне одного. Мама розповідала мені, яким щасливим він був до війни, коли приїжджав із Ферізаю або з-за кордону. І я не могла зрозуміти, чому він більше не хоче приїжджати.

Вони не знали один одного до того, як заручилися й одружилися. Мама казала мені: «Я його не вибирала. Одного дня батько просто сказав мені, що прийшли його родичі і просто забрали мене. Бог так розпорядився моєю долею». Тоді всі казали: «Все в Божих руках, Бог подбає про нас, якщо ми будемо мати чисті серця». Я слухала її дуже уважно, а потім запитала: «А що змусило нашого батька змінити своє рішення? Чи є щось таке, що я маю знати, бо це не дає мені спокою кожного дня?». Я запитувала, бо росла без батька.

До того, як я дізналася, що ж сталося, мій батько приїжджав, хоч і не дуже часто. Я пам'ятаю, що він робив це час від часу. Можливо, тому що я була юною і не знала, як себе поводити, можливо, з іншої причини, але коли я дізналася про те, що сталося, я не змогла його виправдати. Ніколи!

Моя мама казала: «Батько дуже засмучений деякими речами. Він не може їх прийняти. Проте в інших речах він справедливий». Вона згадувала про війну, про те, як усім було важко, як страждали жінки. Говорила в загальних рисах. Але потім, коли я подорослішала, я нарешті зрозуміла. Коли ти дитина, ти багато чого не можеш зрозуміти. Тому що мій мозок не міг зрозуміти, як можна когось так сильно любити, а потім настає момент і – бац, ти віддалився! Минуло п'ять років, а батько поводитьься так, ніби його кохання померло, чи щось таке...

Мама постійно розповідала мені уривками про батька. Наприклад, одного дня вона розповіла щось мені, а потім два-три дні нічого. Якось вона розповіла мені, як мій батько любив її: «Він купував мені речі». Раніше вона не плакала при мені. Вона була обережною. А я думала: «Звичайно, вона плаче, бо сумує за ним, але він не може приїхати, бо в нього проблеми на роботі». Боже мій!

Коли я виходила ввечері у Ферізаї, я бачила, як пари разом заходять до кафе-бару чи ресторану. І моя голова втомлювалася від усіх цих питань, що турбували мене, від щоденного аналізу. Щось тоді мало статися, я знала це, бо мама постійно згадувала про війну і казала: «Жінки дуже страждали. Дідусь помер від страху, що із жінками може щось статися». Мама розповідала мені також про дружину мого дядька, якій було важко. Коли вони були вдома, серби забрали її нагору в кімнату. «Вони нічого їй не зробили, – казала вона, – вони просто налякали її».

Мама моєї подруги шалено любила своїх дітей, так само як і її батько! І я досі не розумію, як наш батько не піклується про своїх дітей. Але коли моя мати розповіла мені, що сталося, я більше ніколи не тиснула на неї зі своїми питаннями. Я хотіла змусити її говорити, бо бачила, що вона цього потребує. Проте згодом я помітила, що вона психологічно виснажена. На щастя для моєї мами, у неї були сестри і брати, дуже близькі з нею, між ними існував дуже міцний зв'язок. Вони приходили до нас у гості, допомагали нам в усьому. Також у мене була тітка, яка жила недалеко від нас.

Іноді ми розмовляємо з батьком. Він просто дзвонить нам, щоб повідомити, що він живий. Але що б з ним не сталося, я не відчуваю великого болю в серці. Моє серце плаче, тому що я не мала його любові, і ніщо не може заповнити порожнечу в моєму серці. Навіть якби він прийшов зараз і залишився зі мною на 20 років, він не зміг би повернути всі ті роки, коли я сумувала за ним. Коли ми потребували його найбільше, його просто не було поруч.

Це відчуття порожнечі ніколи не можна забути. Через це мені шкода мою матір. Дитині важко усвідомлювати, що в неї є живий батько, допоки мама виконує роль і батька, і матері. Мама розповідала мені про той момент, коли вона сказала про це нашому татові.

Було важко слухати те, що вона розповідала, дуже важко. Проте вона поділилася зі мною тим, як вона страждала. Вона розповіла мені, що в ті моменти говорила собі: «Я хочу померти!». І в ті важкі часи її єдиною думкою було: «Але хто подбає про моїх дітей?». Тепер же вона каже: «Ти – головна причина, чому я продовжувала і продовжую жити». Мама розповідала, що невдовзі після закінчення війни, щойно приїхав мій батько, вона розказала йому про те, що сталося. Мій батько – людина, яка тримає все в собі. Мама говорила: «Він дуже засмутився. Він постійно повторював: «Чому це

сталось зі мною?». Мама каже, що він не звинувачував її в тому, що сталося, але він просто став холодним до неї, не підтримував її. Байдужість визначає все. Недостатньо не підтримувати тебе, достатньо ігнорувати тебе. Я почуваюся дурепою, що не змогла зрозуміти це раніше! Я читала книжки, добре вчилася в школі, але однаково не могла зрозуміти власну матір. Можливо, я її в чомусь звинувачувала. Але я ніколи не виправдовувала свого батька, не було жодних причин для таких його вчинків. Немає жодних виправдань. Тому що він не єдина людина, з якою це сталося.

Зараз мені якось легше, бо я, принаймні, розумію, чому батько не хоче приїжджати. Я намагалася з'ясувати причину. Як молода дівчина, яка сумує за батьком, ти хочеш з'ясувати, чому він не поруч з тобою. Я б сказала собі, що навіть якщо це найгірша з можливих причин, я заслуговую на те, щоб знати її. Тому що все відбувається не просто так.

Незважаючи на те, наскільки це було важко нарешті дізнатися причину, згодом мені стало набагато краще. Я виправдовувала маму за все і плакала разом з нею. Спочатку я нічого не говорила і просто слухала її. Вона говорила повільно, дуже повільно. Я знаю, що вона була дуже обережною і приховувала це від мого брата, тому що боялася, що це зачепить його гордість, і це ще більше ускладнить її життя. Мій брат досі не знає, що сталося з мамою. Навіть у селі коли люди сварилися, він завжди захищав мою матір і казав їй: «Мамо, йди до своєї кімнати, нічого не кажи, не звертай на них уваги». Він був молодий, але дуже розсудливий. Іноді я думала, що, можливо, він дізнається, бо коли завжди в маминих очах бачиш сльози, зрештою, починаєш замислюватися, чому.

Моя мама була наляканою, коли ми були в селі. Я точно не знаю, чому. Можливо, вона боялася чуток. І я не знала причини, чому їй було страшно. Я думала про себе. Подумала, що це не причина боятися, що твого чоловіка немає поруч. Тоді я замислилася, що, можливо, мій батько одружений з іншою жінкою, і мама боїться, що інші дізнаються, що він має дружину і дітей. Однак у нього ніколи не було іншої сім'ї, тому що через кілька років він забрав мого брата із собою за кордон. Потім мій батько забрав мого брата до Італії до того, як йому виповнилося 18 років. Щойно я закінчила початкову школу, брат поїхав. Батько захворів і не міг більше працювати, втративши зір. Щомісяця він проходив обстеження, а потім йому зробили операцію. Я знаю, що йому видалили катаракту з одного ока. Лікарі йому сказали: «Протягом 10 років ви так переживали, що тепер ніколи не зможете носити окуляри і вам доведеться постійно видаляти катаракту, тому що діабет пошкодив ваш зір». Незабаром у нього з'явилися й інші хвороби, пов'язані з тиском, він втрачав рівновагу, отримував діалізну терапію. Коли моя мама розповідала про те, що сталося, їй ставало все гірше і гірше. Мені було дуже важко бачити її такою. Не знаю, як мені вдавалося ходити до школи, але коли ти молодий, ти просто пересильюєш себе. Іноді ти просто нічого не можеш зробити, але кажуть, що допоки ти молодий, то здатний витримати все. Проте я ніколи не могла виправдати свого батька. Перш ніж зопалу говорити або робити якісь дії, перед тим, як ухвалювати рішення, треба зважити всі обставини, усі причини і підстави, і як вони виникли.

Спочатку я не розуміла все так чітко, як зараз, але потім мені виповнилося 17, 18 років, і я подорослішала. Я закінчила середню школу. Я почала розвиватися як особистість. Як я вже казала, батька не можна виправдати. Якщо він не зміг порозумітися з моєю матір'ю, то міг би порозумітися з дітьми. У нього не було жодної причини кидати дітей, жодної. Навіть якщо дитина робить бозна-що, ви, як батьки, маєте виконувати свій обов'язок і повинні бути поруч з дитиною. Принаймні, поговорити з дитиною. Якщо дитина хоче слухати, це добре. Якщо ні, то, принаймні, ви спробували.

Я думала про різні обставини, але саме згвалтування – це нестерпно! Це те, що ти не хочеш робити, але тебе змушують. Тебе ніхто ні про що не запитує. Це дуже жорстоко, Я дуже хвилювалася. Я намагалася поставила себе на місце свого батька. Я б, напевно, думала про дітей, про майбутнє, про все. Намагалася б думати про все, крім болю, який відчувала...

Але моя мама ніколи не здавалася. Тільки завдяки нам! Через це в мене завжди були хороші стосунки з нею. Завжди. Я пишаюся тим, що ніколи не дозволяла собі відчувати ненависть до мами. Навіть коли я дорослішала, я ніколи не відчувала, що моя думка із цього приводу змінилася. Я казала собі: «Чому я маю її ненавидіти?». З великим знаком питання у кінці. У мене ніколи не було поганих почуттів до неї. Навпаки, я просто ще більше до неї прив'язалася. У мене таке відчуття. ніби я проникла в її душу, коли вона сказала мені: «Ніхто не розуміє мого серця так, як ти!» Вона також часто повторює: «Навіть якби у мене було десять дочок, ніхто не зможе замінити тебе!». І мені її шкода, мені боляче через неї. Я не можу собі уявити, як їй було важко. Це дуже важко...

Проте моя мама була не єдиною, з ким це трапилося. Вона робила це не з власної волі. Я навіть думаю, що мені вдалося їй допомогти. Сказала їй, що вона має поплакати, і вона проплакала всю ніч. Вона говорила тихим голосом, але їй потрібно було виплеснути це назовні. Після того, як вона розповіла мені, що сталося, вона почала більше розмовляти зі мною. Вона говорила про це, і навіть зараз іноді у неї ця потреба, і це робить мене щасливою. Я кажу собі: «Ого, це так добре!». Ще до того, як ми прийшли сюди і поговорили з вами, було багато випадків, коли вона говорила про цей досвід. Не тільки моя мама, але я зрозуміла б кожну жінку, яка б про це говорила.

Спочатку я думала, що, можливо, хтось знає, і було б дуже важко, якби про це знав ще й хтось інший. Крім того, це було важко, тому що нашого батька тут не було. «Її чоловік не повернеться», – я очікувала найгірших чуток про нас. Але зараз люди віддалилися одне від одного, кожен займається своїми справами, усім байдуже. Проте в ті часи все було інакше, люди були осудливими.

Через рік ми поїхали з Ферізаю. Мій брат поїхав до Німеччини до мого батька, а потім до Італії. Через два роки він отримав документи й одразу почав працювати. Він поїхав туди до того, як йому виповнилося 18 років. Він надслав нам гроші. Мій брат дуже хороший. Іноді він бував запальним, але загалом був дуже хорошим.

Коли він був тут, ми багато часу проводили разом: і коли були дітьми, і коли вирости. У нього були друзі із села, однолітки. Він грався з ними, пас корів, і ми проводили час разом. У дитинстві після обіду батько завжди брав нас до себе, і ми там відразу засинали. Коли ми поверталися зі школи, ми робили домашнє завдання ... він завжди робив це швидше як я, тому що хотів вийти на вулицю і погратися з друзями. У нас завжди були хороші стосунки, і, слава Богу, ми досі їх маємо.

Я не знаю, чи буде гарною ідеєю розповісти йому про те, що сталося з матір'ю. Я не боюся. Не боюся, що він буде звинувачувати маму або погано ставитися до неї, я просто не хочу, щоб він пройшов через те, через що пройшла я. Мені шкода його. Мій брат незабаром створить власну сім'ю, нехай живе своїм життям. Я не хочу, щоб він пройшов через все те, що і я, поки не зрозуміла свою матір. У її житті був певний безлад, поки вона не опанувала себе. Тепер вона розповідає мені все, навіть якщо у неї є найменша проблема. Зараз вона розповідає про все, а не тільки про той жахливий досвід.

Іноді трапляється й таке: коли вона дуже засмучена, то ламається і хоче виговоритися. Я ніколи не заперечую. Зі мною теж бувало, що я лягала, намагаючись забути біль, сподіваючись, що моя голова хоч трохи відпочине. Тому що в молодому віці я багато думала про це. Не знаю, як я це пережила. Я запитувала себе, чому це сталося з моєю матір'ю... Кожен любить свою маму. Ти не можеш порівнювати свою матір з кимось іншим, тому що ти думаєш, що вона найкраща. А ще моя мама казала: «Я ніколи не робила нікому нічого поганого. Я ніколи нікого не кривдила». А коли я вирости, я сказала їй: «Мамо, у тому що сталося ти нічого не можеш змінити. Ти не одна така. Ти ніколи не робила цього добровільно. Просто забудь про це! Ти повинна продовжувати жити заради нас. Що б ми робили без тебе!». Також я заспокоювала її: «Це була війна. Такі речі трапляються під час війни». Я завжди говорила їй таке. Іноді я не знала, де знаходила сили, щоб казати всі ці слова.

Коли я почала зустрічатися з хлопцем, моя мама боялася лише того, що він може мене обдурити. Вона казала мені: «Я не хочу за тебе хвилюватися! Я не хочу постійно думати про твоє благополуччя. Будь ласка, бережи себе, позбав мене від турбот». Такі слова, у такому контексті... І я говорила з нею про того хлопця. Вона сказала: «Я не буду робити висновки на основі того, що я чую, але я довіряю тобі».

Я вже п'ять років зустрічаюся із хлопцем із Гнілану. Я ніколи не дозволяла проблемі моєї матері впливати на наші стосунки, тому я тримала це в собі. Щойно я закінчила середню школу, то вступила до університету, вивчала менеджмент туризму. На першому курсі він залицявся до мене і, зрештою, ми почали зустрічатися. Спочатку я боялася, що він може дізнатися про те, що сталося з моєю мамою, тому що ми почали подобатися один одному. Думала, якщо він знатиме, то це було важко для мене. Я не знаю, я просто вирішила: нехай буде, що буде.

Уже сім років мій брат працює за кордоном і піклується про нас. Зараз він переїхав з Італії до Німеччини. Мої дядьки і тітка живуть у Німеччині. Мій брат отримав документи для моєї мами і відвіз її в Італію, вони багато де побували, а потім він відвіз її в Німеччину. Він поводився так, ніби я сказала йому: «Брате, відвези нашу маму за кордон, тому що їй потрібно подорожувати, їй потрібно побачити різні місця». Це було таким полегшенням для мене.

А потім у мене з'явилася думка: ми маємо жити так, ніби нічого не сталося. Може, не зовсім, але майже так. Коли минає час, навіть якщо це те, що ніколи не забудеться, все одно стає трохи легше. Я знаю, що моя мама ніколи цього не забуде і цей спогад буде свіжим для неї щоразу, коли вона думатиме про це. Проте мені було легше, коли я знала, що мій брат відвезе її, що вона поїде в гості до своїх братів, що вона поїде кудись, і що вона сама поїде туди.

Мама була щасливою, коли брат їхав за кордон. Вона казала: «Він стане сам собі господарем! Не тільки для мене. Я буду жити стільки, скільки мені Бог дасть!». Вона була дуже рада за брата. Брат теж дуже любить нашу маму. Проте він також підтримує зв'язок і з нашим батьком.

Щодо нашого батька, то я не відчуваю, що він мій тато. Я намагалася говорити з ним, але він не може увійти в моє серце. Зараз, через п'ять чи десять років, він взагалі не повинен приїжджати. Проте коли ми були малими дітьми, він був нам потрібен.

А як тепер? Зараз моїй мамі однаково, тому що її діти виросли. Вона каже: «Я боролася за своїх дітей і Бог мене винагородив. Бог не дав мені втратити надію, яку я мала на вас!». Мій брат, дай Боже йому здоров'я, дуже енергійний, люблячий і щедрий. Він казав моїй мамі: «Мамо, чим більше

грошей я тобі даю, тим більше Бог дає мені. Гроші приходять і йдуть, найголовніше – мати здоров'я». Сім чи вісім років тому ми покинули Ферізаї і переїхали жити до Приштини. Коли ми виїжджали з Ферізаю, це був майже такий самий сум. як і тоді, коли ми покидали рідне село. У селі поблизу Приштини живе мій дядько по маминій лінії. У Ферізаї орендодавець підняв орендну плату, і моя мати казала: «Буде краще, якщо ми поїдемо на деякий час, поки твого брата не буде з нами. Все буде трохи по-іншому, але дядько буде поруч з нами».

Мій батько не цікавився нами. Тут, у Приштині, ми платимо за квартиру. Мій брат сказав мені: «Я приїхав до Італії з метою працювати, заробляти гроші і піклуватися про себе і про вас». Він сказав: «Меріта, ти маєш ходити до школи. як і всі інші. Якщо ти хочеш вчитися, я тобі допоможу. Тільки якщо ти сама захочеш. Тому що в житті нікого не можна змусити, особливо в навчанні». І він нас постійно підтримував. Кожного разу, коли він приїжджав, він брав нас кудись і купував нам речі. Він приїжджає дуже часто. Він завжди провідує нас на канікули на Новий рік, а також улітку. Він добре себе почуває, купив дуже гарну машину. Тепер, сподіваюся, ми купимо власну квартиру у Ферізаї. Це означає, що через вісім років ми повернемося у Ферізаї. Ми сумуємо за цим місцем. А ще, минуло вже досить багато часу, і нікого вже не хвилює те, що сталося. Коли ми поїхали звідти, моя мама була дуже щасливою.

З одного боку, це було дуже важко, але з іншого, – вона казала, що так краще, так легше. Тому що завжди, коли я виходила з дому, я також боялася, що хтось може дізнатися. Проте після того, як я зрозуміла, що з нею сталося, то це стало для мене дратівливим моментом, хоч я і ніколи не висловлювала цих почуттів. Мама розповіла мені, як все сталося, де це сталося, про будинок і все інше. Вона казала: «Там було багато жінок. Було страшно». Я думала про себе, що, можливо, я ходила до школи з донькою якоїсь іншої жертви. Коли ми покинули Ферізаї, хоча нам було дуже сумно, я сказала мамі: «Ніхто нічого там не знає. Ми нарешті заспокоїмося». Крім того, у нас було відчуття, що мій брат хотів поїхати, і їй було легше покинути це місце.

Цей біль, який я відчуваю, був би таким самим, якби я дізналася про це вчора, чи завтра, чи навіть через десять років. Біль завжди однаковий. Я сама себе здивувала своєю реакцією на все те, зважаючи на мій вік й обставини. Як мені вдавалося стримуватися, я ж перебувала у стресовому стані і все ж зуміла опанувати себе. Сьогодні я пишаюся і мамою, і братом. Посмішка моєї мами дуже важлива для мене. Ти приходиш зі школи, заходиш у дім і бачиш, що твоя мама посміхається. До того, як мій брат поїхав за кордон, мама дуже хвилювалася за нас, але коли він поїхав, стало ще гірше. Вона дуже сумує і досі зберігає його шкільний портфель із зошитами й олівцями, які він залишив.

Проте за кордоном брат швидко адаптувався до нового оточення і вивчив мову. Усе було добре. Йому також подобалося працювати. Перед від'їздом, коли він був малим, він казав «Мамо, я хочу поїхати до дядьків! Приготуй мені, будь ласка, сумку з одягом, бо я мушу їм чимось допомогти!». Мої дядьки були працюючими людьми. І в мене було четверо дядьків, один помер, а троє залишилися. Двоє

з них живуть за кордоном, а один ще тут. Коли мій брат поїхав, мама сказала: «Він обережний! Він працьовита людина. Для себе, для нас». Якщо ми купимо квартиру у Ферізаї, нам буде набагато легше. Моя мама каже: «Часи змінилися, нікого вже не цікавить, що було раніше, той час минув».

Насправді, мені вдалося вселити в неї цю впевненість у собі, тому що раніше вона казала: «Хтось мене впізнає, або якась жінка, мабуть, бачила, як я тікала». Це те, чого вона боялася найбільше. Проте минуло багато років, і час змушує тебе пристосовуватися до всього, що з тобою відбувається. І, розмовляючи з нею, я навчила її виражати себе, не тримати свої почуття в собі, тому що вона сама помітила, що чим більше вона тримає в собі, тим більше вона хворіє, і це шкодить усім. Я їй казала: «Мамо, як так сталося, що ти відправила свого сина на роботу тільки для того, щоб він міг заплатити за твої ліки?». Це спонукало її замислитися, опанувати себе, а потім завжди казала: «Діти змушують тебе проходити крізь вогонь». І вона досі вживає в розмові таку фразу: «Я продовжувала йти тільки заради тебе, і я буду продовжувати тільки заради тебе!». Зараз вона стала психологом для себе. Мама більш відкрита, не соромиться говорити, і для мене це велике полегшення. Мені дуже шкода, що вона пережила все те, шкода, що вона прожила життя без чоловіка. Мені шкода себе за те, що в такому молодому віці я дізналася про те, що з нею сталося, і я дивуюся, як мені вдалося витримати це. Мені також шкода себе за те, що в мене не було батька.

Коли мій хлопець вирішив поїхати до США, я не висловила йому своїх почуттів. Коли він поїхав, я сказала собі: «Я боюся, що мене спіткає така сама доля, що і мою матір!». Я часто згадую про почуття, які я відчувала, коли він поїхав. Я знаю, що він не такий, як мій батько. Я думала про себе, що, можливо, я не зможу поїхати. Це стрес...

Я так і не подала документів на візу. Гадаю, посольство США ще не почало працювати. Мій хлопець запитував кілька місяців тому, але йому сказали, що вони ще не працюють.

Іноді я кажу, що сподіваюся, що Бог ніколи не дозволить нікому страждати так, як страждали ці жінки, як страждала моя мати. Я боюся своїх рішень. Я довіряю собі і своєму хлопцю. Але боюся, що, не дай Боже, якщо з ним щось станеться, як я буду виховувати дітей без батька? Як я переживу те, що пережила моя мама? Якось брат щодо моєї можливої поїздки в США сказав, що на моєму місці він би відмовився, аргументуючи це так: «Я не поїду, я не залишу нашу матір тут! А якщо у мене буде можливість, то я заберу її із собою, і ніколи не дозволю їй зустрітися з батьком, ніколи!» Якщо дасть Бог, і я все ж поїду до Сполучених Штатів, то я так і зроблю: заберу маму із собою. Я не дозволю їй зустрітися з батьком. Бо коли він утомиться або вийде на пенсію, то захоче повернутися. А я знаю свою маму. Хоч вона завжди каже: «Він розбив мені серце», але я боюся, що коли він повернеться, то вона змінить свою думку: «Нехай залишається, я про нього подбаю». Я також сказала мамі, що я про неї подбаю. Тільки якщо у мене буде можливість, і я сподіваюся, що вона у мене буде. Вона ніколи нічого не говорить, вона мене дуже добре розуміє, і я не думаю, що вона піде проти мене. Я кажу їй: «Ти залишилася з нами? Тоді я забираю тебе із собою!». І я не залишу її тут з батьком.

Мій брат каже: «Я не залишу її тут. Я заберу її!». Проте я б ніколи не залишила її тільки через батька, бо коли він був нам потрібен, його не було поруч. А тепер, коли він втопився, він хоче повернутися? Ні. Я більше не була б гідна вважатися донькою своєї матері. Моє серце не дозволило б цього, порожнеча в моєму серці не дозволила б цього.

Мій батько і його брати ніколи не були релігійними, але дядьки з боку матері були вірянами та сповідували іслам. Моя тітка (батькова сестра) – дуже хороша людина. Я знаю, що сталося, через що мій батько віддалився від моєї матері. Я не кажу, що він убивав людей чи робив щось погане, але через цей випадок він просто пішов з мого серця. У моєї тітки золоте серце. Вона дуже сумує. Вона розмовляє з нами і підтримує нас, але мій батько ніколи не говорив їй, чому він більше не приїжджає сюди. Він сказав їй, що у нього проблеми на роботі, що він хворий і йому треба піти до лікаря, – завжди одні й ті ж відмовки. Але вона завжди була дуже доброю до нас. Вона казала: «Бідний брат. Подивися, яка у нього дружина, а він до неї не йде», але вона не знає, що пережила моя мама. Тітка нас дуже любить. Вона не любить інших невісток. У мене є три дядька. Один у Німеччині з дружиною та сином, його син одружений. А двоє інших дядьків живуть тут. Моя тітка провідує їх, а також приїжджає і до нас. Щоразу, коли мій брат приїжджає до Косова, він забирає нас до тітки. Ми запрошуємо її на обід або вечерю, і, незважаючи на те, що ми не близькі з батьком, ми підтримуємо добрі стосунки з нею.

До початку війни мій батько, очевидно, надсилав сюди багато грошей, але його рідні зловживали ним, і він розчарувався в них. Крім того, мої двоюрідні брати і сестри отримали освіту завдяки грошам мого батька. Моя тітка каже, що батько розчарувався у своїх братах і їхніх синах. А про нас вона каже: «Немає жодної причини, щоб він не повернувся. Подивіться, які діти у мого брата!». Вона молиться за нас і дуже нас любить. Дуже сильно. Вона цілує руки мого брата.

Я ніколи не працювала. Я лише відвідувала різні тренінги і брала участь у деяких. Нас забезпечує мій брат. На цей час я ніде не працюю. Моя мама має пристрасть до шиття, у неї є швейна машинка. Мій брат купив їй машинку, коли вона була в Італії. Іноді вона шиє для двоюрідного брата, іноді для тітки чи батька. Вона ніколи не бере грошей, їй просто подобається шити. Я хотіла відкрити їй невеличку майстерню, де вона могла б практикуватись у шитті. Я казала їй: «Ти проведеш свій час!», але вона так багато часу витратила на переживання, що зараз має проблеми із зором. Окуляри їй уже не дуже допомагають. Немає таких окулярів, які б їй підійшли надовго. Може, на місяць підійдуть, але через місяць вони вже не допомагають, так сильно вона пошкодила очі від плачу.

**«Я ЧУЛА, ЯК МІЙ ЧОЛОВІК КРИЧАВ,
ПОКИ НЕ ЗАТИХ. Я ДОСІ ЧУЮ ЙОГО
КРИКИ. Я БОЯЛАСЯ, ЩО БУДЕ ЗІ
МНОЮ, З ДИТИНОЮ. МІЙ ЧОЛОВІК
ВТРАТИВ СВІДОМІСТЬ. ЗГОДОМ
ВОНИ ВИЙШЛИ, ГРИМЛЯЧИ
ЗБРОЄЮ, З КРИКАМИ ТА ЛАЙКОЮ»**

Ніта виходить заміж і живе в селі свого чоловіка, десь у муніципалітеті Клина. Коли починається війна, вона бачить, що сили сербської армії та поліції дислокуються там, вони проходять прямо під вікнами їхнього будинку. Сім'я чоловіка має невеликий будинок у Мітровиці. Ніта вирішила втекти разом із чоловіком та їхньою маленькою донькою. Перебуваючи в будинку в Мітровиці, вони щодня чули крики албанців, яких катувала сербська поліція в сусідньому кафе. Група воєнізованих сил увійшла і до їхнього будинку. Вони не чіпали Ніту та дитину. Серби заштовхали її чоловіка в одну з кімнат. Півгодинні тортури в цій кімнаті назавжди визначають психічний стан її чоловіка, а разом з ним і долю всієї родини Ніти.

Ще не бачив нічого нового, якби не з'явився той... Микола... (повторюваний текст, що частково нечитабельний)

...це була остання змова... (повторюваний текст, що частково нечитабельний)

...вже не було нічого... (повторюваний текст, що частково нечитабельний)

...але жоден з нас... (повторюваний текст, що частково нечитабельний)

...напевно не було... (повторюваний текст, що частково нечитабельний)

...але жоден з нас... (повторюваний текст, що частково нечитабельний)

...але жоден з нас... (повторюваний текст, що частково нечитабельний)

...але жоден з нас... (повторюваний текст, що частково нечитабельний)

...але жоден з нас... (повторюваний текст, що частково нечитабельний)

...але жоден з нас... (повторюваний текст, що частково нечитабельний)

...але жоден з нас... (повторюваний текст, що частково нечитабельний)

...але жоден з нас... (повторюваний текст, що частково нечитабельний)

Мерітон Малоку, «Я все ще чую його крики»
Цифрова робота

Я ВСЕ ЩЕ ЧУЮ ЙОГО КРИКИ

Я виросла в одному з найбільших сіл Вуштррі. У нас була велика сім'я: три сестри, чотири брати, батько і мати. Мої батьки займалися переважно сільським господарством, а батько також працював ще на заводі боєприпасів у Приштині. Ми з молодшою сестрою були дуже близькі. У дитинстві ми часто ділилися іграшками. У мене також були дуже хороші стосунки з моїми братами, особливо з моїм другим братом.

Я була дуже близька з мамою. З батьком у мене теж були гарні стосунки, але як дочка я була більше прив'язана до мами. У нас було хороше життя в селі. Це було гарне місце.

Коли ми були маленькими, нашою улюбленою грою була гра із трьома або чотирма друзями, де ми імітували дорослих і вдавали, що спілкуємося один з одним, а потім ми накривали гарний стіл, – і так ми гралися. У нас не було іграшок, як зараз, у нас були набагато простіші іграшки. Мій батько робив нам дерев'яні іграшки власними руками.

Я завжди хотіла робити речі з паперу. Я мріяла, що коли виросту і закінчу школу, то буду робити щось сама, відкрию крамничку. Я завжди думала про те, як зробити гарні сукні з паперу для моїх ляльок, або як робити іграшки для дітей.

Мій батько зустрічався з людьми із села в нашій гостьовій кімнаті. Вони проводили там таємні збори та зустрічі. Дітям ніколи не дозволяли туди заходити. Ми знали, коли там збиралося керівництво села. До початку війни всі ці політичні партії проводили там свої збори. Гостьова кімната мого батька була великою, і всі про неї знали. Я досі пам'ятаю, як мама казала нам: «Туди не можна ходити!».

Уся сім'я постила під час Рамадану. Тато молився до самої смерті. Зараз я продовжую молитися. Також молилися мій дідусь і дві тітки. Тепер навіть діти постять під час Рамадану. У мене дуже гарні спогади про дитинство. Можливо, у нас не було таких умов, як сьогодні, але ми були набагато щасливіші, ніж зараз. Коли мені було шість років, я хотіла піти до школи, але мене не відпустили до семи років.

У свої шість років я приходила до школи з двоюрідним братом протягом місяця, але у школу мене не пустили, бо я був дуже малою. Я чекала на нього біля входу до школи. Мені подобалася школа, а менталітет у той час був такий: «Краще, якщо наша дівчинка ходить до школи з двоюрідним братом, це безпечніше...». Я досі пам'ятаю, як мені подобався той період, коли я протягом місяця щодня стояла перед школою. Мені це так подобалося, я з нетерпінням чекала, коли піду до школи.

Коли мені виповнилося сім років, я нарешті пішла до школи і була дуже задоволена, навіть незважаючи на те, що ми щодня проходили по два кілометри пішки. Про той час у мене залишилися дуже теплі спогади, які я ніколи не забуду: як ми гралися одне з одним, як ми прогулювались, коли йшов сніг, або навіть коли йшов дощ. Нам було на це байдуже, нам було весело. Ми були друзями.

У групі було багато дітей, тому що наше село було досить великим. Ми були пов'язані одне з одним, як брати і сестри. З деякими дітьми у нас були родинні стосунки. Одна з моїх найкращих подруг була також дочкою дядька мого батька, ми були дуже близькими друзями. Наша група складалася із семи чи восьми дітей, які ходили до школи разом.

Я була такою щасливою, коли вперше отримала олівець і зошит, щоб писати і вчитися. Навіть зараз, коли я веду своїх дітей до школи, я відчуваю себе щасливою. Це дає мені відчуття радості, коли я кажу своїм дітям: «Ви підете до школи і будете освіченими». Я ходила до школи вісім років. Я завжди думала, що вийду з неї освіченою, що стану, можливо, лікаркою або вчителькою. Але я знала, що це неможливо через далеку дорогу до середньої школи. І вісім років я ходила до початкової школи з думкою, що буду продовжувати навчання. Мої батьки завжди казали: «Якщо нам дадуть можливість виїхати із села, то всі підуть до середньої школи: і хлопці, і дівчата». Мої брати пішли до школи й отримали освіту. Жодна із сестер не отримала середньої освіти, тому що ми не могли їздити до школи. Початкова школа була за два кілометри, але я не знаю, як далеко була середня школа в Скендераї.

Однак у ті вісім років, що ми ходили до початкової школи, нам було дуже весело. Виконуючи моє бажання, батьки записали мене на шестимісячні курси кравців. У 1992 році я закінчила початкову школу, а наступного року пішла на курси кравців у Скендерай. Я йшла пішки два кілометри до місця, звідки відходив автобус. Іноді я їхала автобусом, а іноді йшла пішки. Ми добиралися разом із моїми братами або з дітьми з села, ми подорожували, як могли. Я була дуже рада, що пішла на ці курси і закінчила їх дуже успішно. Дотепер я працюю за цією професією і мені подобається моя робота.

Тепер я можу допомагати своїм дітям і чоловікові, тому що це моя професія. Мені подобається працювати кравчиною, я отримую від цього задоволення. Поки у мене є робота, я дуже задоволена, я думаю тільки про те, що маю зробити. Коли швейна машинка починає працювати, я щаслива. У мене є близька подруга, яка також є моєю родичкою, і коли їй виповнилося 13 років, її дядько забрав її до себе до Німеччини, щоб вона могла допомагати своєму братові. До цього дня вона в Німеччині, але ми ніколи не переставали спілкуватися. І коли вона приїжджає сюди, ми розважаємося, як у дитинстві, говоримо про іграшки, якими гралися в дитинстві, спілкуємося. Згадуємо про те, як ми ходили ночувати до неї чи до мене, про їжу, яку ми їли, про те, що її мама готувала для нас, і про все інше. Я з нетерпінням чекаю, коли вона приїде. Ми спілкуємося кожні три-чотири дні. Якщо не розмовляємо, то пишемо одна одній повідомлення. У неї двоє дітей. Вона моя друга половинка. Вона знає, що ми постраждали під час війни, і намагалася всім серцем допомогти мені, забрати мене звідси і відвезти туди. Але вона не знає всіх деталей того, що сталося з нами під час війни.

Коли мені було 18–19 років, я почала спілкуватися з моїм чоловіком. Наші родини приятелювали, і хтось запропонував одруження для нас. Моя двоюрідна сестра, яка жила в районі Фемі, познайомила мене з ним, а потім і наші сім'ї погодилися на наш шлюб. Як і всі дівчата, я думала, що вже виросла, стала дорослою і красивою жінкою, і що хочу сама обрати свого чоловіка. Я обговорювала повідомлення, які мені надсилав чоловік, з мамою, і вона мене настановляла.

Я зустрічалася з моїм чоловіком п'ять або шість разів до того, як ми заручилися. Це був хороший час, ми проводили його разом добре. Через рік ми вирішили заручитися. Наші родини зустрілися, ми організували сімейне свято, й усі були щасливими. Я була трохи замолодою, але коли мені виповнилося 19 років, то вирішила, що пора заручитися. Ми не одружилися ще півтора року. Коли мені виповнилося 21 рік і три-чотири місяці, ми одружилися. Це був хороший час. Ми мріяли жити разом у радості й часті. Ми думали лише про хороше й хотіли, щоб у нас усе було добре. Я мріяла про дітей.

Весілля було дуже гарним. Батьки мого чоловіка народили його після трьох дочок. Це було щастя для цієї родини, і я була першою нареченою в родині. Я була дуже щасливою з його родиною, мене добре прийняли. Усе минуло добре. Я також мала весілля вдома в традиційному стилі разом із друзями із села. Коли дівчина виходить заміж, багато дівчат із села збираються і дарують їй подарунки. Моє весілля тривало три дні. Я святкувала разом із друзями, родиною і жінками із села. Ми жили у великому селі, і я і мої друзі були тісно пов'язані між собою. Після весілля я переїхала жити в село мого чоловіка, у ту частину Кліни. Через два роки після весілля я стала мамою. Я була дуже щасливою, коли наша дочка з'явилася в нашому житті. Мама завжди хочуть мати доньку, а чоловіки – синів; я вірю в це. Я завжди хотіла спочатку доньку. Ми були дуже щасливі, коли народилася наша донечка, це була перша дитина в цьому домі після 20 років. Уся родина раділа: "Усе стало таким живим, коли ця дитина з'явилася!".

Наша донька, навіть у перші дні після народження, ще немовлям, була дуже красивою і дуже милою. Потім ти бачиш, як твоя дитина росте, розвивається, вона дарує тобі тепло. Вона намагається спілкуватися з тобою як з мамою... – це дивовижно. Перша дитина – це цілий всесвіт. Перша дитина поєднує родину. Я завжди пам'ятаю її перше слово, перші кроки. Іграшки, з якими вона гралася вперше. Я бережу їх досі. Це невимовне відчуття, коли ти вперше стаєш мамою.

Я пам'ятаю, коли вона сказала своє перше слово "мама". Я досі пам'ятаю її голос, коли вона говорила "татку" чи інші слова. У неї була гарна іграшка, щось на зразок фазанчика. Вона досі в неї, хоча їй уже 21 рік. Ми маємо теплі спогади про цю іграшку. Коли дочка вперше почала ходити, свої перші самостійні кроки вона зробила від мене до дідуся. Які всі були щасливі, коли побачили, що вона йде.

Через два з половиною роки у мене була ще одна вагітність. Але тоді все було інакше. Моя друга дитина народилася після війни. Старшій дочці було півтора року, коли ситуація у країні погіршилася і почалася війна.

Щоночі ми мали різні проблеми, усіляке насильство. Ми зовсім не наважувалися виходити з дому. Свекри сказали: "Ми йдемо туди, куди йдуть люди із села! Ви можете поїхати в Митровицю. У вас є там будинок, можливо, ви будете почуватися безпечніше. Тут нас знають. А ви молоді. Можете поїхати звідси. У Митровиці буде безпечніше". У нас був будинок там, і ми вирішили поїхати туди.

Мій чоловік працював у магазині до війни. Багато людей його знали. На початку березня 1999 ми поїхали в Митровицю. Перед нашим селом стояли серби. Ми бачили армію, парамілітарні сили, вони заходили в село, перевіряли людей, приходили і йшли. Вони говорили нам: "Ми нічого до вас не маємо!". Вони думали, що люди з інших сіл переховуються у нашому будинку. Щоночі вони перевіряли нас, брали наших чоловіків, розділяли їх, допитували. Потім знову повертали.

Вони увійшли в наш будинок. Спочатку нічого не відбувалося. Вони просто перевіряли, повторюючи: "Не смійся і не помиляйся, приймаючи людей з інших сіл!". Потім, наприкінці лютого – на початку березня, вони почали привозити зброю. Я могла бачити це з вікна кімнати. Це була важка зброя, що розміщувалася дуже близько до нашого будинку. Ми бачили, як вони озброювалися. І як ми могли залишитися там далі?

Ми залишалися всередині, виглядали з вікна, бо не наважувалися вийти на двір. Чоловіки охороняли нас уночі. Тоді мій свекор сказав: "Вам потрібно їхати в Митровицю". Ми вийшли. Тієї ночі ми виїхали о третій годині ранку, ми чули град куль, який нагадував звуки дощу. Вийшли усі мешканці села, але потім літні люди повернулися назад. За угодою сербська сторона нібито не мала нічого проти албанців, але ми не наважилися повернутися. Ми залишилися в Митровиці.

Ми мали маленький будинок і залишилися там на кілька днів. Ми весь час були налякані – уночі і вдень. Інколи у нас було світло, інколи ні. З маленькою дитиною було дуже важко. Перед нашим будинком стояла барикада, і ми чули крики щоночі. Поліція біла людей. Ми не могли спокійно почуватися; не наважувалися умикати світло. Ми розміщувалися в кутку кімнати й добре прикривали вікно, щоб ніхто не бачив світла і не знав, що ми тут. Коли моя дочка починала плакати, ми відразу ж починали гратися з нею, намагаючись заспокоїти, бо боялися, що її голос може бути почутий ззовні. Я не знаю, скільки днів ми там залишалися. Щоразу, коли чули, як стукають в інші двері, ми думали, що вони прийшли за нами. Ми всі були дуже налякані. Мій чоловік не наважувався виходити взагалі. Коли я виходила за їжею, я проходила через двір сусіднього будинку.

Ми брали їжу в будинку, що розміщувався за нашим. Там був підвал. Раніше мій чоловік заніс туди борошно й інші продукти. Він заповнив той підвал для наших потреб. Ми знали своїх сусідів і зібрали достатньо їжі для доньки й нас. Іноді ці сусіди давали нам деякі речі, іноді ми їм. Я називаю їх сусідами, але я не знаю, звідки вони були. Я навіть не бачила більшість з них.

Потім прийшли парамілітарні сили. Ми бачили, як вони приїжджали на великих машинах. Шум їхніх автомобілів було чути крізь стіну, коли вони проїжджали. Якось надвечір вони прийшли до нас, зламавши вхідні двері. Я була на ранніх термінах другої вагітності й дуже нажаханою. Моя дочка почала плакати. Ще з порога вони почали ляяти мого чоловіка найгіршими словами. Двоє з них увійшли всередину, третій залишався на подвір'ї. Вони були в масках, рукавичках, я могла бачити лише їхні очі. Вони почали бити мого чоловіка. Моя дочка почала кричала. Це було дуже важко, це було страшно...

Серби схопили мого чоловіка і потягли його в іншу кімнату. Вони кричали, ляялись, били мого чоловіка. Мені було дуже страшно, я не наважувалася підійти до чоловіка. Вони кричали: "Ось ти де, так? Ми шукали тебе!", а потім до мене: "Іди геть! Забери дитину із собою!". Я чула, як мій чоловік кричав, поки не затих. Я досі чую його крики. Я боялася, що буде зі мною, з дитиною. Мій чоловік втратив свідомість. Згодом вони вийшли, гримлячи зброєю, з криками та лайкою. Усе це тривало пів години чи й більше. Коли я зайшла в кімнату, я знайшла його без свідомості, усього закривавленого, його одяг був розкиданий і пошматований, він був майже голий. Я побачила, що його кишківник кровоточить! У нього були рани на голові й руках! По всьому тілу! Його сильно побили! У ті хвилини я не думала, що могло статися щось гірше. Я просто думала: "Вони його сильно побили!". Я не знала, що робити. Потім взяла трохи води й бризнула її йому в обличчя. Чекала, коли він опритомніє.

Після того, як мій чоловік отямився, він попросив води, і я напоїла його. Я намагалася омийти його обличчя, тіло. Ми залишалися в будинку, поки стемніло. Тут я почула, як повз будинок проходять албанці. Я звернулася до них по допомогу, крикнула: "Будь ласка, допоможіть мені!". Вони відкрили двері. Це були незнайомі люди; я тільки й знала, що це албанці. Вони сказали: "Твого чоловіка потрібно відвезти до лікаря, ми зробимо це вночі". Я пам'ятаю, що вони згадали про Баджрама Рексепі, казали: "Маємо свого лікаря, ми відвеземо його туди". Вони забрали мого чоловіка із собою, а потім повернулися з ним і сказали: "Вам потрібно покинути це місце, не залишайтеся тут більше!".

Коли мій чоловік отямився і прокинувся, то він був дуже тихий. Він мало говорив. Він був утомлений і розбитий. Нам вдалося приєднатися до натовпу біженців і виїхати десь через тиждень. Хоч мій чоловік і був хворий, а я практично сама опікувалася донькою, усе ж нам вдалося виїхати без жодної допомоги. Я не знала нікого. Коли люди бачили, що мій чоловік побитий, втомлений і хворий, вони питали мене: "Він серйозно поранений?". Ми змогли дістатися до місця під назвою Тавнік, що розташований поблизу Митровиці, трохи вище Митровиці. Ми пересувалися пішки, а потім хтось поклав мого чоловіка на тракторний причіп. Коли ми дісталися до Тавніка, то залишилися там ще на два-три дні. Там було багато людей.

Я боялася, що в будь-який момент можу його втратити. Було нестерпно важко! Він не міг їсти чи пити, ледве пив воду. Я робила все, що могла, щоб допомогти йому. Деякі люди іноді допомагали нам чим могли. Я не знала, чи доглядати за донькою, чи за чоловіком, розривалася між ними обома. Моя дочка була занадто маленька, а він був поранений і розбитий. Було дуже погано! Він просто мовчав, навіть коли почувався краще. Він просто мовчав! Він дуже боявся ночі. Уночі він весь час казав: "Вони зараз прийдуть! Вони ще більше нас поранять!". Він говорив такі страшні речі...

Потім у Тавніку ми приєдналися до натовпу біженців і вирушили в Албанію. Я думала, що таке ніколи не трапиться з ним. Я завжди думала, що це може статися зі мною, і завжди хвилювалася за свою доньку: "Якщо це станеться зі мною, то що я буду робити з донькою?". Я дізналася пізніше, що мій чоловік страждав від постійної кровотечі з кишківника. Я подумала: "Чому це відбувається? Чому він так кровоточить?". Кожного разу, коли я питала чоловіка про це, він просто мовчав. Потім через деякий час я дізналася,

що вони робили таке і з іншими чоловіками й жінками. Поки тривала війна, я часто думала: "Можливо, і з ним сталося щось подібне!". Проте він не говорив зі мною, нічого не казав. Ознаки були, але я не могла повірити, що це могло трапитися з ним. Я намагалася підбадьорити чоловіка, казала: "Ми їдемо в Албанію. Ми підемо до лікаря і будемо їсти хорошу їжу". Але його стан лише погіршувався з кожним днем: він став дуже виснаженим і постійно був заглибленим у свої думки. У нього були жахливі рани. Не могу описати це. Нехай Бог допоможе всім, хто пережив таке!

Поки ми були в Албанії, якось він хотів щось мені сказати, але я перебила його і сказала: "Багато людей переживають різні речі, ця людина постраждала, і ця теж". І він розповів мені про все вже після закінчення війни – про сексуальне насильство щодо нього. Під час війни він не міг говорити про це: зазвичай він мовчав і багато думав. В Албанії я намагалася підтримати його, допомогти йому зібратися із силами й очистити розум. Багато організацій приходили, щоб підтримати нас. Лікарі приходили в намети й обробляли рани. Після закінчення війни, коли ми повернулися до Косова, я весь час допомагала йому опанувати себе. Якось одного дня він сказав мені: "Я знепритомнів тоді, але я знаю, що вони сексуально знущалися з мене!".

Коли він розповідав мені про те, що з ним сталося, я відчула жах. Мені стало так зле, що запаморочилася голова. Можливо, якби я сама пережила це, я б не відчувала себе так погано. Я не знала, чи я слухаю його розповідь, чи це мені сниться. Це було дуже погане відчуття. Під час війни ми думали, що може статися щось погане з нами, можливо, у нас влучить куля чи хтось нас поб'є. Але таке? Жахливо! Мій чоловік був збентежений, коли намагався розповісти мені: "Я не знаю, як тобі це сказати!".

Мені було дуже важко. Що я мала робити? Тримати це в таємниці чи розповісти комусь? Що буде з моїм чоловіком? Я боялася, що його стан може погіршитися, що він може зовсім збожеволіти. Він почав худнути, був постійно виснаженим. Місяцями він не міг опанувати себе. Місяцями! Я думала: що мені робити зараз? Як мені ростити доньку, як я впораюся з чоловіком, який хворий, який відчувається дуже погано? Мені потрібно було підтримати його, допомогти йому.

Я намагалася підтримувати його, але ніколи не згадувала, що з ним сталося, ніколи не казала: "Це був воєнний час, і кожен пережив щось страшне, і наша страшна доля була пережити це. Тепер у нас є донька, і вона росте. Війна закінчилася. Ми не хочемо більше думати про війну, ми хочемо жити. Я хочу допомогти тобі не думати про це, хочу, щоб ти одужав". Проте ми ніколи не говорили про війну. Ми не ходили спілкуватися з іншими людьми, бо боялися, що кожен розповість свою історію. Я завжди уникала їх: "Давай, сходимо кудись". Потім, через деякий час, я побачила, що він почав відновлюватися. Я помітила, що моя підтримка має вплив на нього. Я багато разів казала йому: "Ми не будемо про це говорити, це вже в минулому. Багато людей загинули, зникли". Це трохи допомагало йому. Він казав: "Я не знаю, що б я робив, якби не ти!". Незабаром я народила свою другу доньку. Ми почали займатися нашими дітьми. Я сказала йому: "Тепер ти маєш займатися старшою донькою, а я буду займатися меншенькою". Я намагалася відволікати його, щоб він думав про інші речі. Іноді він завмирав і просто мовчав.

Я намагалася розговорити його, і він починав отямлювати ся – це допомагало йому. Після народження другої доньки, здавалося, що йому стає краще, бо наша родина стала більшою. Кожен день я говорила з ним, намагаючись залучити його до повсякденного життя.

Три або чотири роки після закінчення війни його стан залишався дуже важким. Від цього і мені теж було дуже нелегко. Щодня я думала: як він почувається сьогодні, як він буде почуватися завтра, його стан погіршується чи поліпшується? Я мала маленьку дитину, а він був хворий. Іноді він замикався в собі, а я нічим не могла зарадити. Що мені було робити?

Він сказав мені: "Не розповідай моїм батькам або дітям, коли вони виростуть, я не хочу, щоб вони знали. Ти єдина людина, яка знає про це, і залишишся єдиною". І я тримала це в собі протягом років. Я намагалася адаптуватися до свого чоловіка, щоб допомогти йому. Я завжди думала, що якби це трапилося зі мною, він би теж допоміг мені, тому я ніколи не нагадувала про це йому. Я народила другу доньку, лише щоб він міг займатися родиною, щоб він був щасливий.

Його стан залишався складним ще довго, і мені було важко це витримувати. Проте я продовжувала підтримувати його, наскільки могла, і намагалася щохвилини бути поруч. І, попри все, що сталося, я завжди намагалася бути сильною для нашої родини, сподіваючись, що згодом він заспокоїться і зможе знову бути собою.

Тепер у нас четверо дітей, одна дочка народилася до початку війни, а троє – після війни. Щодня мій чоловік говорить: «Мої діти роблять мене щасливим. Ти перша людина, яка допомогла мені, і ти завжди допомагала». Наше життя налагодилося. У нас хороші стосунки з чоловіком. Він ще відчуває деякі наслідки війни: головні болі, нервозність тощо. Навіть діти іноді питають мене: «Чому тато такий нервовий?». Я відповідаю: «У нього просто такий характер!». Іноді він скаржиться: «Моя голова дуже болить!» і страждає від головного болю 24 години, навіть якщо і приймає ліки. Я завжди кажу йому: «Вийдемо прогулятися!». Намагаюся не залишати його на самоті зі своїми думками. Відтоді, як ми живемо тут, здається, що він почувається трохи краще. Він займається дітьми. Коли помічає, що його нервовість зростає, іде в іншу кімнату на деякий час. Але його характер став набагато кращим, ніж раніше, і щодня йому стає дедалі краще. Можливо, він ніколи не забуде того, що сталося. Такі речі ніколи не забуваються, але він не хоче говорити про війну, згадує дуже мало або й зовсім нічого про той період. Мені було дуже важко, поки наші діти росли, бо чоловік мав травми від війни. Я досі боюся, коли йду спати, часто думаю: «Коли я прокинуся, можливо, я не знайду його!». Багато разів я знаходила його на дворі. Я казала: «Іди вже в дім, надворі холодно!». Іноді я все ще маю відчуття, що не знайду його, що він не спить у ліжку. Я питала: «Чому ти вийшов?», а він відповідав: «Вийшов, бо в мене болить голова!». Я нічого не розповідаю дітям. Намагаюся тримати це подалі від дітей. Нехай Бог допоможе всім, хто пережив таку ж долю, як я, бо жінці дуже нелегко виховувати дітей у таких обставинах. Це дуже важко, думати все життя, якими будуть наслідки для твого чоловіка, завжди хвилюватися щодо того, чи погіршується його стан, чи поліпшується.

Іноді я мрію, іншалла, щоб Бог стер ті спогади й мій чоловік ніколи більше не згадував того жаху. Я рідко залишаю його на самоті, завжди боюся, що може трапитися щось погане, бо знаю, що і він ніколи не залишив би мене. Навіть діти іноді питають мене: «Чому ти завжди поруч з ним? Чому ти так його підтримуєш?». Я відповідаю: «Ми маємо підтримувати його, бо вас четверо дітей, а він лише один батько. Ми повинні допомогти йому». Я кажу це, бо не хочу, щоб він або діти почувалися погано, але я також бачу, що він радіє, коли я це кажу. Він приєднується і каже дітям: «Ви завжди повинні нам допомагати. Тепер ми старіємо. Ви маєте підтримувати нас».

Старшій доньці 21 рік, а другій – 19 років. Вони розуміють, що він нервує. Вони знають, що мій чоловік став нервовим із часів війни. Діти підтримують його, дослухаються до нього і часто запитують мене: «Його били під час війни? Що з ним робили? Де був наш тато?». Навіть коли тема війни виникає, коли хтось про це говорить, діти завжди запитують нас: «Ви боялися під час війни?». Навіть зараз, коли він відчуває, що нервує, він просто йде кудись, не хоче бути поруч з дітьми, коли нервує.

Я думала, що матиму зовсім інше життя. Я мріяла, що буду щасливою із чоловіком. Мені ніколи не спадало на думку, що я матиму таке важке життя. Від кінця війни наше життя було дуже складним. І коли він мовчить, замикається в собі, не промовляє жодного слова, я завжди хвилююся. Боюся, що його стан погіршиться, якщо він розповість комусь про те, що з ним сталося. Досі переконую його, що ми повинні думати про життя, яке маємо зараз з дітьми. Я і сама часто думаю про те, що сталося. Я не хочу, але думаю про це. Я досі чую його голос, коли його забрали, побили, як його голос втих. Я думала, що більше його ніколи не почую.

Я завжди сподіваюся, що одного дня він зміниться. Я бачу, що його здоров'я поліпшилося, і нехай Бог допоможе, щоб не погіршилося, ми будемо рухатися вперед. Ми займаємося дітьми, і мій чоловік не згадує про минуле. Я сама бачу, як йому подобається бачити дітей щасливими. Наша донька ось-ось закінчить навчання. Йому справді подобається, коли я говорю про наших дітей і про життя. Він зупиняється і слухає мене. Він каже: «Так, усе буде краще!». Можливо, з часом, коли діти виростуть, він поступово забуде про те, що сталося. Я розумію, що такі речі ніколи не забуваються, але мені хочеться в це вірити. Він часто каже: «Ти дуже мені допомогла!». Коли він приходить додому, він завжди шукає мене. Йому подобається, коли я вітаю його вдома, він відчуває величезне полегшення.

Так, тепер він нервує. Протягом трьох років до війни ми були щасливі, і він ніколи не нервував, я дуже добре його знаю. Ми були заручені рік й одружені два роки до початку війни. Я думала, що мій чоловік працюватиме, так само як і до війни, для блага наших дітей. Це мене дуже турбує. Тепер є певні обмеження. Я хотіла, щоб він працював і допомагав дітям і нашій родині. Роботу, яку він колись виконував, він втратив. Одна думка про це засмучує жінку, не кажучи вже про чоловіка. Я завжди думала: «Мені доведеться працювати самій і виховувати наших дітей, поки він не одужає». Так я думала тоді, і це досі мене турбує. Якби він був таким, як раніше, він би працював, і наше життя було б кращим. Він намагається допомогти, але його воля вже не така, як раніше. Тепер він потерпає від втоми та стресу.

Було б краще, якби мій чоловік не хворів. Було б легше, якби у нас була краща фінансова ситуація і ліпші умови для дітей. Я сподіваюся, що все налагодиться. Усе життя наших дітей попереду, ми маємо піклуватися про них. Але, незважаючи на те, що тягар, який він несе, є важким для нього, він завжди насамперед думає про дітей. Він каже: «Іншалла, діти будуть процвітати!». Ми маємо спільну думку щодо таких речей.

Іноді я думаю, що ж роблять ті жінки, які пережили таке і залишилися самотніми, як вони виживають? Це була війна, ми знали, що війна нічого доброго не приносить, але такі речі?

Я завжди намагаюся поєднати, подружити його з усіма членами сім'ї, залучити його більше до сімейних справ. Я кажу іншим членам сім'ї: «Це від твого батька» або «Твій батько приніс це». Мого чоловіка це радує. Він відчуває себе дуже добре, його поведінка суттєво змінюється в ці дні. Навіть діти знають, що він багато пережив під час війни, і підтримують його. Іноді він дуже втомлюється. Він каже: «Я нічого не робив, але відчуваю сильну втому». Після війни він два дні нічого не їв. Іноді я відчуваю депресію через те, що деякі речі навалилися на нас після закінчення війни. Я забула про себе! Я повністю відсунула себе на другий план. Я часто згадую, як важко мені було. Зараз я не можу думати про себе. Це те, про що не можна поговорити з кимось. Іноді я кажу собі: «Як я могла жити під таким тиском?». Мені часто здається, що я й сама захворію від усіх цих тривог у голові. У мене високий кров'яний тиск, тому що я постійно тримаю все в собі. Це не щось, що можна полагодити або купити знову. Це частина життя, і про це не можна поговорити з кимось або запитати, як це сталося чи що сталося! Треба тримати це в собі. Я завжди мушу бути обережною. Обережною з чоловіком, бо він хворий, обережною, щоб не поранити його, обережною з дітьми. Здається, я перевантажую себе, це так важко. Іноді відчуваю, що втомлююся дуже сильно, відчуваю себе замкнутою людиною. Це сильно впливає на мене як психологічно, так і фізично. Навіть діти іноді питають: «Мамо, що з тобою сьогодні?». Я відповідаю: «Я просто втомлена через роботу». Я не можу поговорити про це з кимось, бо це може їх поранити.

Я завжди намагалася не думати про це надто багато, але іноді я перевантажена думками. Важко жити з людиною, яка пережила такі травми. Ти завжди думаєш про ті самі речі. Навіть якщо не хочеш, однаково думаєш про це, запитуєш себе: «Чи я допомагаю йому?». Це завжди крутиться в голові. Ці тривоги ніколи не зникнуть.

Я сподіваюся, що все поліпшиться. Якби мій чоловік був здоровий, він намагався б знайти роботу для кращого майбутнього. Іноді я розмовляю з чоловіком, і він каже: «Було б так добре, якби я мав хорошу роботу». Я знаю, що це його турбує. Він пам'ятає все, що сталося, думає так, як і я. І життя триває, яким би ти не був. Але ті знущання, які він пережив, їх потрібно десь зафіксувати. Дуже часто я думаю, моїм дітям не потрібно знати, про кого я говорю, але ці жахіття мають бути записані десь. Я рада, що ви запросили мене поговорити про це, бо ці слова мають бути зафіксовані. Це реальні історії, які пережили люди.

**«...ТОДІ Я СПИТАВ ЇЇ: “ЩО
ТРАПИЛОСЯ?”, А ВОНА
ВІДПОВІЛА: “Я НЕ ГІДНА ТЕБЕ.
МЕНЕ ЗГ’ВАЛТУВАЛИ СЕРБИ. Я НЕ
ЗНАЮ, ЧИ ЦЕ БУЛИ ПОЛІЦЕЙСЬКІ,
ЧИ СОЛДАТИ, АЛЕ МЕНЕ
ЗГ’ВАЛТУВАЛИ”»**

Наратор цієї історії не відчуває себе комфортно навіть у випадку, якщо йому надамо вигадане ім'я, тому ми будемо називати його БІ (Без імені). Під час війни БІ разом з усією родиною виїхав зі свого села на тракторі, але потім відокремився від них. Разом із другом він залишився в селі Шайковці. На деякий час він втратив зв'язок із членами своєї родини. Через війну він також тривалий час не мав контактів із дівчиною, своєю коханою, яка часто приїжджала до його села і гостювала в сусіда. Коли вони були підлітками, між ними виникла якась платонічна любов і з'явилася надія на майбутнє.

Невдовзі після закінчення війни, коли БІ переїхав до Приштини, вони випадково зустрілися знову.

[Redacted text block]

[Redacted text block]

[Redacted text block]

[Redacted text block]

[Redacted text block]

[Redacted text block]

[Redacted text block]

[Redacted text block]

[Redacted text block]

[Redacted text block]

Я БІЛЬШЕ НЕ ГІДНА ТЕБЕ

Ми приїхали до Приштини, а звідти продовжили свій шлях до села Шайковц. Ми їхали на своїх тракторах і брали із собою все, що могли. Ми не чекали, поки серби придуть і сплять нас. Тому що ці варвари вже палили будинки поблизу, і ми могли чути, як вони стріляли. Ми не наважувалися більше залишатися в селі.

Я ніколи не забуду реакцію моєї матері, коли ми сказали їй: «Ми повинні піти!». Її губи тремтіли, і вона знала, що все, що ми залишимо, буде втрачено. Люди, які виганяють тебе з твого дому, мають лише погані наміри. Я знаю, що моя мама дуже засмутилася через усе це. Вона була дуже засмучена ще й тому, що в родині було багато дітей, і ніхто не знав, як складеться наша доля. Моя мама була дуже благородною людиною, дуже ніжною, м'якою. Вона завжди була з нами спокійною і лагідною. Вона ніколи не кричала на нас. Якимось чином після смерті моєї мами все також померло. Мое життя змінилося на 90 відсотків.

Усі люди із села – наші сусіди, двоюрідні брати і сестри – ми всі сіли в трактори і поїхали в напрямку Голлака, а потім продовжили рух в напрямку села Кечеколла. Звідти ми доїхали до Приштини, а потім наші шляхи розійшлися. Я не поїхав зі своєю сім'єю, а вирішив повернутися назад. Я залишився з кількома своїми друзями, а моя сім'я рушила далі.

Мої рідні дісталися до Приштини, а я переїхав до Шайковця. Під час війни я залишився разом зі своїми хорошими друзями. Ми жили далеко від наших родин близько трьох тижнів або й місяця. Потім зі Шайковця я приїхав до Приштини й зустрівся зі своєю сім'єю. Я нічого про них не знав, окрім того, що вони були у Приштині, і з більшістю з них усе було гаразд, тому що того дня, коли ми прибули до Шайковця, воєнізовані формування відійшли із Шайковця. Поліція й армія перебували на водогоні в Батлаві.

Нам дуже не вистачало їжі. На подвір'ї будинку двоюрідного брата, який дозволив нам зупинитися у нього, нас було близько сотні людей. Пам'ятаю, одного дня, коли ми їли хліб з другом, його мати подала нам знак: «Вставайте і йдіть, бо їжі більше немає!». Ми вийшли з-за столу, але все ще були голодні. Ми були змушені вирушити із Шайковця до Приштини, щоб якимось чином поліпшити цю ситуацію. Ми намагалися знайти трохи їжі для всіх.

Коли були продукти, хто вмів готувати, той готував щось для всіх. Ці люди не були членами моєї родини, але ми вважали їх друзями, знайомими. Я весь час був разом зі своїм другом, я не розлучався з ним під час війни, і завжди казав йому: «Куди ти підеш, туди і я!». Але він був трохи наляканий, остерігався: «Якщо нас зупинить сербська армія чи поліція, вони запитують, де твоя сім'я», тому що я був зовсім один, і це могло спричинити проблеми.

До цього дня ми дуже добрі друзі. Я можу дзвонити йому по телефону щодня, але не роблю цього, бо не хочу його турбувати. Він працює на пошті, у нього дуже висока посада, і тому я не хочу його турбувати. Проте коли він мені дзвонить, я завжди кажу йому: «Я думаю про те, щоб подзвонити тобі кожен день, але боюся, що потурбую тебе!». А він відповідає: «Навіть якщо ти подзвониш мені опівночі, я візьму слухавку». Але я не хочу його турбувати. Я не хочу турбувати чоловіка, якого я дуже поважаю, чоловіка, який завжди мені допомагає, тому що кожна людина має свої турботи, проблеми, клопоти.

Моя дружина в дитинстві залишилася сиротою, і тому жила зі своїми дядьками. Вона була чарівною людиною. Її мати померла занадто рано. Я трохи пам'ятаю її. Після того, як її мати померла, я знав, що вона сирота, бо її батько був інвалідом. Вона була першою дівчиною, яка мені сподобалася, і я завжди думав про неї, думав про те, як ми будемо жити разом. І згодом ми дедалі більше проводили часу разом, ми дивилися один на одного, розмовляли одне з одним, зовсім як діти. Однак потім війна все зруйнувала.

Вона вирішила покинути Косово. Натовп людей виїжджав, і вона була разом з її батьком і тіткою на кордоні з Македонією. Вони вивели її з черги і сказали батькові: «Ми просто перевіряємо її документи». Вони попросили її посвідчення особи, а потім забрали її, як вона сказала: «Вони відвезли мене подалі, я була в машині, схожій на джип». Там вони почали її гвалтувати, коли їй було лише 18–19 років.

Після закінчення війни, коли ми почали оговтуватися і потроху виходити на вулицю, я одного дня побачив, як вона стояла в черзі, щоб отримати допомогу, в районі Враньєвца у Приштині. Я був разом з тим моїм другом. Щойно я її помітив, я був дуже здивований, тому що не бачив її рік, чи й півтора року. Перед війною все закрутилося, і ми не могли зустрічатися так само часто, бо вона більше не приїжджала до мого села.

Коли я побачив її, то підійшов і вона заговорила з нами. Вона дивилася на мене і не могла повірити, що бачить мене. Можливо, вона думала, що я одружився. А може, через свої проблеми, вона подумала: «Він більше не буде мною цікавитися». Я запитав її: «Як ви? Ви всі вижили?». Вона відповіла: «Так!». Я сказав їй, де живу, і наступного дня вона прийшла до мене додому разом з моєю племінницею.

Раніше я жив зі своїми братами, але потім наші шляхи розійшлися: одні поїхали жити в село, а інші залишилися в Приштині. Тож наступного дня вона прийшла до мене додому разом з моєю племінницею. Ми були щасливі, коли зустрілися, ми

були щасливі, що побачилися, але ніхто нічого не знав про її проблему. Ми не мали жодного уявлення! Я також спочатку не знав, у чому вона полягала.

Через деякий час я сказав їй: «Якщо ти згодна, ми можемо залишитися тут і жити разом!». Вона залишилася тут на деякий час, випила зі мною кави, а потім пішла додому. Коли я зустрівся з нею вдруге, я запитав її: «Ти хочеш продовжити з того місця, на якому ми зупинилися?», і вона відповіла: «Я хочу продовжити, але у мене є проблема, дуже велика проблема». Я пам'ятаю все так, ніби це сталося вчора. Ми вийшли в місто, не на каву, а просто погуляти. Я досі пам'ятаю навіть місце, де вона мені це сказала. Вона почала плакати. Я не знав чому, тож запитав її: «Що сталося?», а вона відповіла: «Я більше не гідна тебе. Мене згвалтувала сербська поліція. Я не знаю, чи це були поліцейські, чи солдати, але вони згвалтували мене».

Я запитав її, як це сталося. Вона мені все розповіла. Вона навіть показала мені шрам на голові, який отримала під час згвалтування в тій машині. У ті моменти, чесно кажучи, мені здавалося, що весь світ знав про це. Проте я сказав їй: «Ми знайдемо рішення». Вона пішла додому в сльозах, бо думала, що я її більше не хочу і не кохаю. Потім вона знову прийшла до мене додому разом з моєю племінницею. Вони побули у мене вдома, перекусили і попили кави. Але мені було важко, мені було важко дивитися на неї, було дуже важко. Я не знаю, але мені здавалося, що весь світ знає про те, що сталося. Я навіть не знаю, як це описати. Це було жахливе відчуття. Я сказав їй: «Я закрию на це очі». Її батько знав про це, навіть тітка знала, але мені вони ніколи нічого не казали. Коли я зустрівся з її батьком, він подумав, що я не маю жодних серйозних намірів щодо неї і що згодом покину її.

Однак ми зустрілися знову, і я знехтував усіма тими жахливими речами, я знехтував і більше не думав про них. Я ніколи не згадував про це з нею і ніколи більше не говорив про це. Ми заручилися, потім одружилися і створили сім'ю. І тепер ми тут. Я маю на увазі, що все так і закінчилося.

Моя мама її дуже любила. Проте війна ніколи не дозволяла їм занадто зблизитися. Завжди треба було чимось жертвувати. Ми не могли зустрічатися часто з нею. Навіть коли вона була дитиною і приходила до нас у гості. Протягом трьох років вона приїжджала до нас додому, і ми спілкувалися, а також і моя мама інколи проводила з нею час. Ця частина Голлаку приймала всіх. Моя мама дуже любила її з дитинства, і, можливо, мама знала, що в майбутньому вона стане частиною мого життя. Але мама не дожила до того, щоб побачити її в моєму житті як дружину.

Ми одружилися одразу після війни, у 2000 році, якщо не помиляюся. Мені було десь 20–21 рік. У нас не було весілля, тому що моя мама померла якраз перед тим, як ми одружилися, коли я був іще заручений. Тож ми просто поїхали на чотирьох чи п'яти машинах і забрали наречену. Не було вже ніякого настрою влаштовувати святкування. Ми просто поїхали і забрали її, й у нас була невелика церемонія, із сестрами, братами, моїми дядьками, і більше нікого.

У нас не було жодних проблем під час шлюбу. Насправді, з народженням першої доньки наше життя дуже змінилося, тому що ми були молодими, коли стали батьками. Ми раділи, що ми стали батьками. У нас було гарне життя в Приштині. У мене також була дуже хороша робота. Усе було чудово після того, як ми одружилися і народилася наша донька. До того, як ми стали батьками, я багато разів спостерігав, як вона хвилювалася і засмучувалася, і казав їй: «Нічого не вдієш, мусиш змиритися з долею!». Проте відколи у нас з'явилася дитина, ми позбулися усіх турбот, і нам стало байдуже до того, що з нею сталося. Я маю на увазі, вона вже не хвилювалася так сильно. Звичайно, це рана, яка ніколи не загоїться, але ми маємо вчасно її пережити. Якщо вона продовжуватиме щодня думати про ті погані речі, які з нею сталися, можуть бути й інші наслідки, які з'являються через певний час. Тому вона має це пережити і забути.

Зараз нашій доньці майже 20 років, а наймолодшій дитині п'ять років. Іноді ми говорили з дітьми про війну, але ніколи не говорили про те, що сталося з їхньою матір'ю. Усе ж я думаю, що вони щось підозрюють, тому що постійно телефонують нам і питають: «Де ви були?». Я відчуваю, що вони знають. Рано чи пізно цей день має настати, ми повинні розповісти нашим дітям, ми мусимо сказати їм, мусимо змиритися із цим.

Я часто молюся Богу і дякую Йому за те, що більше не відбувається таких речей, через які нашим дітям було б боляче, що з ними не станеться того, що сталося з моєю дружиною. І мені шкода всіх тих батьків, яких, напевно, вже немає серед нас, за те, що сталося з їхніми дітьми. Тепер я не зміг би витримати, якби щось сталося з моєю дитиною. Можливо, я нічого не міг би із цим зробити, але я не змирився б із самою думкою про це! Але це відбувалося. Сербські варвари що тільки не робили!

Я досі працюю на тому ж місці, що й раніше. Я ніколи не припиняв працювати. На цей момент я працюю охоронцем. Моя дружина також працює. Вона ніколи не припиняла працювати впродовж десяти років. Фактично, завдяки нашій спільній роботі, сьогодні ми маємо нормальний будинок, хороше життя. Діти ходять до школи. Щоправда, під час пандемії вони навчалися онлайн.

Я вдячний своїй дружині, вона допомагала мені в усьому. Я б ніколи не покинув її, і я не міг повернутися до неї спиною, коли вона потрапила в біду. Я кохав її, бо був молодий, і вона була молодою, і мені було на все начхати. Можливо, я міг би знайти кращу дружину, але я не міг відвернутися від неї, бо кохав її. І моя любов до неї стала ще дужчою, коли вона розповіла мені правду. Між нами панує взаєморозуміння. Нині я дуже щасливий. Моя дружина мені дуже допомогла. Без неї я не зміг би закінчити будувати свій будинок.

Ми обоє працюємо, живемо разом і ми щасливі. У нас є сімейні проблеми, як і в усіх, таке іноді трапляється. Але навіть коли я злюся, я ніколи не згадую їй про той випадок. І ніколи не використаю це як інструмент, щоб принизити або образити її, тому що ніхто не повинен знати або чути про це. Тож, ось таке моє життя...

**«З 1999 РОКУ І ДОТЕПЕР Я БОЮСЯ
СПАТИ НА САМОТІ. МЕНІ СНИТЬСЯ,
ЯК МЕНЕ Б'ЮТЬ І ВБИВАЮТЬ МОЮ
МОЛОДШУ ДОНЬКУ. МЕНІ СНИТЬСЯ,
ЩО ЦЕ ВІДБУВАЄТЬСЯ СЕРЕД БІЛОГО
ДНЯ, А ПОТІМ Я ЛЯКАЮСЯ І НАМАГАЮСЯ
ВТЕКТИ. «ТИ ХОЧЕШ, ЩОБ МИ ВБИЛИ
ТЕБЕ ЧИ ДОНЬКУ?», – ЗАПИТУЮТЬ
ВОНИ. І Я КАЖУ ЇМ УБИТИ МЕНЕ. ТОДІ
ВОНИ ЇДУТЬ ПО МОЮ ДОНЬКУ, А Я
НАМАГАЮСЯ ЇЇ ЗАХИСТИТИ»**

З Німеччини, де він жив з 1977 року, Пеллумб повертається у 90-х роках. У 1999 році в його селі спалахнула війна. Сербська поліція затримує його та його двоюрідних братів і сестер, коли вони їхали в машині. Пеллумба 21 день тримають у підвалі бару, де допитують полонених цивільних. Поліцейські, які катують його, хочуть дізнатися про членів його сім'ї в АВК, особливо про його брата.

Читача слід попередити, що Пеллумб описує надзвичайно болісний досвід, від якого він страждає щонайменше двічі на день і який майже завжди закінчується непритомністю.

За день до того, як його нарешті звільняють, його жорстоко б'ють і, напівмертвого, залишають за якимись контейнерами. Сьогодні Пеллумб описує також і страждання сім'ї, які виходять за межі воєнних днів, і які спричинили багато проблем зі здоров'ям і не тільки.

Мір'єта Кехаджа, «Я все ще не наважуюсь спати на самоті»
Полотно, олія. 70×90 см

Я ВСЕ ЩЕ НЕ НАВАЖУЮСЯ СПАТИ НА САМОТІ

Я Пеллумб, я був другою дитиною моїх батьків. Я належу до сім'ї, яка не була ні багатую, ні бідною, ми займалися розведенням домашньої худоби. Я допомагав батькам у цьому – доглядав за вівцями, коровами й іншими тваринами. Моя мати була домогосподаркою і також займалася в'язанням. Вона в'язала шкарпетки і, навіть, виготовляла килими з овечої вовни. Батьки продавали їх, і так ми заробляли на життя.

З допомогою батьків я отримав освіту. На той час вони були ще не такі старі, тож могли відправити нас до школи. Навіть незважаючи на важкі умови життя, їм вдалося дати освіту чотирьом дітям. Я закінчив початкову школу в сусідньому селі. Я провчився там з першого по восьмий клас.

Я пам'ятаю перший шкільний день, тому що ми йшли до школи разом із друзями пішки, а відстань між селом і школою була понад три кілометри. Проте дорога була нам в радість, бо ми весело розважалися.

У мене були хороші стосунки з родиною, особливо з батьком. Я успадкував ім'я свого дідуся. Мій батько ще займався примиренням сторін у випадках вирішення суперечок, в основі яких була кровна помста, і залагоджував різні проблеми, які виникали у людей у нашому селі або в інших селах. Коли він їхав у такі місця, то завжди брав мене із собою. Люди постійно кликали мого батька, тому що він був трохи освіченим, у 1940–1941 році закінчив школу. Я не знаю, що конкретно це була за школа або курс. Я не пам'ятаю, чи він закінчив її в Приштині, чи в Гжилані, я гадаю, що в Гжилані, тому що це було ближче до дому. Він поїхав туди з другом, і вони разом закінчили школу.

Батьків друг був сербом з нашого села, вони були однолітками. Як нам розповідали, щойно вони закінчили другий курс, то влаштувалися на роботу. Мій батько працював поліцейським у Г'якові, я не знаю, скільки років. Він навчився читати і писати як албанською, так і сербською мовами, але переважно сербською. Потім він допомагав людям у розв'язанні їхніх проблем; куди б його не запросили, він завжди йшов. І я завжди був поруч із ним, але зараз я вже забув усі ті місця. Раніше я пам'ятав усі точні місця і назви, куди ходив мій батько до 1999–2000 років, але зараз забув.

Я записався до середньої школи у Ферізаї одразу після закінчення початкової. Навчання в середній школі тривало чотири роки. Я ходив у середню школу пішки, тому що не було жодних транспортних засобів, а умови життя були суворими, як і багато чого в ті часи.

У мене були дуже добрі стосунки з моїми братами, але найкращі – із сестрою, тому що нас було шестеро братів, і лише одна сестра. Вона була розумною, хотіла ходити до середньої школи, але батько не дозволив їй продовжувати навчання. У ті часи вони не дозволяли ходити до школи, бо треба було йти пішки, а від мого села до міста більше семи кілометрів. І з цієї причини мій батько не дозволив їй. А ще тому, що у неї не було подруг, і він не міг дозволити їй подорожувати самій. Однак я і мої брати продовжували ходити до школи.

Я припинив ходити до школи в 1976 році. Я закінчив середню школу, але не продовжив навчання, хоча мав таку можливість. У липні того ж року я пішов на строкову військову службу, одразу через три-чотири місяці після закінчення середньої школи. Один з моїх дядьків працював у муніципальному відділі, який відповідав за набір солдатів до армії, і він сказав: «У нас є вільне місце, хочеш піти?». І я погодився, бо це було близько, навіть не за 50 кілометрів. Дядько сказав мені: «Будеш водієм».

Я приїхав до Приштини, став солдатом колишньої Югославії і сім місяців жив у казармах «Маршала Тіто». Через сім місяців я закінчив навчання на водія, але мені відмовили в наданні роботи, бо в той час в армії не було албанців, я був єдиним. Тож мене не призначили водієм, а призначили піхотним спостерігачем. Отже, із Приштини мене відправили до Мітровиці в «Мето Байрактарі». Я працював там сім місяців листоношею, бо так і не використав свою військову відпустку.

Я закінчив військову службу в 1977 році. Точного місяця не пам'ятаю. Після закінчення служби я отримав паспорт і одразу поїхав до Німеччини. Я планував там працювати, щоб, повернувшись, мати достатньо грошей і купити вантажівку. Я розраховував, що попрацюю два-три роки, а потім, коли повернуся сюди, отримаю водійські права і продовжу працювати водієм. Проте, щойно я поїхав до Німеччини, то більше не повернувся.

Я працював у Німеччині до 1990 року. Спочатку я закінчив курси і сім років працював офіціантом. На цих курсах викладали два предмети – курси для офіціантів і касирів. Я закінчив ще й комп'ютерні курси, на які також пішли мої гроші. Отож, після семи років роботи офіціантом я працював шість з половиною років касиром в універмазі. Коли було потрібно, я також виконував й іншу роботу, не тільки касира.

У ті, коли я був у Німеччині, я приїжджав додому лише один раз. Ми їхали в березні і поверталися в липні, тому що це була сезонна робота. У грудні ми відпочивали роки три місяці, а потім починали наступного року. Я працював на сезонних роботах чотири роки. Потім я отримав візу, не постійну, а лише тимчасову. Із цією візою я працював до 1990 року.

У 1989 році я захворів, але я не знаю назви хвороби. У мене випадали брови. Лікарі казали, що це сталося через брак якогось вітаміну, але я не запам'ятав, якого саме. Усе волосся на тілі випадало. Коли я приїжджав додому в 1989 і залишався тут на тиждень, моє волосся починало відростати, але щойно я повертався до Німеччини, то воно знову випадало. Так я боровся цілий рік, лягав у лікарню, підліковувався, а потім знову з'являлася та сама проблема. Якось я лежав на лікарняному ліжку поруч з іншим албанцем із Г'якова, і щойно я дізнався, що він помер у лікарні, наступного дня я одразу ж купив квиток на літак і повернувся додому. До Німеччини я більше ніколи не повертався. Я боявся померти, тому що у нас була однакова хвороба.

Через два місяці я відновив свої сили і став таким, як раніше, у мене відросло волосся, і я почав працювати з обміном валюти. Я конвертував готівку з німецьких марок у югославські динари і з динарів у німецькі марки. Обмінював іноземні валюти на колишні югославські динари. Я працював до 1998 року. Того року, коли почалася війна, я втратив роботу.

У травні 1998 року всіх членів моєї родини допитували, бо шукали зброю. На той час моему батькові було понад 70 років. Мені вдалося врятувати всю свою родину. Сербська поліція викликала мене, мого батька і мого брата, який зараз є мучеником, з'явитися перед відділком сербської поліції. Мій брат не прийшов, тому що я сказав їм: «Мій брат у Швейцарії, в будинку тільки я і мій батько». У нас було троє членів сім'ї зі схожими іменами – мій брат Кахіл, мій двоюрідний брат Каміл і ще один двоюрідний брат Каїл.

У 1999 році я залишався з дружиною і дітьми вдома, бо не працював. Мої діти були ще маленькими. Мій брат вступив до Армії визволення Косова. Я трохи допомагав солдатам, бо мій брат теж був там. Я сховав пістолет, який привіз з Німеччини, і не наважувався нікому про нього розповісти. Коли почалася війна, я дістав його і віддав братові, сказавши: «Якщо ти пішов в армію, то тримай». Пістолет дістався мені не через війну, я його купив, любив і дбав про нього. Мій брат почав із цієї зброї, а потім він отримав допомогу від двоюрідних братів, тому що всі мої двоюрідні брати були на війні.

У 1999 році, у квітні, у селі почалися бойові дії. Я допомагав АВК, тому що мій будинок був крайнім з тих, що розміщувались на території, де відбувалися бої. Солдати приносили зброю до моєї хати, і звідти я переносив зброю туди, де йшов бій. У селі бій тривав дві з половиною години. Двоє людей були поранені. Мого брата також зачепила куля, вона пошкодила йому шкіру голови і волосся. Він тоді вижив, але ті двоє інших були важко поранені.

Того дня ми втекли із села і пішли на пагорб, який був за півтора кілометри, може, за два. Туди втекла вся округа. Там про нас піклувалася наша армія, яка стежила за ситуацією. Якщо я не помиляюся, я пробув там до 15 квітня. Потім сербські війська почали нас обстрілювати, і ми втекли в інше село. Відстань між моїм селом і тим селом, де залишилася вся округа, була шість-сім кілометрів. А десь 29 квітня я повернувся до свого села. Пам'ятаю, що це був четвер, але не пам'ятаю, яке саме число. Я побачив імама, який був приблизно мого віку. Він запитав мене: «Де ми завтра будемо робити Джума (п'ятничну молитву)?», а я йому відповів: «Імаме, спочатку мені потрібно дістатися додому, а завтра буде інший день. До зустрічі».

Тієї ж ночі мій брат разом із трьома іншими солдатами сказали мені: «Залишайся вдома і приготуй деякі речі, щоб забрати їх завтра». Двоє солдатів планували піти в сусіднє село наступного дня, у п'ятницю. Тож я пішов спати сам. О сьомій тридцять прийшов двоюрідний брат і сказав мені: «Прокидайся, ми вирушаємо далі!». Я не знав, куди ми їдемо. Ми просто сіли в машину і рушили. Коли ми з'їхали з головної дороги, щоб дістатися до того села, де були наші люди, ми натрапили на армію і поліцію. Вони ставили міни на дорозі. Вони почали стріляти в нас одразу, як побачили, поки ми не зупинилися, але ми не могли зупинитися миттєво. Коли ми все ж зупинилися, то побачили, що на дорозі стояв танк, а сербські військові схопили нас і жорстоко поводитися з нами. Там були як поліцейські, так і солдати; тоді солдати не били нас, а тільки поліцейські. Я впізнав трьох або чотирьох з них. Вони не знали мого імені, тільки прізвище, тому що коли я займався обміном валют, у мене були близькі стосунки з двома друзями, які мали відоме прізвище, і поліцейські припустили, що я також належу до тієї родини. Ці двоє друзів також працювали з обміном валюти. Поліція нас сильно побила. Вони зрубали дерево і били нас палками – бах-бах-бах. Вони зламали ногу моєму двоюрідному братові, який був солдатом, і мені також зламали ступню.

Звідти нас відвезли до відділку поліції. Поки нас туди везли, співробітники правоохоронних органів спілкувалися по рації між собою і їм наказували: «Викиньте їх з машини і заберіть у них документи». Я подумав, що вони говорили про нас, з того, що я міг зрозуміти. Але вони говорили не про нас. Трохи далі, може, метрів за п'ятсот, була інша розмова, і їм сказали: «Ми забрали у того хлопця сигарети і посвідчення особи». Тоді я зрозумів, що вони говорили не про мене і мого двоюрідного брата, а про якихось невідомих осіб. Згодом, після звільнення з в'язниці, я дізнався, про кого вони говорили, їх обох було вбито. Перший був із сусіднього села, я його знав. Другий – з іншого села. Обидва займалися торгівлею.

Серби відвезли нас до відділку і там знущалися над нами. Деякі поліцейські перебували в мечеті. Один з поліцейських, які нас били, сказав: «Покличте інших, нехай подивляться, яких терористів ми спіймали!». Але коли вони прийшли, я впізнав кількох поліцейських, тому що я вісім років працював скрізь у Косово і бачив їх.

Поліцейські вийшли з мечеті, посадили мене в машину і сказали, що заступник командира хоче мене бачити, тому що командира вбили. Я також упізнав заступника командира, але він не знав мене, бо не мав зі мною справ. Переді мною стояв ще один офіцер. Він побачив мої гроші і запитав: «Звідки у тебе стільки грошей?». Я навмисне показав йому гроші, тому що був у куртці і розстебнув її, бо там було досить тепло. Я хотів, щоб він їх побачив. Потім я витягнув гроші і сказав: «Ці гроші належать поліції. У мене є свідок, що ваш працівник дав їх мені. Він вкрав ваші гроші, я дав йому замість них німецькі марки, і тепер у мене залишилися ці гроші».

Я поклав перед ним понад 5 тисяч німецьких марок. Він запитав: «Чому ти залишаєш ці гроші тут?», а я відповів: «Щоб знайти рішення, щоб ти мені якось допоміг». Він сказав: «Я можу допомогти тобі, не відправляючи тебе туди, де дуже знущаються над людьми. Я можу відправити тебе в Банкос. Там усі жінки». Більше він нічого не сказав. Він написав щось на аркуші паперу, дав його поліцейському, і наказав: «Відведи його в це місце», що той і зробив. Отже, вони перевезли нас, мене і мого двоюрідного брата, з Банкоса до Ферізія.

Я сидів з правого боку автомобіля. Коли ми підїхали, я побачив, що двері відчинені, бо двері поліцейського відділка Банкоса були великими. Я побачив там багато жінок, більшість з них були молодими. Один з них вийшов і, щойно побачив мене, запитав: «Що ти тут робиш?». Я опустив вікно і розповів йому, а він просто сказав: «Ага, терорист!». Він спробував мене вдарити, але я опустив вікно і не дав йому цього зробити на повну силу. Все ж йому вдалося мене вдарити. Потім він пішов на інший бік, де був мій двоюрідний брат. Моя ліва рука була прикута наручниками до правої руки мого двоюрідного брата. Він ще більше побив мого двоюрідного брата, а потім сів у машину. Ми прочекали там годину, тому що вони не хотіли, щоб ми були там і все бачили, адже поліція використовувала це місце для сексуального насильства. Поліцейські там були всі у формі, не було нікого без форми. Ми простояли там годину чи, може, півтори. Вони відвезли нас у «Пранверу». Ми чекали три-чотири години на вулиці. «Пранвера» – це місце, куди вони звозили цивільних осіб, яких ловили, чоловіків чи жінок, спочатку записували їхні дані, а потім перевозили в інші місця. Тут цивільних осіб ув'язнювали у підвалі. Підвал був розміром чотири на п'ять метрів. Перед тим, як ми зайшли туди, вони записали наші дані. Мене забрала поліція, тому що я був цивільним, а мого двоюрідного брата забрали солдати, тому що він був військовослужбовцем.

Я не впевнений, що вони відвезли мого двоюрідного брата до лікарні в Приштині. Я цього не бачив, мені тільки сказали, що він там був. Спочатку мене утримували в «Пранвері» у Ферізаї. Підвал був заповнений водою на сорок чи п'ятдесят сантиметрів. Я пробув там 21 день, можливо, 22 дні. З підвалу на другий поверх мене виводив хтось із ромів. Я не знаю, хто виводив інших. У той час, коли я був там, вони не тримали людей більше двох годин, дві-три години, а потім забирали. Я ніколи не бачив, щоб той ром забирав когось іншого. Він вів мене на другий поверх, з правого боку, де знаходився Авді Байгора разом з Бобаном Крстичем, це було його ім'я та прізвище, там були ще якісь люди, яких я бачив, але мені ніколи не вдавалося дізнатися їхніх імен, окрім цих двох.

Мене забирали то, щоб допитати, то для того, щоб я поставив підпис. Потім нас повертали назад до підвалу. Іноді вони допитували нас один раз уранці й один раз удень. Їх не цікавило, чому я був разом із цим солдатом або куди я йшов. Їх більше цікавила моя сім'я, скільки там солдатів і де вони перебувають. Коли я був там, то почув, що двоє моїх двоюрідних братів загинули. Мене спіймали 30 квітня. Один з тих двоюрідних братів був командиром, і його вбили 22 квітня. Моя сім'я не знала про це, а я дізнався про це у в'язниці, але все одно не повірив. Серби сказали мені: «Фейм і Алі загинули!», але було двоє людей на ім'я Алі, й обидва мали однакове прізвище. Один з них був командиром сільської бригади. Наступного дня мене знову допитували, і вони запитували про мого брата, бо він пішов до армії. Знущання ще більше посилювалися після того, як ті солдати загинули, і вони говорили мені: «Ми чули в новинах, що твого брата вбили».

Я вважав, що це лише їхня тактика. Я не хотів визнавати, що мій брат є солдатом, тому що в 1998 році я подав заяву про те, що мій брат перебуває у Швейцарії. Я казав їм шукати заяву, яку я давав раніше, і вони знайшли її. Там я стверджував, що мій брат не є солдатом, а перебуває у Швейцарії. У них була точна інформація, і вони намагалися переконати мене сказати, що він є солдатом. Я б визнав усе, що вони сказали, щодо інших, але не визнав би щодо свого брата, тому що знав, що дав свідчення раніше, і це було моє останнє свідчення. Я дав ці свідчення на сім-вісім місяців раніше. Тоді мені сказали, щоб я підписав папір, але я відмовився це робити, тому що на тому папері було кілька написаних речень, які я сказав, а потім – 10 сантиметрів порожнього місця, а внизу місце, де треба було поставити підпис. Я відмовився ставити підпис, і він двічі вдарив мене. Я сказав йому: «Я не підпишуся, навіть якщо ви мене вб'єте, я не підпишуся тут». Вони не дали мені підписатися під текстом. Він сказав: «Тільки внизу!». А потім би вони написали все, що хотіли. Тож я відмовився зробити те, що вони вимагали.

Знущання продовжувалися щодня, мене водили вниз, угору, допитували в основному про мого брата. Щодня мене катували багнетом, ножем. А щовечора приходили і знову забирали.

За 21 день я мало з ким розмовляв, тому що серби тримали усіх там недовго, одну-дві години, не більше. Ніхто не залишався там на довший час, наприклад, на день чи на ніч. Лише один чоловік залишився на один день й одну ніч, і я дізнався його ім'я.

Знущання почалися ще в кафе «Гога», кафе-барі неподалік від бази, метрів за тридцять-сорок від неї. Вони ножем намалювали мені на лобі знак НАТО. Уявіть собі мій біль. Я повинен був стояти нерухомо, поки він розрізав ножем плоть, і кров безперервно капала. Я не знаю, скільки я там пролежав без свідомості, тридцять хвилин чи годину. Прийшла людина, яка перевозила людей, і я пам'ятаю, що вони говорили йому сербською мовою: «Шабан, приведи його... візьми його». Я не знаю, чи це було його ім'я, чи прізвище. Удень сталося наступне катування – мені відрізали великий палець. Там вони зверталися до цієї людини вже не Шабан, а Ісмет. Проте за той час, що я пробув там – 21 день – я дізнався його ім'я. Його справжнє ім'я – Ісмет Шабані, ром із Ферізаю. Я шукав його, перевірів два-три Ісмети, але його не було серед них. Можливо, він був не із Ферізаю, але я так і не дізнався, хто він або що він. Мені було цікаво дізнатися, чи не займався він чимось іншим. Проте мені цього не вдалося зробити.

Знущання почалися вже на другий день і тривали ще 19 днів, з використанням тих самих методів. У мене були рани, починаючи з голови, де вони вирізали ножем знак НАТО, до кінчиків пальців, а також була пошкоджена частина лівого яєчка. Ці катування відбувалися в «Пранкері» протягом 21 дня. Я не пам'ятаю точної дати, коли мене звільнили, але я порухував, скільки разів наді мною знущалися. За моїми підрахунками, останній день був 21-м.

...В одній руці поліцейський тримав мітлу, і я не знаю напевно, чи тримав він багнет в іншій руці, але він кричав: «Знімай штани!», і я так і зробив. Потім він сказав мені: «Знімай труси!», а я не хотів підкорятися. І тоді я не знаю як, та я опинився на колінах, притиснутий головою до стіни. Я не знаю, хто це зробив, чи той поліцейський, який знущався наді мною, чи той ром, який стояв поруч, тому що я знепритомнів. Я не знаю, чи застосовували до мене багнет, чи мітлу, тому що я втратив свідомість. Я не знаю, скільки годин я пролежав там без свідомості. Коли я спробував встати, то відчув, що на спині засохла кров, і мені було холодно. Я одягнув труси та штани і притулився до стіни. Там стояв більярдний стіл, тому що з одного боку приміщення серби знущалися над людьми, а з іншого – грали в більярд. Я не міг їх бачити, але я чув багато голосів, які розмовляли, вони грали, я чув звук більярдних куль. Вийшов той самий поліцейський, він був у масці, і спитав: «Хто тобі дозволив одягатися?». Я відповів, що змерз, а він запитав мене: «Ти нічого не помітив?». Я побоявся сказати «ні», бо подумав, що він може зробити це знову, тому сказав «так». Тоді він сказав тому рому: «Відведи його до підвалу!», і ром відвів мене до «Пранверу», він штовхнув мене в підвал, і я заповз усередину. Мені допомогла вода. Можливо, вона допомогла й іншим, але інші не зазнали такого насильства, як я.

В одну із цих ночей, я не знаю, у яку саме, вони відрізали плоскогубцями шматок моєї плоті з правого боку. Тієї ночі вони привели двох людей, обидва були одягнені в сорочки, і їм було менше 30 років. Той самий чоловік, який знущався наді мною, вдарив першого багнетом у ліву частину голови. Той упав на землю. Ми були в тому ж кафе, і там було кілька чорних ковдр і пластиковий чохол. Він кидав їх туди, щоб не було слідів крові, тому що пластикове покриття не давало крові просочитися, а ковдра вбирала її. Я бачив, коли він вдарив його ззаду, то нічого не сказав, а просто кинув чоловіка на землю. Напевно, він був досвідчений, можливо, це було не вперше, і він зробив це так, як м'ясник знає, як убити корову. Він вдарив його, а той навіть не ворухнувся. Він упав мертвий на землю. Потім вони схопили другого чоловіка і вдарили його ножем між ребрами і в живіт, він не ворухнувся і теж упав. Вони залишили їх обох там.

Тієї ночі я не спав до ранку, там була електрика, вони вмикали електрику, коли знущалися над людьми. Серби грали в більярд, але в тому місці, де вони знущалися над нами, роми вимикали світло, і він гас. Там я втратив будь-яку надію, тому що зрозумів, що нікуди не піду. В одного з убитих, того, першого хлопця, у кишені була пачка цигарок, я підійшов і забрав її у нього. На той момент я курих і сказав собі: якщо поліцейський вийде і побачить, що я курю, то вб'є мене, тож нехай так і буде. Я взяв сигарету і закурих, але, на щастя, він не вийшов. Коли він вийшов, то просто сказав: «Забагато диму!», а я нічого не відповів.

Серби повернули мене в «Гранверу» і допитували про те, що я бачив минулої ночі. Авді та Бобан ставили ті самі запитання. Я сказав їм: «Я нічого не бачив, бо був тут». Він запитав: «Може, ти щось бачив?». Я відповів: «Я нічого не бачив, тому що неможливо нічого бачити. Я не можу стояти на ногах. Там є маленьке віконце, і з нього нічого не видно». Тоді він сказав: «Ти був у кафе Гоги, ти бачив, що там сталося?». Я кажу: «Я не знаю, мені там відрізали шматок тіла. Я знепритомнів і не бачив, що сталося». Він запитав: «Там був хтось?». Я не наважився сказати «так». Тоді він сказав мені: «Ти приймеш ці ліки, тому що ти довго перебував у воді. Вони допоможуть тобі запобігти застуді, тому що твої ноги можуть пошкодитися від води».

Я розумів, що він мене дурить, але я був змушений прийняти ці ліки. Це була маленька пляшечка, блакитного кольору, майже як небо. Вони дали її мені, і коли я ковтнув, то відчув, що це була дуже сильна кислота. Він сказав: «Тримай рот на замку!», і я тримав

Його закритим кілька секунд, а потім помітив, що мої зуби почали тріщати. Я зрозумів їхній намір і сказав собі: «Гірше вже бути не може», відкрив рот і виплюнув рідину і більшість зубів, які вже потріскалися. Я виплюнув, а він дав мені ляпаса і сказав: «Ти повинен був відкривати рот тільки тоді, коли я тобі скажу, а не так голосно!». А я відповів: «Я не міг більше терпіти, бо мені було боляче».

Потім він сказав: «Ти маєш випити все це знову, я про це подбаю». Я не знаю, чи це були ліки, чи що це було, але я знаю, що мені було боляче. У мене випали зуби за той час, поки я там був, а потім у підвалі вони просто ставали все меншими і меншими. Мої губи ізсередини були вкриті висипом, і коли я засовував туди палець, то відчував печіння. Там я втратив усі свої зуби, вони просто зменшилися. Це був не останній день. Це було, можливо, за два чи три дні до кінця. Останній день був, коли вони видалили шматок плоті над пальцем моєї лівої руки і сказали мені: «Це буде твій останній день, і ти станеш таким, як твої друзі!». Серби повернули мене до підвалу. Вранці мене відвели нагору, де вони сиділи в маленькій кімнаті, і там перебувала людина на ім'я Дестан Шабані. Того Дестана я бачив там і в інші дні, коли він просто проходив повз. Я знав Дестана раніше, тому що він розслідував нашу справу. Ось чому я його знав. Він був поліцейським, але працював у цивільному одязі. Вони підійшли, я не впізнав іншу людину, але той сильно побив мене. Він бив мене бейсбольною битою по лівій стороні тіла. Він пошкодив мені ліву нирку і ліві ребра.

Я пам'ятаю, що втратив свідомість, і не знаю, хто мене виносив чи вивозив, але мене знайшли біля контейнера на лівому боці дороги. Маленька мечеть була праворуч, а «Пранвера» і кафе Гоги – ліворуч, поруч одне з одним. Серби сперли мене на сталевий контейнер і так залишили. У той момент мені дуже пощастило, тому що кілька жінок прямували на залізничний вокзал. Вони побачили мене і я попросив у них сигарету. Але я цього не пам'ятаю, це так мені потім розповіли. Потім жінки запитали мене: «Хто ти? Як ти?», тому що видно було, що мені зле. Я невиразно пам'ятаю, як вони допомогли мені встати, і я розповів їм, звідки я родом. А потім ті жінки повернулися, і я не пам'ятаю, як вони мене несли. Їх було п'ять-шість чи більше жінок, і з ними був один чоловік.

Раніше я знав ім'я цього чоловіка, але тепер забув. Вони завели мене в будинок і переодягли. Одна із жінок дала мені білизну. Серби зняли мою білизну, а вона одягла на мене нову. Годину чи дві я заспокоювався, приходив до тями. Та жінка запитала мене, хто я і що сталося. Тоді я зміг розповісти їй, хто я такий. Вона запитала мене про чоловіка, який був у тому ж місці, що і я. На його щастя, він пробув там лише одну ніч й один день. Наступного дня його звідти забрали. Поки я був у в'язниці, мені вдалося трохи поспілкуватися із цим чоловіком, і ми дізналися імена один одного. Я сказав: «Однієї ночі я був разом із чоловіком із Ферізаю. Я знаю, про що вони його питали».

Жінка сказала: «Я його дружина». Слава Богу, навіть після всіх тортур, які я пережив, у мені ще залишилася доброта. Я розповів їй історію її чоловіка і сказав: «Серби відвезли твого чоловіка у Враньє». Тому що я чув їх: коли вони катували людей нагорі, можна було внизу почути, як вони спілкувалися.

Згодом вона знайшла чоловіка, який працював таксистом і вивозив людей із сусіднього села на коні та кареті на залізничну станцію. Він брав 10 німецьких марок за перевезення людей із цього села на залізничну станцію. Ця жінка знайшла того таксиста і сказала йому точне місце, куди мене відвезти. Він приїхав до села, вона заплатила за таксі, дала мені блок сигарет і сказала: «Візьми, це на той бік!». Вона не пішла зі мною, а посадила мене на підводу і таксі відвезло мене в село, недалеко від міста.

Люди із села піклувалися про мене цілий місяць, тому що я пробув там до 22 червня. Наскільки я пам'ятаю події, міліція катувала мене 21 день. А за їхніми підрахунками, це було більше, ніж 21 день. Проте за ушкодженнями на моєму тілі – 21 день. Дехто казав, що я приїхав 19-го, але я точно не знаю, у будь-якому випадку, один день більше чи менше – не має значення. Там про мене піклувалася родина. Мені пощастило, що я знав більшість з них, тому що вони були дядьками солдата, який потрапив у полон разом зі мною.

Там був чоловік, який дуже допомагав мені. Його брат тримав овець, і їхня сім'я зарізала чотири-п'ять овець і вкрила мене шкурами тварин. Я вдячний йому за те, що він зробив це для мене, хоча він ніколи не зустрічався зі мною, а інші, ті солдати, більшість з них знали мене. Коли я жив у цій родині, я дізнався, що мій брат і мій двоюрідний брат були вбиті.

Тамтешній лікар, ветеринар із села Гакка, зробив мені укол. Я побачив там усіх людей з району, чоловік двадцять, які їздили за пенсією до Скоп'є. Усі вони працювали в Скоп'є. Один з них працював там ветеринаром. Він зробив мені першу ін'єкцію. Потім був ще один лікар на ім'я Силейман Топаллі. Він допоміг мені з іншими ліками, які мені принесла молода жінка. Вона передавала ліки для солдатів через солдата, який жив по сусідству.

Вона дала мені якісь ліки для зняття болю. Я не знаю назви ліків, але я їх уживав. 22 червня мене відправили до Скоп'є, тому що моєї сім'ї більше не було в селі. Я пішов у сільраду і розпитав, де моя сім'я, і мені сказали, що вони в Скоп'є, у будинку мого дядька. Після всього, що я пережив, мої родичі мене не впізнали. Вони не могли мене впізнати.

У Скоп'є ми пробули два дні. Разом із родиною ми повернулися в село 22, 23 або, можливо, 25 червня, я не впевнений, коли саме. Як це сталося з усім населенням Косова, те ж саме сталося і з нашою сім'єю: будинки були спалені, корову вбили, а потім кинули в колодезь. Солдати, які вижили, приходили і розпитували про мене. Через два дні після того, як я повернувся додому, я відразу ж пішов до лазарету, щоб перев'язати деякі рани, які все ще не гоїлися. Того дня мене оглянув дуже хороший лікар. Він перевіряв мою товсту кишку і сказав мені: «Вона не інфікована, але є кілька кіст, вони вийшли, але втручатися не потрібно. Якщо користуватися кремом, то вони висохнуть». Він виписав ще якісь ліки, дав мені бинти і сказав: «Збережіть їх на всяк випадок!». Я пішов до аптеки, але там нічого не було. Я поїхав до Ферізаю, але і там нічого не знайшов. Мій дядько зі Скоп'є знайшов ці ліки, я використовував їх і вони мені допомогли.

Якось мені довелося звернутися до лікаря в медпункті, тому що я отримував інфузії кожного другого дня. Я збився з рахунку, скільки крапельниць я прийняв, сотні й сотні. Я й досі приймаю крапельниці. Коли я був у «Пранвері», у мене також був пошкоджений шлунок, тому що нам не давали ні їжі, ні води. Я вживав усе, що міг знайти, пив воду з того місця, де мене тримали. Два-три дні я пив цю воду, фільтрував її з допомогою своєї сорочки і пив. Проте бруд і волосся з води проникали і в сорочку, тому що каналізаційні стоки з туалету йшли прямо з першого поверху в підвал. Усе, чим вони випорожнювалися і мочилися зверху, потрапляло прямо туди, де нас тримали. За ті двадцять днів, що я там перебував, вони прибирали базу лише один раз. Якось прийшов цей чоловік на ім'я Ісмет, зняв і почистив трубу. Він не мив її, а просто налив трохи води і закрити її. Потім він увімкнув воду нагорі на дві-три години, поки рівень не піднявся на 20 сантиметрів, і залишив так.

Тоді я змушений був пити цю воду. У 2000 році у мене почав боліти живіт, я пішов до лікаря, і це був той самий лікар, який перевіряв мене раніше. Він вирішив, що мені потрібно перевірити шлунок. Я розповів йому, яку воду я пив, і лікар сказав мені: «Треба зробити рентген». Тоді у Косові я не мав варіантів, куди звернутися по допомогу, але я також не звертав на це уваги і протягом року приймав ліки, які трохи полегшували біль, тому я не відчував тоді проблем зі шлунком.

...Перед операцією у мене був інфаркт. У 2002–2003 роках, я точно не впевнений коли саме це сталося. Лікар сказав мені: «Це сталося через ваш шлунок». Я пролежав у лікарні у Приштині 21 день.

Через три-чотири роки у мене також стався інсульт, на два-три дні я втратив свідомість. Усе це через те, що мені розрізали потилицю у двох місцях, а також били по голові. Я поїхав до невропатолога у Ферізай. Здається, його звали Енвер. Він мене оглянув, а потім направив на обстеження в неврологічне відділення. Наступні два роки, а також у 2017 році мені зробили операцію на шлунку, тому що він був повністю заблокований. Я не знав, що відбувається. Мені сказали: «Пошкоджено весь кишковий канал, який з'єднаний зі шлунком». Мені видалили половину шлунку і кишечник, який з'єднаний зі шлунком. Лікар сказав мені, що перемістив його на п'ять сантиметрів, але я не знаю, чи це правда, а потім вони з'єднали кишечник і шлунок з'єднувальним мостом. Мабуть, так вони це називають.

Із 2017 року і дотепер у мене проблеми зі шлунком. Крім того, моя ліва нирка пошкоджена відтоді, як мене били палицею, сильно пошкоджена. Мені сказали, що треба робити операцію, але я не зважився, сподіваючись, що зможу чимось зарадити за допомогою ліків. Я приймаю ліки для своєї нирки, тому що вона не очищається так, як повинна, як мені сказали лікарі. Я приймаю ліки для нирок, шлунку, до того ж у мене анемія.

Протягом двох років у мене також були проблеми з легенями. У 2019 році я потрапив у лікарню, тому що у мене була внутрішня і зовнішня кровотеча, у мене була кровотеча з рота і товстої кишки. Як мені пояснили: це все наслідки не дуже вдалої операції на шлунку і кишківнику.

Отже, це моя історія. Зараз я живу тут із дружиною і невісткою. Дружина і невістка водять мене до лікаря з приводу всіх цих проблем зі здоров'ям. Мій син більшу частину часу на роботі, але всі мої проблеми з анемією та шлунком виникають зазвичай уночі, і тоді син відвозить мене до лікаря. Крім того, я проводжу більшу частину часу вдома з дружиною, невісткою та двома онуками.

Я вперше зустрів свою дружину, коли навчався в середній школі. Моя дружина не ходила до школи зі мною. Я познайомився з нею після того, коли її сестра вийшла заміж за мого брата. Ми познайомилися в 1976 році. Я тоді був солдатом, а мій брат уже одружився. Потім у 1977 я звільнився з армії і поїхав до Німеччини, а незабаром, у 1978 році, повернувся. Я купив машину і якимсь відвіз невістку до її батька, і там я зустрів її сестру, яка ходила у 8 клас. Тоді я побачив її вперше. Два роки ми зустрічалися, і наші сім'ї знали про це. Вони ніколи не заважали нам зустрічатися і ніколи не втручалися. Ми зустрічалися з дозволу батьків. У 1980 році ми одружилися.

У мене шестеро дітей: чотири сини і дві доньки. Усі вже одружені, мають дітей і всі працюють. Ми з дружиною не працюємо, вона домогосподарка. Я трохи працюю в сільському господарстві, але я не можу працювати багато, тільки щоб прогостувати на день. Я не можу працювати, але мені просто не подобається бачити, як земля пустує, тому я трохи працюю.

Після катувань я дуже змінився. З 1999 року і дотепер я боюся спати на самоті. Мені сняться кошмари, як мене б'ють, як вони вбивають мою молодшу доньку. Я бачу їх, і мені здається, що це відбувається серед білого дня, а потім я лякаюся і намагаюся втекти. Моя донька народилася в 1999 році, і я не знаю, чи був їй хоча б місяць тоді, коли мене катували. Я бачу все це у своїх кошмарах. Мені сняться кошмари, де вони запитують мене: «Ти хочеш, щоб ми вбили тебе чи доньку?», і я кажу їм убити мене, а потім вони йдуть убивати мою доньку, а я намагаюся захистити її. Цей кошмар повторюється дуже часто.

За двадцять років моя дружина жодного разу не залишила мене на самоті. Вона навіть не їздить до своїх родичів. Якщо йде, то тільки вдень і залишається до вечора. Увечері за нею їду я або хтось із хлопців. За останні понад двадцять років я ніколи не залишався вдома сам. Моя сім'я добре про мене піклується. І вони повинні це робити, тому що я піклувався про них до війни. У нас були хороші житлові умови, вони були освічені, і я завжди забезпечував їх усім необхідним. Моя дружина їхала, куди хотіла, я ніколи ні в чому їй не відмовляв, і до 1999 року я забезпечував їм гідні умови життя. А потім у 1999–2000 роках дружина піклувалася про мене, вона три роки обробляла всі рани, які я мав на тілі. Вона ставилася до мене як медсестра. Тепер я маю віддячити тим, хто про мене піклувався.

Нині я борюся із хворобами, які ношу в собі з часів війни. Найбільше мене турбує шлунок й анемія. Я не маю оптимізму, що вони вилікуються, час зробив свою справу, я вже старий і знаю, що краще вже не буде. Я полегшую свій біль за допомогою ліків, тому що мій шлунок не дозволяє мені добре харчуватися. Перед тим, як щось з'їсти, я мушу щодня приймати по одній таблетці.

Тож ось вона, моя історія. Це все, що я хотів сказати. Я хотів би подякувати вам й асоціації за допомогу і за те, що дали можливість висловитись.

**«АЛЕ МИ ПОВИННІ ДОПОМОГТИ,
ПІДТРИМАТИ ЇХ, НАСКІЛЬКИ
ЦЕ МОЖЛИВО. МИ НЕ ПОВИННІ
УСКЛАДНЮВАТИ ЇМ ЖИТТЯ. У НИХ
БАГАТО ГНІВУ І СМУТКУ...
СИТУАЦІЯ БУДЕ ПОГІРШУВАТИСЯ
І ПОГІРШУВАТИСЯ. МИ ПОВИННІ
БУТИ ГОТОВІ ДОПОМОГТИ В БУДЬ-
ЯКИЙ МОМЕНТ, БУТИ УВАЖНИМИ І
БУТИ ПОРУЧ З НИМИ, НАСКІЛЬКИ ЦЕ
МОЖЛИВО»**

Як зазначає Рефік, його сім'я завжди була разом під час весіль, похоронних церемоній, а також під час війни. Коли сербська державна кампанія із зачистки Косова посилилася, населення Лаб'яна також було змушене тікати. Проте сербські війська не дозволяли сім'ям тікати разом. Вони відокремлювали молодих чоловіків від інших.

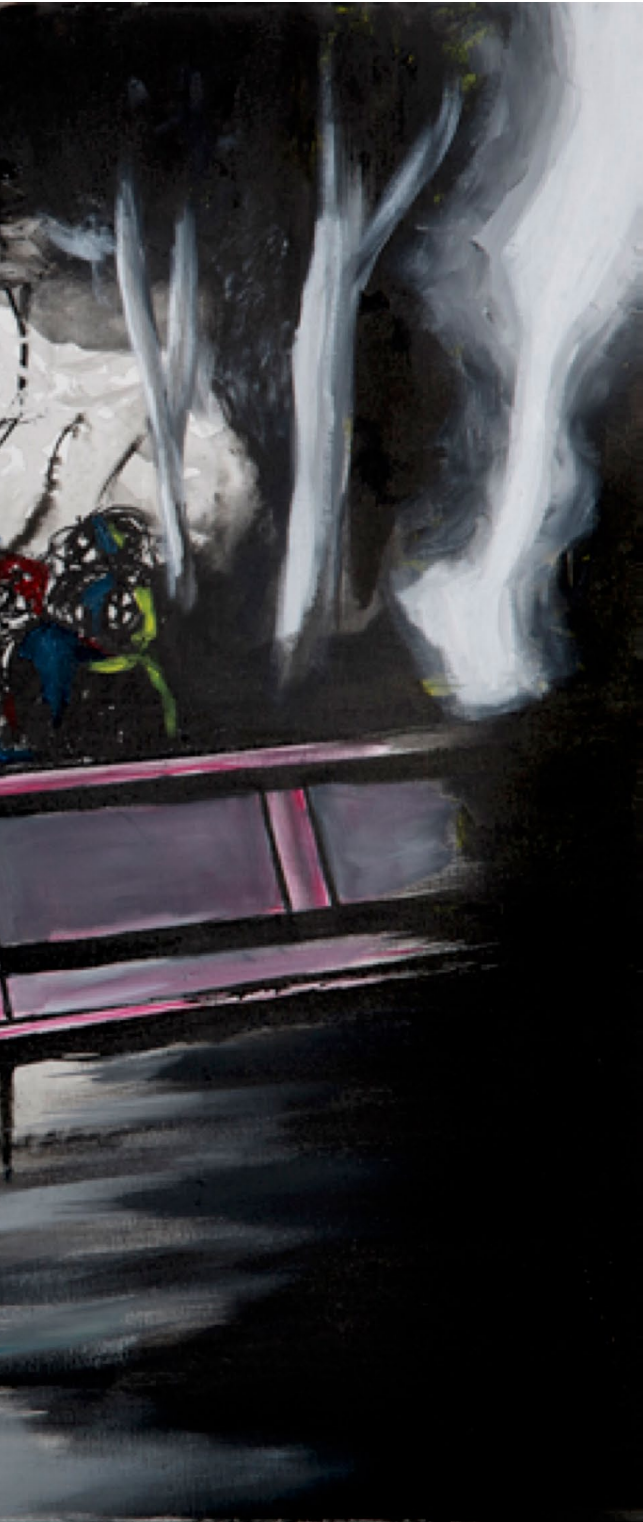
Відтоді знущання, тортури та приниження стали щоденною рутинною для Рефіка, його брата та чотирьохсот інших в'язнів із цього району. Після закінчення війни цих в'язнів автобусами відправили до різних сербських в'язниць.

Лише після втручання Міжнародного Червоного Хреста Сербія була змушена звільнити в'язнів. Там Рефік знайшов свого брата, з яким його розлучили на другий день ув'язнення. Він радіє, кажучи: «Якби я побачив свою сім'ю в той момент, то я згоден був би померти там і тоді».

Однак, коли приблизно через дев'яносто днів вони повернулися до свого зруйнованого будинку, возз'єдналися з матір'ю та двома сестрами, то дізналися про насильство, від якого постраждала решта родини.

Мір'ета Кехаджа, «Моя сестра стрибнула з трактора до нас»
Полотно, акрил. 70×90 см

МОЯ СЕСТРА СТРИБНУЛА З ТРАКТОРА ДО НАС

Нас було семеро членів сім'ї: три брати, дві сестри, мама і тато. Батько працював у селі в конторі. Ми, діти, ходили до школи в цьому селі. На кілька навколишніх сіл була лише одна школа.

У нас були дуже погані умови життя. Зараз ми живемо набагато краще, ніж тоді, але навіть тоді ми якось справлялися. Я пішов до початкової школи у 1981 році. Того ж року мого батька ув'язнили за участь у студентському протесті. Батько пробув у в'язниці 40 днів, а я був змушений покинути школу. Я втратив той рік. Наступного року я знову вступив до початкової школи. Наші умови життя були дуже важкими, ми не мали жодного доходу, у нас нічого не було. Фактично, минув рік, поки мій батько зміг повернутися на старе місце роботи.

У мене є два старші брати. Вони відчайдушно намагалися знайти роботу, щоб вижити. На нас завжди чинився тиск з боку сербської держави та сербів, і ми страждали як сім'я, що належить до боснійської громади. Ми купили нашу землю

дуже давно, а потім серби в 1985 році прийшли і забрали її, розмір землі був 1 гектар та 20 арів. Отже, якщо ви думали, що у вас щось є, то насправді його не було. Щоб вижити, треба було хутко братися за розум і працювати. У нас не було іншого виходу.

Коли серби прийшли забирати землю, мій батько був на роботі, і мама вийшла поговорити з одним з них. Ми купили землю в державі. Але той серб, очевидно, хотів забрати її в нас і повернути державі. Моя мати не дозволяла забрати нашу землю, тому що вона давала нам їжу. Треба було щось робити, щоб якось вижити, тому що це були важкі часи. У нас було три корови, треба було за ними доглядати, годувати їх, а заробіток наш був невеликий. Коли моя мати вийшла на вулицю, вона сказала тому сербу: «Нічого не роби, бо я проткну тебе вилами», і вона пішла на нього зі сталевими вилами. Моїй сестрі тоді було два роки. Серби заарештували мою матір і мою дворічну сестру і протримали їх під арештом 12 годин.

Землю у нас усе ж забрали, ще й виписали мамі штраф, вони не могли тримати її у в'язниці, оскільки з нею була маленька дівчинка. А потім війна все переплутала.

У 1989 році помер мій батько. Мій батько помер на своєму робочому місці. Він працював листоношею – розносив пошту на дванадцять сіл. Зазвичай це були повістки до армії, про щеплення дітей, штрафи за порушення правил дорожнього руху тощо. Мій батько пропрацював 28 років. Коли у нього забрали землю, він дуже переживав і в 1989 році помер.

Мій другий брат був солдатом у Баня-Луці. У той час я відвідував, здається, восьмий клас школи. Мій старший брат працював на цегельному заводі. За це я дякую своєму сусідові. Завдяки йому брата взяли на роботу. Він помітив, що у нас немає жодного доходу, і сказав: «Ти повинен прийти і почати працювати, тому що у тебе немає інших варіантів». Він нам дуже допоміг. Також багато людей із села нам дуже допомагали, незважаючи на те, що ми були боснійцями. Ми були разом з ними на кожному святі, на весіллях, похоронах... Привід не мав значення, головне, що ми були разом.

Через деякий час мій брат закінчив службу в армії і повернувся. Він почав працювати і пропрацював майже два роки. Він працював на тій же роботі, що і мій батько до 1991 року, а потім поїхав до Італії. Якийсь час я заміняв його. Я працював там, поки не прийшло рішення про перехід на бік сербської держави. Коли це рішення було прийнято, я звільнився з роботи і більше там не з'являвся. Час від часу я працював у деяких приватних компаніях, то тут, то там, щоб звести кінці з кінцями.

Я закінчив лише перший клас середньої школи. У нас не було жодного заробітку, а ми повинні були забезпечувати 5–6 членів сім'ї. Наші умови життя тоді були набагато важчими, ніж зараз. З усіх чоловіків у моїй родині я наймолодший. Сестри мене дуже любили, ми були сім'єю односторонців. Коли приходив час працювати, ми всі працювали. Ми ніколи ні в кого не просили допомоги. Батько дуже старався, виховував нас і намагався дати освіту, але прийшла війна.

Війна знищила все. Найбільше постраждала босняцька громада. Перед початком і під час війни багато людей з навколишніх сіл втекли і прийшли до нас додому. Більшість людей з мого села зібралися і втекли від війни до найближчого села, як і багато інших. Я не можу сказати, скільки було людей, але їх було багато. Знаю, що було 936 тракторів. Були також трактори з причепами, і їм вдалося переправитися. Ми з братом стерегли їх, коли це було потрібно.

...7 травня ми разом з іншими людьми, які також покинули свої домівки, рухалися по дорозі до Страгану. Назустріч нам вийшли троє сербських офіцерів. У них були хустки на головах. І люди, які їх бачили, і ті, хто мав більший життєвий досвід, сказали нам, щоб ми не бігли до лісу. Треба було показати білу сорочку чи щось таке, показати їм, що ми здаємося. Моя сім'я була серед тих людей. Хтось підняв білу сорочку чи простирало і здався. Сербські військові оточили нас. Вони обшукували кожен трактор і грабували людей, забирали всі гроші і золото. Вони зупиняли чоловіків і жорстоко поводитися з жінками. Забирали золото, обручки, гроші – усе, що могли знайти. Звідти ми продовжили наш шлях до Страгану з Ллугаве та Дрініту, і кожні 20 метрів зустрічалися 5-6, а то й 10 воєнізованих офіцерів. Я їхав на тракторі мого сусіда, зі мною була моя сім'я. Я сидів у кінці трактора, тому що жінці або людині похилого віку не варто було там сидіти. Кожен із сербів просив грошей і золота. Я пам'ятаю все так, ніби це було вчора: коли ми підїхали до «Балканського дому», як вони його називають, звідки ходять автобуси з

Приштини до Печі, вони зупинили нас, і я помітив, що вони забирають молодих хлопців. Особливої уваги на вік ніхто не звертав. Один з них казав зупинити, а інший – відпустити. Вони сказали мені, моєму братові, сусідові та ще п'ятьом чоловікам із села зійти з тракторів. Було 936 тракторів, які їхали один за одним.

Моя мама і дві сестри були в натовпі людей, і всі намагалися сісти на трактори. Багато хто залишився на дорозі, бо не мав засобів пересування. Тих, хто йшов пішки, убивали сербські злочинці, четники. Саме тому кожен повинен дати свідчення і розповісти молодим поколінням, що відбувалося під час війни.

Тож нам сказали зійти з трактора. У мене в кишені було 30 німецьких марок, призначених для моєї сім'ї, на випадок, якщо їм потрібно буде купити хліба. І раптом один серб вдарив мене прикладом гвинтівки по спині. Вони кричали: «Іди сюди». Один з них обшукував наші кишені, а інший бив нас щосили. Ще один сидів на стільці і віддавав накази: «Цей – сюди, той – туди». Я озирнувся, щоб побачити свою сім'ю і брата, якого також зняли з трактора, і в цей момент вони почали мене бити. Один з них сказав: «Дай мені своє посвідчення особи!» і після того, як я дав йому його, він запитав: «Ти босняк?». Я відповів: «Так, я босняк», а він продовжував: «Чому ти покинув свій дім, хто сказав тобі піти?». Я відповів: «Армія». Він допитувався: «АВК чи регулярна армія?», а я йому: «Я не бачив тут АВК, це була ваша армія». Тоді він вдарив мене так сильно, що я мало не знепритомнів. Я побачив, що в той самий час троє з них били мого брата. Моя старша сестра зістрибнула з трактора, щоб визволити брата. Там почалася бійка, і від побоїв я втратив свідомість і втратив свою сім'ю, я втратив усе.

Двоє людей схопили мене і завели в будинок. Якби я пішов сьогодні, я міг би сказати, у якій саме будинок, але більше я туди ніколи не ходив. Я не знав, чи їх було 90, чи 100, я не знаю, скільки там було людей. Я не знав, що сталося з моїм братом і сестрами. Вони залишили нас там на дві години, а може й більше.

Звідти нас відвезли до школи в селі Старган. Серби наказали нам не дивитися ні ліворуч, ні праворуч, тільки вниз і тримати руки піднятими вгору. Коли ми дійшли до якогось місця, нам сказали стати на коліна. Незабаром наші ноги заніміли, ми не могли встати. Вони били нас так сильно, як тільки могли. Почало темніти. Вони завели чоловіка,

якому було близько 40 років, у будинок і наставили на нього гвинтівку. Ми почули постріл. Він виходив, приходив інший. Вони поставили того чоловіка збоку тільки для того, щоб налякати нас, щоб ми думали, що нас зараз розстріляють. Вони відвели цього чоловіка до трактора і кинули всі його речі на землю. Йому наказали: «Сідай на трактор!», – і щойно він намагався вилізти на трактор, вони наставляли на нього гвинтівку і змушували спуститися.

Минула, може, година або близько того. Під'їхав автобус і вантажівка, накрита брезентом. Це була сербська поліція. Вони почали обшукувати нас по одному, забрали все, що було в кишенях, забрали всі наші посвідчення особи. Вони зняли з нас навіть ремені на штанах. Потім вони почали бити кожного з нас і просто заштовхали в автобус. Автобус і вантажівка були переповнені людьми. Ми пробули там деякий час, я не знаю, скільки саме, тому що у нас не було годинника. Потім вони відвезли нас до села Жураковац. Там нас завели у приватну сільськогосподарську аптеку. Так от, уявіть собі, що всіх цих людей, близько 100 осіб, помістили в одну кімнату. Двері були зачинені, вікна теж. Вранці, коли ми прокинулися, на землі було два сантиметри рідини. Доступу повітря не було, і вся ця рідина була створена людьми внаслідок катувань і всього іншого.

У когось були цигарки, у когось запальничка, але вона не запалювалася, бо просто не було кисню в повітрі. У тих умовах важко було стримуватися і тілом, і душею. Можливо, менш ніж за 500 метрів від того місця вони мали щось схоже на тюремні камери. Це були крихітні кімнатки. Туди звозили на допити всіх злочинців-сербів із Печі. Коли нас туди відправили, я побачив там свого брата і сусідів, зрозумів, що там були всі. Нас допитували двоє, троє, а іноді й четверо поліцейських. Вони були з Югославської адміністрації державної безпеки (YSSA) і запитували нас: «Чому ви втекли? Хто вас змусив? З якої причини ви з братом втекли? Ви ж босняки, вам не потрібно було тікати? Чому ви опинилися у в'язниці? Ви могли б залишитися вдома, якби пішли в поліцію і сказали: "Я відчуваю небезпеку, дайте мені зброю, і я залишуся тут"». А я відповів йому: «Ні. Я виріс з албанцями, і ми разом раділи і плакали». Він запитав мене: «А хіба на тому пагорбі не жили ще й серби?». На що я сказав: «Я ніколи не заходив до їхнього будинку. Я ніколи не ступав на їхні поля. Куди б не пішло моє село, я піду з ними». Тоді він запитав: «Ви принижуете державу Сербія?», а я відповів: «Я не знаю, це Косово». Закінчуючи розмову, поліцейський сказав: «Це справді Косово? Гаразд, підпишіть тут». І щойно я підписав, то опинився в коридорі, де мене штовхали ногами і били.

Вони завели мене до кімнати. Там була людина з Наберджана, мій брат, ще один невідомий чоловік і я. Нас безперервно били, ми ледве встигали перевести подих. Брата забрали на допит. Він не підкорився їхнім наказам, сказав, що можете мене вбити, але я не буду говорити сербською мовою. Він був такий. Вони намагалися змусити його підписати документ, що їх відправляють на 30 днів в ізолятор тимчасового утримання, а мій брат узяв його і розірвав листок на шматки. Є й інші свідки, які можуть підтвердити те саме. Коли вони завели мого брата до кімнати, шестеро з них почали його бити. Він упав на землю. Коли мій брат поставив руку на землю, щоб встати, один з них, який був у військових черевиках, наступив йому на руку і розірвав шкіру між пальцями.

Ми пробули там чотири дні і чотири ночі. Щогодини нас виводили набирати воду в 10-літрове відро. Ми наповнювали його водою, але через те, що воно було з тріщинами знизу, вода витікала. Поки ми йшли, нас постійно били. Вони безперервно наскатували. Заводили в кімнату і там били. Коли закінчували, просто відкривали двері і виштовхували нас звідти. На четвертий день нам принесли два шматки хліба і два варених яйця. Але наші щелепи вже не працювали, ми нічого не жували чотири дні і ночі, тому жувати вже було неможливо.

Ми залишилися там до ранку. Потім знову приїхали автобуси. Нас забирали по одному, а коли саджали в автобус, то теж били. Сербі привезли нас до Печі. Відвезли до будівлі, за якою зараз розміщується поліцейський відділок. Коли ми приїхали до Печі, нас висадили з автобуса і почали бити ногами, кулаками, били прикладами рушниць і гумовими трубами. Усі знають, що таке ПВХ-труба: це труба, по якій розводять воду. Вони били нас такою трубою. Потім нас розсаджували по колу, щоб ми відпочивали. Усі сиділи в коридорі, але не так, як ви зазвичай сидите, а на колінах на мішку із цементом. Так ми не могли встати, і їм було легше нас бити. Кожна людина, яка приходила до тієї кімнати, била нас. Вони вимагали у нас гроші. Перевіряли навіть блискавки на куртках, думаючи, що ми сховаємо там гроші. Вони змушували нас співати для Сербії, співати для Мілошевича. Вони катували нас. Ми пробули там тридцять днів. У них був суд, але не там, де зараз розміщується Основний суд, а там, де Бюро зайнятості.

До війни я виїжджав на машині, й іноді мене зупиняв якийсь поліцейський. Я знав, що він мене зупинить. Якось поліцейський запитав мене: «Гей, босняку, ти з ними?», – і я відповів: «Так, я з ними». Тоді поліцейський сказав: «Ми дізнаємося, якщо ти одягнеш їхню форму. Я поставлю тебе біля стіни і розстріляю з РПГ. Це не забере твоєї душі, але я знищу тебе з РПГ. Не тільки тебе, а й усю твою родину». Я нічого не зробив, нічого не відповів. Можливо, хтось із тих охоронців був албанцем, я не впевнений, але точно знаю, що там були і босняки. Був один, якого я знав особисто. Я хотів би випити з ним кави, а що б я з ним зробив – це вже інша історія. Він запитав: «Босняк приєднується до АВК?», а я йому відповів: «Коли помер мій батько, ти не прийшов на його похорон, а все село прийшло. Вони – це все, що я маю». Він запитав мене: «Що тобі сказав перший офіцер?», і я відповів: «Сербський офіцер сказав мені, що він застрелить мене з РПГ, якщо я приєднаюся до АВК». Тоді він додав: «Я зроблю набагато гірше». А я пообіцяв йому: «Якщо Аллах залишить мене в живих, і коли, з Божою допомогою, усе скінчиться, ми зустрінемося знову. Я знаю, хто ти і що ти».

А через 5-6 хвилин я сидів у наручниках у поліцейській машині. У ній було двоє поліцейських, а той, що був за кермом, наскільки мені відомо, був ще й охоронцем. Він привіз мене на цій машині до Бюро зайнятості. Потім він сказав: «Зараз тебе поставлять перед судом і винесуть вирок – кілька років позбавлення волі, які ти повинен будеш відсидіти». На другому поверсі були прокурор й адвокат, обидва серби. Я курю сигарети, але на той час пройшло вже майже три тижні або майже місяць, як я не курих, і коли побачив пачку сигарет, то трохи розхвилювався. «Ти куриш?» – запитала мене прокурор. Я відповів: «Ні, не курю». Вона сказала: «Твої очі кажуть "так", а ти кажеш "ні". Добре». З мене зняли наручники.

Вона сказала: «Чому ти, босняк, з ними, а не з нами?». І я сказав їй те саме: «Я босняк і не буду цього заперечувати, бо пишаюся цим, але я завжди буду йти за своїми братами. Куди б вони не пішли, я буду йти з ними». «То вони тепер твої брати?», – «Так, вони мої брати». Вона запитала: «І ти чергував до 6 ранку, усю ніч?». Я відповів: «Так», і тоді вона запитала мене: «То ти ще й охоронець. Хто ще охороняв пагорб?», – на що я заперечив: «Я не охороняв». Тоді вона почала лаятися й ображати мене сербською мовою всіма словами, що тільки могла згадати.

Я пробув у в'язниці місяць, а, може, і трохи більше. У мене десь є документи, але точно не знаю, скільки часу це було. 10 червня о 3 годині після півночі нам сказали, що війна закінчилася. Перед дверима нас чекала поліція. Коли НАТО бомбардувало сербські об'єкти, ми все чули. Якось увечері вони дев'ять разів бомбардували місце, де була розташована армія: воєнізовані сили перебували в казармах. Також дев'ять разів бомбардували великий завод «Застава», тому що там теж стояла армія. Ми чули, як вони казали: «Залиште полонених тут. Двері не відчиняйте. Тікаймо до підвалу». Пощастило, що нас не розбомбили. Можливо, у них була інформація, що тут є полонені. Напевно, це нас і врятувало. 10 числа о 3 годині нас розбудили і сказали: «Беріть свій одяг, бо ми веземо вас до в'язниць у Сербії». У Печі було приблизно 400 ув'язнених, і всіх нас посадили у вісім автобусів. За межами в'язниці поліцейські сформували дві лінії до автобуса, який стояв приблизно за 100 метрів від будівлі. Кожен ув'язнений повинен був пройти між ними, й у мене немає слів,

щоб пояснити, яке насильство ми пережили. Нам одягли пластикові наручники, які, якщо ти поворухнеш руками, поріжуть тобі шкіру. Їх не можна було зняти, треба було лише відрізати. Так ми їхали цілий день звідти до Лесковаца.

Мій брат був в іншому автобусі. Поки ми були у в'язниці, нам не дозволяли перебувати в камері разом. Зазвичай в одній кімнаті сиділо 17-18 осіб. Дорогою до Лесковаца нас били, змушували співати для Сербії, для Мілошевича й інших злочинців. В автобусі, що їхав перед нами, водієм був чоловік на ім'я Драган Вітоєпашич з Ллаб'яна. Він раніше працював у компанії «Kosovo Trans». Біля нього був ув'язнений, який випадково впустив мило на землю. Воно впало біля водія автобуса. Водій запитав: «Хочеш мило?», а ув'язнений відповів: «Я взяв його, щоб умитися». Водій сказав: «Добре, без проблем». В автобусі було багато пачок мила, і вони змушували всіх ув'язнених їсти його. Хто відмовлявся їсти, того били, а потім змушували з'їсти шматок мила. Про це нам розповів родич племінника. Він також сказав: «Цей в'язень щойно впустив шматок мила. Ми заплатили за це дорогу ціну».

Ми почали рухатися з Печі в напрямку Приштини. Нас могли би врятувати росіяни, тому що на той момент вони були в місті. Але вони мають братські стосунки із сербами. Вони просто сфотографували нас і сказали їхати геть.

Коли ми прибули до Лесковаца, там було 400 в'язнів з Печі. Вони вишикували нас. Там були також серби з Косова, не тільки з Лесковаца. Вони почали нас бити: одні кулаками, а інші просто давали ляпаси. Я був у кінці черги. Оскільки мій брат був першим, десь шестеро з них били його майже годину. Я чітко бачив, що вони робили з моїм братом. Підійшов співробітник міліції – лікар, і він сказав міліціонерам: «Можете припинити». А потім цей лікар сказав людині з Ллаб'яна і людині із села Рамун: «Візьміть його і дайте йому води». Коли вони дали моему братові води, той потроху почав приходити до тями. Ці двоє сусідів були свідками побиття, але й інші 400 ув'язнених можуть розповісти вам те ж саме. Щойно мій брат трохи оговтався, він питав тільки про мене: «Де мій брат? Вони вбили мого брата?». Там нас знову посадили в автобуси. Одних відправили в Лесковац, інших – ще кудись. Було багато в'язнів, як-от мої друзі, які не змогли потрапити в автобус.

Там були поліцейські, які увімкнули обігрівач і сказали одному в'язню: «Іди сюди, погрійся». Йому дозволили відійти лише після того, коли згорів його одяг, і не тільки одяг, але й нога. Через деякий час він повернувся до автобуса, і поки ми їхали, його рана стала такою глибокою, що можна було побачити кістку. Коли я побачив це, моє тіло затремтіло. Усі 400 в'язнів плакали через нього. Він не міг стояти на ногах. Були випадки, коли серби підпалювали куртку в'язня, а він не міг її зняти, тому мусив терпіти біль від вогню, поки вона не догорить.

Нас відправили в Заєчар. Це було, можливо, опівночі або дві години після опівночі, я не знаю. Ніхто не наважився запитати, до якої в'язниці нас перевозять. Коли ми виходили з автобуса, нас били. Їх збиралося четверо-п'ятеро і вони били нас. Серби із Заєчара, як я встиг помітити, не були такими агресивними у ставленні до нас. Але коли вони бачили, як з нами поводяться серби з Косова, то ставали агресивнішими. Ситуація була настільки поганою, що про це поінформували начальника в'язниці, і він наказав сербським поліцейським з Косова віддати зброю й інструменти, якими вони нас били. Він сказав: «Тут діє закон». Вони помітили, що ми були виснажені, адже нас іноді годували лише одним шматком хліба, а дні були довгими. Організм не міг цього довго витримати.

У Заєчарі теж знущалися над нами. Вони били нас удень і ввечері. Мій брат залишився зі мною на два дні. Щойно вони зрозуміли, що ми брати, нас розділили. Брат був на другому поверсі, а я на першому. Вони брали нас на прогулянку, яка тривала рівно 107 кроків. Я знаю це, тому що порахував. Вони виводили нас у парк, де ми ходили по колу. Іноді я піднімав голову, щоб подивитися, чи не побачу я брата у вікні. Над тими кімнатами були охоронці, і щойно вони бачили, що ти підняв голову, то починали верещати, кричати й ображати. Іноді вони кидали сигарети на землю, і багато ув'язнених брали недопалки, ховали їх у кишені, а потім докурювали в камері.

Мені було байдуже щодо будинку, землі, щодо всього – я хвилювався лише про брата, матір і двох сестер. Я не знав, де вони, куди вони поїхали, не знав, що з ними сталося. Три місяці я не мав про них жодної інформації. Я ні з ким не спілкувався, окрім друзів, із якими ділив кімнату. У кімнаті було 16–17 осіб. З нами був ув'язнений із Радавця, якому було 68 років. Він молився тричі на день за всіх нас. Ті два тижні у в'язниці були довгими, ніж якби ви зараз сиділи два-три роки у в'язниці. Ми не знали, чи виживемо, чи ні, чи не вб'ють нас і чи не порубають на шматки. Це була агонія. Ти не міг знати, чи не приїде якась вантажівка, мікроавтобус або військовий джип із двома-трьома поліцейськими або солдатами, щоб забрати тебе, а оскільки ми були ув'язненими, про нас ніхто ніколи й не дізнався б. А як усі ці люди зникли?

У Заєчарі їжа була трохи кращою, але ми розплачувалися за неї інакше. Важко навіть згадувати про торттури, які нам довелося витримати. Пізнього вечора, за три-чотири дні до виходу з в'язниці, ми чули, як у коридорі, викладеному плиткою, ходили якісь люди, але ніхто не розмовляв. Наші двері були надламані і підвищувалися на 5 сантиметрів над плиткою, тому ми почули, що пересували якийсь великий стіл. Один з ув'язнених сказав нам: «Ми у в'язниці Заєчар!». «Де цей Заєчар?», – запитували ми один в одного, але ніхто не знав. Лише він знав усі місця. Він був представником нашої кімнати, у якій було семеро в'язнів. Він був «командиром», тому що у в'язниці тільки одна людина могла говорити від імені всіх, інші відверталися до стіни. Коли він розмовляв з охоронцями, то не вимагав, а просив: «Нам потрібно те і те». Але якщо ти попросиш хліба, то тебе поб'ють. Коли у нас не було води, нас усіх трусило, але ніхто не міг цьому зарадити.

Ми чули, як пересували стіл, і наш представник сказав: «Я не можу сказати, що це таке». Чи хотіли вони нас побити, чи вбити, ніхто не знав. Я чув якихось людей, якісь голоси, вони змінювалися, приходили інші, і ніхто не розумів, що відбувається, тому що це відбувалося в коридорі. Один з нас спробував зазирнути в замкову щілину, але не зміг нічого розгледіти. Я не знаю, скільки часу минуло. Вони просто приходили і брали ключ від дверей, стукали в них і кричали: «Ну ж бо, терористи, прокидайтеся». І лаялися до нас. Ми зібралися, але тільки наш представник міг з ними говорити. Решта не могли й поворухнутися. Він говорив з охоронцем, який сказав йому: «Від сьогодні можеш піднімати голову, коли зі мною розмовляєш».

Ми переживали стрес, думаючи, що нас знову розлучать, що нас можуть знову відвезти в Ніш або Лесковац, або навіть у Белград. Наш «командир» сказав: «Приготуйтеся, усі вийдіть з кімнати і чекайте на охоронця». Ми так і зробили.

Того ранку, перед тим, як згадане вище сталося, прийшов здоровенний охоронець. Він був такий великий, що ледве проліз у двері. Якимось він вдарив мене всього два рази, а я вже лежав на землі. Охоронець сказав: «Ви всі маєте віддати мені документи, які ви отримали під час затримання. У кого їх немає, повинен з'явитися до мене». У мене в куртці були документи і на брата, і на себе. Постала дилема: як віддати документи братові? Тому я передав свої документи представнику кімнати. «Порахуйте, скільки тут ув'язнених, чи є у вас їхні документи? Якщо ні, дайте мені знати» – заявив охоронець.

Я запитав у цього товариша про рішення щодо мого брата: «Чи можу я йому передати?». Він відповів: «Ти повинен віддати мені це рішення». Я повільно витягнув рішення з кишені і віддав його своєму товаришеві по неволі. Ми всі були налякані, бо не знали, для чого використовуватиметься той стіл. Урешті-решт, ми зібрали достатню кількість документів, і той, хто перевіряв рішення, сказав: «Я бачу купу паперів». Ми віддали йому все, проте не знали, чи використають вони ці папери для того, щоб додати нам ще 2–3 місяці або 6 місяців ув'язнення, чи для того, щоб відправити нас у різні суди або перевести кудись іще.

Був із нами один в'язень із сім'ї із чотирма братами, яких заарештували. Один утік і залишилося троє. Вони були із села Добруша, де жила найбільша босняцька громада. У вас також є босняки у Вітоміриці, Бані, трохи в Жураковиці, також небагато в Істозі. Вони сказали йому: «Ти будеш мати справу із цими в'язнями і будеш перекладати для них». Він сказав: «Буду», але мені не подобалося, коли я бачив того в'язня по інший бік столу. Ситуація змінювалася щомиті. Вони запитали представника нашої кімнати: «Де ви сиділи у в'язниці?». Він відповів: «Жураковц, Печа, Лесковац, Заечар». Йому сказали: «Підпишіть тут». Він підписав, і йому щось сказали, але ми не змогли зрозуміти, що саме, бо були налякані. Вони розділилися, і він пішов до нас, а інша людина пішла в інший бік. Ми хотіли запитати його, що сталося, але не змогли, тому що там був охоронець, який наказав нам замовкнути. І тоді ми втратили надію. Ми думали, що в нас немає шансів. Коли підійшла наша черга, нам сказали: «Напишіть тут своє ім'я та прізвище». Хлопець з Добруші підморгнув мені, намагаючись сказати, що все не так погано. Проте нічого не сталося і ми повернулися до своєї камери.

Нам принесли вечерю – по шматку хліба чи щось таке. Перед дев'ятою годиною у двері постукав охоронець. Він відчинив двері, щоб перевірити, чи все гаразд. То був угорець. Він сказав: «Вас 17 у цій кімнаті, це занадто багато». Дав нам тютюн. Я подумав про себе: «Щось тут не так, бо цей хлопець роздає 17 сигарет. Це може бути що завгодно, тільки не тютюн». Оскільки всі взяли по сигареті, то я теж узяв одну. Потім він промовив: «Завтра ви виїжджаєте із Сербії». У мене по всьому тілу побігли мурашки. Я запитав: «Ця людина нормальна? Куди нас тепер відправлять?». Він сказав: «Ви вільні їхати». Саме тому я запропонував вам усім по сигареті. Проте ви не поїдете в Косово самотійно. За вами приїде Міжнародний Червоний Хрест. Вони заберуть вас автобусами КФОР».

Був полудень. Представник кімнати прийшов і сказав: «Пора». Але ми нічого не бачили, бо були зв'язані. Він продовжив: «Ми не повинні поспішати». Я занепокоївся: «Щось тут не так. Ти один у цій в'язниці, а у мене тут брат». Він відповів: «Я знаю твого брата», а я йому: «Мало того, що він у в'язниці, так ти ще й не уявляєш, що з нами зробили в Лесковаці, боюся, що тепер нам буде ще гірше». Я сказав це, тому що боявся. Час минав, п'ята година, шоста, сьома – надворі стемніло, а нічого не відбувалося. Я запитав його: «Тепер ти мені віриш?». Він відповів: «Не хвилюйся, якщо ми не вийдемо сьогодні, то завтра точно вийдемо. Тому що ми дали свідчення, коли були у в'язниці». Я запитав: «А якщо вони передумують?». Він відповів: «Ні».

Ми прокинулися вранці о 6 годині і заправили свої ліжка. Начальник охорони сказав: «В'язні в хорошому стані, але сама кімната – у дуже поганому». Ми відповіли: «Але ж ми тут нічого не робили, тут і було дуже брудно», а він наказав: «Я хочу, щоб ця керамічна плитка блищала, інакше ви ніколи звідси не вийдете». Хтось узяв трохи води, хтось трохи мийного засобу, і ми були щасливі. Друг із Граштиці подав ковдру і сказав: «Двоє людей хапають її і тягнуть по всій кімнаті. Сядьте всі в один кут і не торкайтеся ліжок».

Ми виконали це завдання. Було близько першої години ночі. Ми почули чийсь кроки в коридорі біля нашої кімнати. Охоронець підійшов і почав стукати ключами у двері. Сказав: «Виходьте, ви всі вільні». Я не міг повірити своїм вухам. Але потім я подумав, а як же мій брат? Коли

я думав про брата, він в той же час думав: «Чи відпустять мого молодшого брата?». Здається, було два автобуси із Заєчара, усі місця були зайняті, і мало хто розмовляв. Мій брат сидів на другій сходинці, і по його обличчю текли сльози. Коли я побачив брата, у мене було відчуття, що весь світ став моїм. Якби я побачив свою сім'ю в той момент, мені було б не страшно навіть померти там і тоді.

Ми простояли на вулиці три години. Охоронці з нами не розмовляли. Дехто з нас мав монети, щоб купити цигарки або печиво в їдальні, яка там була. Сказали, що приїжджав Міжнародний Червоний Хрест, але вони чекали на приїзд президента. Прийшла директорка Червоного Хреста. Вона говорила німецькою мовою, вони її поважали. Їй принесли стілець, і вона сіла на нього. Начальник тюрми сказав їй: «Ось список, і вони можуть іти. Автобуси стоять поруч, й ув'язнені можуть сісти в них, немає жодних проблем». Вона сказала: «Ні, не так. У нас є папірці, ручки, і кожен ув'язнений повинен буде розписатися за свою присутність». І вона називала кожного на ім'я та прізвище. Там також працював перекладач.

У той момент, коли я побачив свого брата і тих інтернаціоналістів, рівень мого стресу знизився. У них були свої водії. Усіх полонених розсадили по одному, кожен з нас мав по два літри напоїв, кока-коли або газованої води. Нам дали сірники, дві пачки «Мальборо» і бутерброд. Звідти поїхало три автобуси. На дорозі, яка з'єднувала Заєчар з іншою в'язницею, розташованою в іншому сербському місті, ми мали пересісти. Ми зупинилися і довго чекали на інший автобус. Джипи з іноземцями стояли попереду і позаду нас, а автобуси – посередині. Потім приїхав інший автобус, який супроводжували два джипи з іноземцями: один спереду, другий позаду. Отже, там зібралося чотири автобуси, із Заєчара і Лесковаца, і вони привезли нас усіх одночасно в Косово. Приблизно за 100 метрів до кордону в Мердаре командир сербської поліції повернувся до машини, бо там були КФОР і він не міг перетнути кордон. Ми були дуже щасливі і дражнили його, кажучи: «Якщо ти перетнеш кордон, то будеш страждати так само, як і ми».

Представники КФОР їхали попереду нас зі своїм броньованим автомобілем і супроводжував нас до Приштини. Там був великий склад, де розташовувалися американські та британські солдати КФОР.

Ви не можете уявити, як вони нас прийняли. Навіть ув'язнені могли їсти та пити все, що захочуть. Це було наче як вдома, ти міг узяти шоколад або печиво, або фрукт, банан – усе, що ти хотів. Ти міг з'їсти стільки хліба, скільки хотів, були пакети з квасолею, – найкраще, що Бог міг дати. Ту ніч ми спали там.

Деякі проходили та приносили нам телефони, щоб ми дзвонили, кому хотіли: в Албанію, Чорногорію, Македонію або Швейцарію. На щастя, я знав напам'ять номер телефону мого брата в Італії. Старша жінка підійшла та мене запитала: «Чи хочете зателефонувати?», а я відповів: «Так, будь ласка. Я скажу лише два речення. Тільки повідомлю свого брата в Італії», а вона сказала: «Ні, говоріть стільки, скільки хочете». Я зателефонував брату й розповів йому, що ми у в'язниці і як вони знущалися над нами, били, вони робили з нам усе, що хотіли, але ми досі живі. Я його запитав: «Де сім'я?», маючи на увазі мою матір і двох сестер. Він відповів: «Вони в Албанії і приїдуть завтра або післязавтра або, можливо, через тиждень. Навряд чи з ними все гаразд». Коли він сказав це: «Навряд чи з ними все гаразд», – я відразу відчув, що щось сталося. Я його запитав: «Чи можеш сказати, що сталося?», а він відповів: «Коли вони прийдуть, то тобі розкажуть. Важливо те, що вони живі». Я розмовляв протягом 15 хвилин і повідомив про сусідів, які були з нами у в'язниці. Сказав йому, що вони всі живі. А він мені розповів, що серби вбили обох синів сусідів. Це розбивало душу, тому що я був із ними близький і вони були моїми друзями, ми разом ходили у школу, жили як одна сім'я.

Тієї ночі, коли нас привезли із Сербії, я хотів би подякувати одному з наших командирів, бо він приїхав і чекав на нас. Він потиснув нам руки та поговорив з кожним з нас. Він виголосив дуже підбадьорливу промову. Я дякую йому за те, що він прийшов і поговорив з нами. Це тривало всього лише пів години, але для нас це було дуже важливо.

Наступного дня прибули автобуси й забрали нас із Приштини до Кліни, Призрену та Джакови. Багато людей запитували про своїх родичів, чи живі вони, чи мертві, де вони перебувають, чи повернуться. Нас привезли до Печа. Коли ми дісталися до місця, де розміщується деревообробний комбінат, один з моїх сусідів побачив мене. Від того місця до променаду приблизно чотири кілометри, і він пробіг за нами усю відстань за автобусом. Коли ми вийшли з автобуса, він був там разом з нами. Ми були на місці, де раніше розміщувався муніципалітет, тепер це кадастровий офіс. На тому місці ще один командир чекав на нас. Ми пробули там пів години, він виголосив кілька промов і сказав багато гарних слів. Він великий чоловік, дуже здібний.

Ми йшли до своїх домівок. Ми прийшли прямо з муніципалітету під Печем. Там був відділок АВК. Я був узутий у високі чорні чоботи і вони помітили мене. Вийшов молодий чоловік, одягнений у форму АВК, я зрадив і хотів був промовити: «Ого, наш солдат». Він сказав: «Добрий день», – я відповів: «Добрий день». Чоловік продовжив: «Можу я вас запитати? Хто ви і де ви носили ці черевики?», а я йому: «Я, звичайно, скажу вам, хто я, але ви повинні сказати мені, хто ви». Він сказав: «Бачите, я у формі», – я посміхнувся і вимовив: «Я радий бачити вас у цій формі», і також додав: «Я такий-то і такий-то, був ув'язнений, а вчора нас випустили з

в'язниці. Є й інші». Вони відпустили нас у центрі, і я хотів попрямувати додому. Чоловік сказав: «Ні, ми повинні повідомити головного командира». Я відповів: «Пане, ви повідомляйте кого хочете, а я хочу піти і подивитися, чи жива моя сім'я, тому що ледве можу ходити. Я виснажений. Я не можу стояти на ногах».

Назустріч вийшов чоловік у формі, тепер уже покійний, і, побачивши мене, сказав: «Сусіде», а я гукнув: «Брате!». Потім приїхала людина на вантажівці «Мерседес 207». Там не було сидінь, лише два спереду. Цей чоловік зупинив вантажівку і запитав водія: «Куди ви їдете?». Той відповів: «Я їду до *він назвав село*». Сусід запитав нас: «Скільки вас?» і нарахував, що восьмеро. Потім сказав водієві: «Ви повинні відправити їх у це село. Що б ви не робили, протягом години ви маєте підтвердити мені, що доставили їх туди, тому що це мої люди, і вони були ув'язнені».

Ми сіли у фургон. Нас було восьмеро. Приїхавши в рідне село, усі розійшлися по домівках. Я і мій брат залишилися останніми. Ми живемо на початку села. Наш будинок був обкладений цеглою. Повалені дерева утворювали немов би тунелі.

«Брате, ходи тільки там, де машина проїхала, бо можна наступити на міну чи ще щось», – попередив мій брат. Тож ми йшли повільно, ледве тягнучи ноги. Буквально за 4-5 хвилин до того, як ми дійшли до нашого будинку, ми зустріли нашого сусіда, який приїхав із двома іншими сусідами з Албанії.

Коли він побачив нас, то почав плакати за нами. Йому було понад 60 років. Він помер минулого року. «Я такий радий вас бачити, наче побачив своїх власних дітей. Дякувати Богу, ви вижили. Ваша сім'я в Албанії», – повідомив він нам. «Я не знаю, коли вони приїдуть, може, завтра чи колись так», – додав сусід.

Ми не могли зайти до нашого будинку. Я так втомився, що вже не міг зняти свої чоботи. Я приліг. Сусіди нам принесли чаю. Я сказав: «Я не хочу чаю, просто хочу краплю води». Я дивився на зруйновані будинки, там більше не було людей. Я спитав брата: «Може, варто перевірити, чи наша хатинка все ще стоїть, щоб ми могли мати дах над головою?». Коли ми туди підійшли, то побачили жахливу картину: у нашому старому будинку були корови, коні та собаки.

Будинок був у вкрай занедбаному стані. Ми просто знайшли якийсь місце і лягли там. Мені було байдуже до будинку, я лише хотів побачити своїх сестер. Я зайшов у кімнату, знайшов подушку і просто впав на неї, бо був виснаженим. Уранці, коли я прокинувся, побачив, що під подушкою лежить тіло мого собак, Бубі. Хтось поклав подушку на нього, але я не помітив цього, тому що був занадто втомленим. Ми були виснажені, не могли стояти на ногах. Я сказав брату: «Брате, нам треба зробити все можливе, щоб відремонтувати хоча б одну кімнату, щоб залишитися в ній». Та кімната була 2 на 3 метри. Ми викинули килим та все інше, і поклали туди дерев'яні дошки, щоб можна було якось спати.

Наступного дня, після обіду, приїхав сусід і привіз наших людей, матір і сестер з Албанії. Він плакав, тому що втратив двоюрідного брата. Я запитав його: «Це наші люди приїжджають?». Він відповів: «Так, це вони», і також додав: «У них була проблема із шиною біля фабрики шаф, і вони приїдуть, щойно полагождать шину». Вантажівка не могла проїхати, бо дорога була вузькою. Донька сусіда почала кликати мене і мого брата, але ніхто не відповів, бо нас якраз не було на місці. Тоді вона повернулася і сказала моїй родині: «Вони збрехали, їх там немає». Моя мати майже втратила свідомість. Через деякий час я сказав брату: «Ходімо, подивимося, де наша сім'я», і, щойно ми наблизилися до вантажівки, моя молодша сестра побачила нас і вигукнула: «Вони живі, ледве йдуть, але наближаються». Ми зустрілися. Вони відразу почали розповідати, що з ними сталося, але я сказав їм: «Це не місце для розмов про це. У цій вантажівці вісім різних сімей».

Приїхав брат командира і привіз мені борошно і все, що було потрібно. Я ніколи не забуду, що село зробило для мене, і сподіваюся, колись зможу їм віддячити. Того вечора мама і сестри почали розповідати, що трапалося, а я сказав: «Досить на сьогоднішній вечір! Поговоримо вранці. Мені достатньо того, що я бачу вас живими. Завтра ми продовжимо». Проте де ми будемо ночувати? Будинок мав два з половиною поверхи, але був недобудований, стояли лише стіни, покриті дахом. Ми не могли там залишатися через неприємний запах. Ми поклали кілька поролонових матраців на другому поверсі, накинули ковдру на вікно і ще однією ковдрою завісили двері. Це все, що ми могли зробити. Ми заснули. Близько 5 години я прокинувся, як рання пташка, вийшов на балкон і сказав собі: «Слава Богу, моя сім'я воз'єдналася, окрім мого брата в Італії, але у нього все добре, у нього немає війни». Прокинулися сестри,

приготували каву. Вони нам усе розповіли: як їх забрали, як застосовували до них силу, як старша сестра зістрибнула з трактора і побігла до нас, але серби забрали її із собою. Їх дуже сильно били, робили все, що хотіли. Слухати було дуже важко. Адже, коли хтось робить боляче твоїй родині, то робить боляче твоїй душі. Кожен повинен уявити, як важко було б, якби твою сестру згвалтували, це боляче, і ніхто не може зцілити цей біль. Чи може хтось вилікувати біль, який я пережив за 90 днів у сербській в'язниці? Ні. Біль моєї сестри також ніколи не втихне. Проте ми маємо допомогти їм, знайти для них допомогу і підтримати настільки, наскільки це можливо. Ми не повинні ускладнювати їм життя. У сестри багато гніву і смутку, а що станеться, якщо ми теж будемо гніватися? Ситуація ставатиме дедалі гіршою і гіршою. Ми маємо бути готовими допомогти в будь-який момент, бути уважними і залишатися поруч з ними, наскільки це можливо. Моя сестра дуже змінилася відтоді. Ми не можемо залишити її саму, завжди хтось має бути поруч. Вона була травмована. Вона дуже часто згадує, що з нею сталося, що вони з нею зробили, і нам доводиться набагато більше її підтримувати. Ми намагаємося говорити про інші речі і намагаємося тримати її ближче. Моя сестра так і не створила власної сім'ї. Важко створити сім'ю після всього того, що з нею сталося. Вона живе у важкому психологічному стані, їй нелегко все це витримати. Наша сім'я і надалі допомагатиме їй, чим зможе. Ми завжди будемо поруч стільки, скільки буде потрібно.

Дуже часто я намагався почати говорити з нею про те, що з нею сталося. Вона зупинялася, починала плакати, злитися, а потім намагався змінити тему так, щоб я не жалів її. Я брав її із собою і ми ходили до міста, щоб повернути її думки на інші речі. Я кажу їй: «Сестро, це сталося під час війни. Із часом це пройде, ти скажеш створити свою сім'ю. Подивись на цю, у неї маленькі діти, чи глянь на іншу, у неї дорослі діти».

Я намагався її переконати, що вона повинна мати власну сім'ю, але це не просто. Ми з братом забули про наші страждання. Але коли ми думаємо про те, що пережили наші сестри, то розуміємо, як це жахливо, це набагато важче для них. Чоловіки як чоловіки: вони виходять до людей, працюють і трохи забувають про погане, але жінка залишається вдома, нікуди не виходить і лише думає: «Подивися, що сталося зі мною. Я досі не створила власну сім'ю...»

Я досі живу з мамою, двома сестрами та братом. Ніхто з моєї сім'ї не одружився. Сподіваюся, ми це зробимо, як зробили всі інші. У мене багато проблем із цією сестрою. Я мав забути про свої проблеми та займатися нею. Я мав тримати її близько до себе.

У нас дуже погані умови життя. Ти ледве можеш вижити, працюючи в сільському господарстві, або займаючись фізичною працею. У мене немає власної справи. У мене немає нічого. Я виживаю на 120 євро, що дає мені держава, тому що я був у в'язниці, у мене нічого іншого немає. Цих грошей недостатньо, ні щоб собі купити ліки, ні моїй матері, ні сестрам, але я досі сподіваюся. Я сподіваюся, що все налагодиться, тому що так не може продовжуватися завжди. І ми, дасть Бог, створимо власні сім'ї: мої сестри, брат, я, кожний. Я хотів би попросити молодь розуміти, що ми пережили під час війни і вони мають зосередитися тільки на школі та роботі. Не витрачайте час на фізичну працю або роботу в сільському господарстві, не робіть цього. Ходіть тільки до школи і на роботу. Не дайте бізнесу вас обдурити.

Пам'ятайте, що школа на першому місці. Школа має все, ви станете освіченими та розумними, тому я благав би молодь ніколи не забувати, що пережили під час війни старші покоління, вони мають бути розумними, щоб не допустити подібного.

Це була моя історія і я сподіваюся, що Бог допоможе кожному і не забуде їхні страждання...

**«МОЯ ДУША БОЛИТЬ ЧЕРЕЗ НЕЇ.
ТІЛЬКИ ЇЇ ТІЛО ТА ДУША НАЙКРАЩЕ
ЗНАЮТЬ, ЯК ЦЕ ВАЖКО. НАВІТЬ
ЯКЩО ВСІМ ЦИМ МАТЕРЯМ І
СЕСТРАМ, ЯКІ ПЕРЕЖИЛИ ПОДІБНЕ,
ВИ ДАСТЕ МІЛЬЙОНИ, ВОНИ НІКОЛИ
НЕ БУДУТЬ ЩАСЛИВИМИ»**

У Бабалок, де він народився та виріс, Шпейтім мав поганий досвід взаємодії із представниками Югославії, ще відтоді як був дитиною, коли поліціант кийком розбив йому руки до крові. Цей його досвід – лише один з епізодів багатого гіркого досвіду його сім'ї і всієї околиці. У 1998 році Шпейтім доєднався до АВК. Після того, як покинув дім, він втратив усі контакти із сім'єю. Коли Шпейтім був поранений на війні, то його родині переказали, що його вбили, і люди прийшли висловити їм свої співчуття. Коли він нарешті повернувся з війни, побачивши його, усі жінки родини втратили свідомість. Він застав свій дім повністю зруйнованим. Кількома роками пізніше Шпейтім дізнається про долю своєї дружини під час війни від чоловіка, жінка якого сама була потерпілою від сексуального насильства. Він вирішує нічого не запитувати в дружини, допоки вона сама не набереється сміливості розповісти йому.

Міна Краснічі, «Я не очікувала від тебе цих слів»
Полотно, акрил. 90×90 см

Я НЕ ОЧІКУВАЛА ВІД ТЕБЕ ЦИХ СЛІВ

Я народився в селі Бабаллок, муніципалітет Дечан, у 1962 році. Я перша дитина в сім'ї. Згодом у мене з'явилось п'ять братів і дві сестри. Дитинство у нас було дуже щасливим, сповненим любові. Також з нами жив наш рідний дядько. Мій дідусь був єдиною дитиною у своїх батьків, а сам мав двох синів.

Оскільки я був першою дитиною, мене всі любили більше. А найбільше мене любили бабуся з дідусем. Коли мені було три роки, батько поїхав на роботу до Словенії. Він працював у сфері будівництва. Дідусь завжди залишався з нами. Батько приїжджав раз на рік. То були гарні часи, ми багато веселилися, все було зовсім інакшим, ніж зараз, бо тепер люди мають усе, але зараз ми ніколи не зможемо відчувати ту радість і задоволення, які мали в минулому. У нас також було міцніше здоров'я; усе було кращим у старі часи. Люди не спілкувалися один з одним заради якоїсь вигоди, між нами не було відмінностей, суперечностей – ми всі веселилися разом, товаришували, то були добрі часи.

У віці 6–7 років я пішов до першого класу початкової школи в селі Бабаллок. Було досить далеко ходити туди й назад, але в дорозі нам було весело, я досі товаришую з друзями дитинства, з якими мене об'єднала школа. Ми ніколи не втрачали нашої дружби, дехто одружився, хтось виїхав за кордон, але ми однаково залишалися близькими, і коли зустрічалися, то проводили час як у старі часи: розмовляли, жартували, любили один одного без будь-якої корисливості. Це чиста дружня любов, однакова і до чоловіків, і до жінок. Стосунки з друзями з початкової школи у мене склались кращі, ніж із тими, хто був зі мною в середній школі. У мене є чотири-п'ять друзів, з якими я зустрічаюся майже щодня, і дві подруги, з якими ми були в одній школі з першого до восьмого класу. Мої брати завжди дослухалися до мене. Коли я казав їм "замовкніть" або щось таке, вони не промовляли й слова, бо я мав авторитет як найстарший

і скеровував їх, так само, як мій дідусь, бабуся і мама направляли мене. Я не дуже добре пам'ятаю свого батька, бо поки я ріс, він був присутній у моєму житті приблизно 20–25 днів.

За той короткий проміжок часу, коли він приїжджав, він приносив із собою любов, але оскільки ми були дітьми, то не могли цього зрозуміти. Я називав свого батька дядьком, а дідуся – татом. Дідусь був настільки близьким зі мною, що я не міг називати його дідусем. Я також називав бабуся мамою, а свою маму кликав на ім'я. Я спав з бабусяю і дідусем, вони ніколи не дозволяли мені спати з мамою, татом чи братами. Аж до дорослого віку я спав з бабусяю. У нас у селі були млини, і коли ми були дітьми, ми гралися з глиною, будували власні млини і цілий день бавилися з ними. Ми вдавали, ніби засипаємо туди кукурудзу і мелемо її. Ми гралися з кукурудзяними качанами, чистили їх, а потім робили з них іграшкові будиночки. Ми виходили на природу, іноді збирали квіти, іноді гралися на луках, тож це було дуже, дуже гарне життя, радісне для дітей. Це були наші ігри; у нас не було тих ігор, які є зараз. Нас притягувала природа, ми вчилися гратися на природі, обожнювали землю, ліс. Ми брали опале листя і створювали будиночки. Ось як у нас усе було. Таким щасливим було наше життя в селі.

Я закінчив середню школу в Скендераї і почав навчатися в орієнтаційній школі. Мені подобалась фізкультура, а також математика і фізика.

Моя родина не була доволі релігійною. Дідусь ходив до мечеті лише під час Ід аль-Фітр. Їх набагато більше цікавила робота. Вони прагнули мати роботу та сім'ю. Абсолютно ніхто в моїй родині не займався політикою. Мій батько працював у Словенії протягом 36 років. Решта з нас не отримували жодної зарплати від нашої держави. Держава не любила нас, не підтримувала і не пропонувала нам ні роботи, ні чогось іншого. Для неї ми були ніби ворогами. Ми завжди мали сумніви щодо намірів нашої держави стосовно нас. Ми навіть не наважувалися подавати заяву на роботу, адже серби вбили нашого прадіда. Та держава діяла проти нас, вона не була до нас доброю, і тому старші члени родини не дозволяли нам працювати на неї. Навіть якщо б нападники найняли нас, вони б не дали нам працювати. Через нападників ми мали жертви в нашій родині ще під час Другої світової війни. Ми займалися сільським господарством і будівництвом. Я завжди любив цю професію і продовжую любити її дотепер. До того, як мене прооперували, я завжди працював на будівництві будинків. Я працював фізично на будівництві, але потім з'явилися проблеми зі здоров'ям. Я вже два роки не працюю. Я не маю жодної допомоги від держави. Зараз працює моя дружина, бо я не можу. Ті роки, коли я працював, виявилися марними, адже я працював у приватному секторі і зараз не маю жодної пенсії, я не можу насолоджуватися своїми багаторічними трудовими здобутками. Ми працювали для себе; державі було зовсім байдуже. Єдиний варіант для мене – це пенсія за віком. Проте я ще надто молодий для цього. Я дякую Богові і вам за вашу підтримку, ви втрутилися, і дякувати Богові, що Він дав вам можливість допомогти мені. Ми думали, що нам важко на війні, але виявилось, що жінки вели ще важчу війну.

Для нашої родини і для всієї місцевості, де ми живемо, війна почалася в 1987 році, коли прийшли сербо-слов'янські сили з Белграда. Я був наляканий. Я ніколи не забуду постріли і крики. У 1987 році я був молодий, ще не одружений. Вони стріляли з гармат, і земля тремтіла. Усе це заради однієї людини. Це так соромно, що сталося, й історія ніколи цього не забуде. Усе це через одну людину, у якої не було танків, не було літаків, але їхня жорстокість щодо нашого народу – відомий факт, вони привезли танки з Белграда, а гелікоптери літали над нашим будинком. Після цього вони приходили ще три-чотири рази. Це вже була війна. Кажуть, що вона розпочалася із цієї битви. Потім була інша, це було вдруге, і тоді це сталося в родині Яшарі. Відтоді це ніколи не припинялося. Ми завжди були схвильовані і стурбовані. Щоразу, коли чули новини, ми були переконані, що серби знищать Дреницю.

І ми завжди були насторожі, завжди обережні, прислухалися до будь-якого пострілу чи чогось іншого, завжди боялися, що вони увійдуть сьогодні чи завтра, у будь-який момент. Бо вони завжди переслідували нас, завжди гнали нас. Якщо ти зустрічав серба і вітав його сербською, кажучи: «Добар дан», вони тебе били, тому що ти розмовляв з ними. Якось, коли я був дитиною, один військовий побив мене по руках своїм поліцейським кийком. Я проходив повз них і нічого не сказав, не сказав «Добар дан» чи щось інше. Поліцейський запитав мене: «Чому ти нас не привітав?», і я відповів: «Я вас не побачив». Він сказав: «Як це ти нас не побачив?», і почав бити мене по руках своїм поліцейським кийком. «Повертайся і скажи "Добар дан"». Він змусив мене повернутися десять разів і повторити це. Коли я привітав їх востаннє, він запитав мене: «Чому ти з нами заговорив?». Я відповів: «Ви мені наказали». Тоді він сказав: «Справді? Покажи свої руки». Вони знову почали бити мене по руках, поки не потекла кров. Вони були жорстокими ідіотами. Їхньою фантазією було поводитися з нами так, ніби ми належали до безправних істот, їхньою метою було позбавити нас людської гідності.

Отже, оскільки ми не наважувалися виходити на вулицю, то й рідко виходили. Відтоді я їх боявся, і де б не бачив їх, моє тіло тремтіло, навіть зараз, тому що вони били мене. Нападники мене били тричі. У 1994 році мене забрали до центрального відділку поліції у Приштині. Більшість людей знає, де це. Вони вивели мене на верхній поверх, з Белграда спеціально приїхали люди, щоб допитувати і побити мене! Вони били мене весь день і ніч, поки о 9 годині ранку не почали шукати зброю. Я не визнав, що маю її. У мене не було дозволу на зброю. Проте хтось доніс на мене, і вони знали її номер. Вони знали про це все. Власне, усе, про що вони мене допитували, було правдою. Однак я не зізнавався, бо якщо б визнав наявність зброї, вони б убили мене. Нападники кидали мене в сніг, потім обливали гарячою водою в одній з кімнат. Це тривало доти, поки я непритомнів. Вони робили з моїм тілом все, що могли... Мене били весь день, усю ніч, й о 9 ранку мене викинули звідти. Я виповзав звідти на ліктях і колінах. Коли я спускався сходами, то поранив голову у двох місцях, тому що мої ноги не тримали мене, і я упав і скотився вниз. Мені не дозволяли ходити містом, а коли почалася війна, я приєднався до Армії визволення Косово.

Я одружився в 1989 році. У мене є старша донька, син і молодша донька. Перша наша дитина народилася через п'ять років після нашого весілля, у 1994 році. Я став батьком саме в той час, коли мене сильно побили. Після одруження ми жили в селі Бабалок, разом із моїми братами і матір'ю, аж до закінчення війни. Нас було п'ятеро братів, і дехто з нас уже був одружений. Проте ми мали гарні стосунки один з одним. Мій батько і мати були живі навіть після закінчення війни. Моя мати померла три роки тому, батько – сім років тому, ми всі були дуже близькі. Ми підтримували гарні стосунки з усіма, із сусідами й односельцями. Ніхто не може сказати про нас погане, і я також не можу це сказати про інших, бо наші відносини були дуже добрими, між нами була чудова взаємодія. До початку війни мої брати поїхали за кордон, двоє з них – до Словенії, один – до Німеччини. Під час війни я залишився вдома з одним братом. Мої брати намагалися повернутися і приєднатися, але їм не дозволили. Вони надали значну матеріальну допомогу нашій армії. Вони зі своїми друзями дуже допомогли нам, бо під час війни важливий не лише солдат зі зброєю, а й дитина, яка принесла нам воду. Жоден

солдат не зміг би взяти в руки зброю, якби не мав їжі чи води. Основним завданням було забезпечення їжею і водою, а потім уже всі інші питання.

Коли розпочалася війна і в селі Вуйніке вперше пролунали постріли, це десь у 1997 році, то Дрениця вже була охоплена вогнем. Почалися рейди, побиття, відбувалися всілякі жажливі речі. Нападники ніколи не бажали нам добра. Вони завжди були нашими супротивниками. Це загальновідомий факт. Але з 1997 року в районі Дукаджина війна не припинялася. Так, у 1998 році вона охопила вже всю територію, але до того часу більшість населення цього не відчувала. Ми це пережили раніше. З 1997 року ми не могли вільно ходити на роботу чи виходити з дому. Ми завжди були закриті, скрізь панував страх. Мешканці багатьох сіл навколо нас не наважувалися будь-куди рухатися. Тих, кого нападники ловили, затримували і принижували. Багато сімей хотіли виїхати, але не знали куди і як це зробити.

Я приєднався до АВК у 1998 році, у січні. Я був охоронцем з 1997 року. Нічні сторожі в селах були озброєні всім, що могли знайти. Головне, щоб нас не заскочили зненацька, коли ми спали, інакше вони зайдуть і вб'ють нас усіх. Відколи почалися бої, ми знали, що серби готуються. Дехто з нас також пройшов воєнну підготовку в Албанії, дехто тут. У 1998 році ми всі повернулися в Косово, і була сформована АВК. Проте серби дізналися про це і в 1998 році пролунали перші постріли. Я був у той час разом із братом, матір'ю і батьком. Ми прокинулися від пострілу з гвинтівки, це було близько 9 години. Тоді ще не було телефонів, як зараз. Потім прийшла новина: «Хто може нам допомогти, приїжджайте, ми хочемо перерізати дорогу сербам». Я взяв гвинтівку і разом з іншими чоловіками ми поїхали туди. Там ми чекали на дорозі, силою забрали екскаватор у якоїсь фірми, бо вони не наважилися нам його віддати, і перегородили ним дорогу. Коли приїхали сербські танки, ми стріляли по них із наших РПГ, з усього, що було. Ви не уявляєте, скільки втрат вони понесли в той день. Спочатку вони думали, що це просто гра, але коли побачили, що їхній танк горить і падає в струмок, почали тікати. Коли вони зупинилися, то розвернулися і почали стріляти по всіх будинках у ближніх селах, які трапилися їм на шляху. Вони стріляли з кулеметів і гвинтівок, стріляли зі злості, бо зазнали великих втрат. Вони обстріляли школу, убили вчителя, який тримав у руці учнівський щоденник, коли загинув. Відтоді ми ніколи не мали спокою, аж поки війна не закінчилася. Після цього я не бачив своїх рідних ще три місяці.

Моя сім'я переховувалась, переїжджаючи між селами. Вони нічого не знали про мене, а я нічого не знав про них. У 1999 році, коли мене поранили, вони отримали звістку, що я загинув. Люди прийшли висловити співчуття з приводу моєї смерті. Вони не могли нічого знати, тому що я був у нашій бригаді. Це було досить далеко від нашого села, може, кілометрів 40–50.

Єдине, що я знав про свою сім'ю, це те, що вони втекли із села Бабалоч. Щойно вони вийшли на дорогу, як їх упіймали серби. Ми бачили це на власні очі. Вони відправили їх у Дечан. З Дечана їх розвезли по інших селах. Хотіли вивезти в Албанію, але потім розвернули на цей бік. Моя дружина зазнавала величезного тиску. Вона розповідала, що коли серби прийшли в Бабалоч, то оселилися в районі номер два. Вона зазнавала великого тиску з їхнього боку, тому що вони розпитували її про мене: «Чому твій чоловік одягнений у форму АВК, він же щодня стріляє в нас». Вони знали, що я ношу цю форму. Мою сім'ю в другому районі забрав сербський командир на ім'я Стошич. Багато з них були місцевими сербами. Вони були з Косова і знали нас. Проте цей командир воєнізованого формування, Стошич, був не з Косова. Він сказав моїй дружині: «Твій чоловік носить форму, скажи нам, де він, ми підемо і вб'ємо його, а потім відпустимо тебе і твоїх дітей». Моя дружина відповіла йому: «Мій чоловік у Німеччині. Я дам вам його номер». На щастя, вона знала напам'ять номер телефону мого брата. Він сказав: «Ти впевнена, що це той номер, якщо ні, то я тебе вб'ю». Вона відповіла: «Убий мене, якщо це не той номер».

Нашому синові було три роки, а моїй молодшій доньці – менше року. Моя дружина тримала сина на руках і продиктувала йому номер телефону. Стошич доручив комусь там: «Подзвони за цим номером і перевір, чи він у Німеччині». Той зателефонував і підтвердив: «Так, це німецький номер». Стошич сказав: «Ми зателефонуємо твому чоловікові пізніше. Беріть дітей і забирайтеся геть», і вони відвезли її до місця, де вони зупинилися, просто в будинок над ними. Там їх хотіли вбити представники воєнізованих формувань.

Серби наказали всім родинам прямувати до Дечана. А потім зайшли в кожен будинок. Вони робили страшні речі з людьми. Я міг це чути, але нічого не міг зробити. Якби ми були на волі, можливо, я б 70 разів убив свою дружину, щоб уберегти її від тих страждань у той час. Якби я знав, що мене повісять, я б убив її власноруч, але це була війна, і я не міг її захистити. Можливо, вони зробили б зі мною ще гірше, якби мене впіймали. Те ж саме вони робили і з чоловіками. Тоді я перестав думати про це. Чи міг я її захистити? Ні. Коли я дізнався, то сказав собі: я мушу це прийняти. Після того, як війна закінчилася, пройшов деякий час, а вона ніколи не говорила про це. Я почув про це від когось іншого, але сам ніколи не порушував цю тему. Коли я повернувся з війни, зайшов у двір свого будинку, і всі почали втрачати свідомість: моя бабуся, мати, дружина і моя старша дочка. Ми зустрілися неподалік, у сусідньому кварталі від нашого колишнього дому. Вони нікуди не пішли, хоч будинок був повністю зруйнований, до основи. Нічого не залишилося. Навіть фундамент будинку зник, бо мій будинок сербські військові використовували як штаб.

Дружина одного з моїх друзів розповіла своєму чоловікові про те, що сталося. А потім її чоловік сказав мені: "Твоя дружина також була там серед багатьох інших жінок". Спочатку мій світ перевернувся з ніг на голову. Моє тіло затремтіло, я сказав собі: "Господи, як це могло статися?". Я підвівся, опанував себе. Узявся за голову і почав думати: чи був спосіб, щоб вона цього не зробила? Не було. Чи могла вона втекти? Не могла. Чи могла вона опинитися розрізаною на частини і викинутою у колодязь, як інші? Могла. Чи могли нападники взагалі позбутися її тіла? Могли. Що я мав зробити, щоб її захистити? Чому я не взяв її із собою? Я не міг узяти її із собою, я сам залишив її. Коли настають найнебезпечніші моменти, ніхто не бореться ні за кого, крім своєї душі. У ці моменти не думаєш про дітей чи дружину. Це брехня, коли хтось каже, що думає. Коли бойовий дух оволодіває тобою, не думаєш ні про кого, крім себе. Коли я дізнався про все те, я казав: "Боже, дай мені відповідь, ти хочеш, щоб я збожеволів? Аллах, ти намагаєшся відкрити мені очі? Що мені робити? Залишити її? У жодному разі, у нас діти. Якщо я спитаю її, чому? Вона може сказати мені:

“Чи зміг ти мене захистити? Ні, я не зміг. Історія закінчена. Ти не зміг мене врятувати, захистити. Ти відпустив мою руку. Чому ти мене залишив? Чому сказав мені йти? Чому не тримав мене біля себе, щоб ми померли разом?”. І що я маю на це сказати? Я просто не міг нічого сказати. Чому я повинен щось говорити їй? Я вирішив не говорити їй нічого, поки вона сама не вирішить мені про це розповісти. Вона почала ходити у вашу організацію, здається, у 2002 році. Я теж був на тому інтерв'ю; ми пішли в парк у Приштині. Нас запросили поговорити про наші страждання під час війни, але коли ми туди прийшли, вони пояснили все в деталях. Я розповів Дриті, твоїй колезі, про жінку, яку з'гвалтували серби. Моя дружина почервоніла. Вони розрізали ту жінку на шматки, а потім викинули її тіло у колодязь. Спочатку вони гралися з нею, а потім убили і викинули в колодязь. Коли я це сказав, моя дружина почала плакати. Я запитав її: “Чому ти плачеш? Тобі шкода її?”. Але я здогадувався, чому вона плакала. Вона сказала: “Ні. Я теж маю щось тобі сказати, бо більше не можу тримати це в собі”. Дружина продовжила: “Візьми ніж, заріж мене і кинь у колодязь”. Я спитав: “Чому?”. Вона відповіла: “Бо те саме сталося і зі мною”. Я сказав: “Що ти кажеш, жінко?”, і вона почала голосно плакати.

Я зупинився, подивився на неї і запитав: “Чому ти плачеш?”. Вона відповіла: “Тому що я не можу показати тобі своє обличчя”. Я сказав: “Ні, ні. Твоє обличчя стало набагато кращим, ніж було раніше. Дружино, я не зміг тебе захистити”. “Це сталося з примусу, але є вихід, є рішення” – додав я. Вона обняла мене і сказала: “Я не очікувала від тебе таких слів”. Я відповів: “Це могло статися і зі мною. А знаєш, чому? Тому що вони робили ще жорстокіші речі, тому що вони серби. Це не означає, що ти робила це добровільно, за своїм бажанням. Тоді б я, найімовірніше, вистрілив би тобі в голову, за таку зраду. Це те, що ти від мене отримала б. Я б просто поцілів у твою скроню. Але те, що вони зробили – це інше, я чоловік, і якби вони мене упіймали, то зробили б гірше, ніж з тобою”.

Я сказав: “Сильні люди прощають такі речі. І я прощаю тебе, я не хочу більше ніколи про це говорити. Ніби нічого не сталося. Я хочу, щоб ти продовжувала своє життя разом зі мною. Залиш усе погане позаду”. Вона промовила: “Я тисячу разів думала про смерть. Мені було боляче всередині, і я намагалася сказати тобі. Але я ніколи не наважувалася”. Я заспокоював її: “Нічого страшного. Це сталося і з багатьма іншими”. На що вона зауважила: “Так, але мені важливо лише те, що ти думаєш, думка інших мене не хвилює. Я

сказав: "Можливо, є чоловіки, які не прощають своїм дружинам, але я прощаю. І не переймайся цим, поки ми живі".

Мені було дуже важко, я ніс на собі весь цей тягар світу. Я знав про це вже цілий рік і не говорив їй. Рік ми обоє тримали це в собі. Але ж це було тим, до чого її примусили силою. Це була жорстока помста. Це типowo для сербів. Це не типowo для албанців, у нас інша релігія. У них своя релігія – для них характерно вбивати, різати, а у нас інша нація. Вони наші закляті вороги.

І під час Першої світової війни вони були нашими запеклими ворогами. Третя війна в Косово тільки підтвердила, що вони назавжди наші закляті вороги. Усе, що вони хотіли, вони робили з нашим народом. Вони вбивали, різали, гвалтували, вони робили все, що тільки могли придумати. Вони не щадили нікого. Я пережив великий стрес і біль за свою дружину і свою сім'ю, і ще більший біль за матерів, які досі не знають, де знаходяться кістки і могили їхніх дітей, чоловіків, сестер і матерів.

Сьогодні я відчуваю себе вигорілим. Ми досі не розуміємо, як низько ми впали. Ми хочемо домовитися із Сербією. Не може бути жодної угоди, поки вони не повернуть кістки наших людей. Не буде написана історія, у якій ми їх пробачимо. Паралельно з убивствами відбувалися згвалтування. Паралельно. Багато шлюбів було повністю зруйновано через них. Тим людям, які розлучаються зі своїми дружинами і завдають їм страждань, я хотів би сказати: «Ви слабкі. Ви не повинні тиснути на свою дружину, або дочку, або сестру, якщо в той час серби змушували їх робити це силою. Ви ніколи не повинні дивитися на них іншими очима. Ви повинні тримати їх ближче, ніби нічого не сталося. І любити їх іще більше! Я кохаю свою дружину ще більше, бо знаю, що її до цього примусили».

Моя душа болить через неї. Тільки вона сама знає глибину цього болю. Навіть якщо ви дасте мільйони всім матерям і сестрам, які пережили щось подібне, вони ніколи не будуть щасливими. Вони ніколи більше не почуватимуться добре. Я б закликав усіх бути ближчими один до одного, любити один одного, тому що це не слабкість, а прояв сили та мужності. І це благородно, якщо ми будемо тримати цих жінок, матерів і сестер ближче до себе. Ми очікували, що серби будуть вчиняти такі речі, усі ці вбивства, різанину, тому що вони наші закляті вороги. Вони прийшли сюди, щоб знищити нас. Я просив би всіх людей, чоловіків, матерів, жінок, зблизитися з тими, кого згвалтували під час війни, поговорити з ними, не переслідувати їх. Я б карав за законом тих людей, які їх переслідують. Це дуже жорстоко – говорити щось погане про них.

Моя мама, царство їй небесне, казала: «Мені так пощастило, що я маю такого сина». Я запитував її: «Чому ти так кажеш?», а вона відповідала: «Тому що сильні чоловіки чинять так, як ти, і прощають. Слабкі чоловіки – слабкі, і від них краще триматися подалі. Крім того, мені шкода, що я твоя мати, тому що, клянуся Богом, я бачила, як її забирали, але нічого не могла вдіяти. Її крики були жахливими. Не тільки її, але й усіх, хто до них потрапляв, спіткало те ж саме».

Моя мама завжди могла мене заспокоїти, вона забирала мій біль. Вона робила це, кажучи мені: «Синку, присягаюся Всемогутнім Богом, вони б зробили зі мною ще гірше, і я нічим не могла цьому зарадити. Тільки уяви собі, у якій ситуації ми були. Я сподіваюся, що ніколи не побачу того, що бачила того дня». А я їй відповів: «Мамо, це вже позаду. Це вже скінчено». Більше ніхто з родини про це не знав. Так чи інакше, чесно кажучи, мене це більше не турбувало.

Зараз моє життя трохи ускладнилося, тому що ми обоє захворіли. Клянуся Богом, зарплати, яку отримує моя дружина, не вистачає на ліки, які нам доводиться купувати. Ми отримуємо пенсію і намагаємося вижити, як можемо. Після операції на травмованому хребті я не міг нічого підняти, навіть один кілограм. Лікар сказав мені, що не можна нічого тримати в руках і треба носити пояс.

Я вважаю, що постраждалих потрібно підтримувати набагато більше. Навіть якби ви дали їм золото, цього було б недостатньо. Це стосується не тільки моєї дружини, є й багатьох інших людей. Є також чоловіки, які стали жертвами сексуального насильства. Через обставини, через деяких слабких людей я вирішив не називати своє ім'я, тому що після інтерв'ю вони змусили б вас пройти через речі, після яких немає вороття. Крім того, я хотів би сказати все, що маю сказати, публічно, тому що я хотів би почути всіх. Але ми живемо в такому місці, де у вас немає вибору. Ці люди, які переслідують інших, вони просто намагаються знайти слабе місце в людях. Було багато випадків, коли траплялося найгірше. Я не хочу називати імена, тому що вони все ще у в'язниці, через ці слова. Якби я вийшов уперед і заговорив би про ці проблеми, я б загинув або опинився у в'язниці. Чоловік, який працює в поліції начальником відділення і знає та розуміє ці питання, сказав мені: «У нас майже кожен день такі випадки трапляються. Ви не знаєте стільки, скільки знаю я». Потім додав: «Зробити те, що ви кажете, цілком реально, але, зважаючи на становище, у якому ми перебуваємо, ви не можете цього зробити. Хтось може прийти і спровокувати вас таким чином, що ви не витримаєте цього. Що б ви зробили, якби хтось сказав вам у барі: "Подивіться на цього хлопця, який захищав свою дружину, а серби зробили з нею те-то і те-то?". Як би ви себе почували?». Я відповів: «Ні, я б цього не витримав».

Тому я і зупинив себе, бо ми живемо в такому місці в такий час...

**«ТИ МЕНІ ПОДОБАЄШСЯ, І Я ХОЧУ
БУТИ ТІЛЬКИ З ТОБОЮ, І ЯКЩО МЕНІ
ЦЕ НЕ ВДАСТЬСЯ, ТО ЗАЛИШУСЯ
САМОТНІМ НА ВСЕ ЖИТТЯ. ТИ
ПРИПАЛА МЕНІ ДО СЕРЦЯ З ПЕРШОЇ
МИТІ, І МЕНЕ БІЛЬШЕ НІЧОГО НЕ
ЦІКАВИТЬ»**

Скендеру було 17, коли він вирішив вступити до АВК. Ще в 1998 році хтось повідомив його родину, що він загинув на війні. Вони вважали його загиблим, доки не воз'єдналися вдома одразу після війни. Інша радість у житті Скендера – це те, що він може одружитися з дівчиною, яка йому подобається, хоча вона відмовлялася зустрічатися з ним місяцями. Коли він усе ж прийшов на побачення, то вона сказала йому, чому сумнівається, що коли-небудь вийде заміж. Скендер зрозумів її і розкрив їй свої обійми.

Перша дитина народилася з проблемами зі здоров'ям. Дружина звинувачує себе, намагається вчинити самогубство. Вони переїжджають кудись на Захід. Як голова сім'ї, Скендер постійно супроводжує дружину і сина по лікарнях. Після розгляду заявки на проживання, влада західної країни повертає їх до Косово, попри злякисну проблему, яку лікарі виявляють у його дружини.

Лендита Зекірай, «Сьогодні ми живемо на своїй батьківщині, без роботи, без засобів до існування»
Полотно, олія. 60×80 см

СЬОГОДНІ МИ ЖИВЕМО НА СВОЇЙ БАТЬКІВЩИНІ, БЕЗ РОБОТИ, БЕЗ НІЧОГО

У дитинстві я жив з батьком, матір'ю, трьома старшими сестрами та братом. Ми жили в Приштині. У нас було звичайне життя, без розкоші, але й нам нічого не бракувало. Батько постійно працював. Мати була домогосподаркою. Мої батьки були дуже турботливими. Я був п'ятою дитиною, наймолодшим у сім'ї. Коли ти наймолодший, старші завжди підтримують тебе, і це завжди легше. Як кажуть, ти є улюбленцем усієї родини.

Я грав у м'ячки із братами та сестрами. Пам'ятаю, як одна із сестер завжди перемагала нас у цій грі, і нам, хлопцям, було важко це прийняти. Наш район тоді був типовим для того часу – брудним і занедбаним. У нас було багато сусідів, і ми завжди гралися надворі, бо тоді ще не було багато машин. Ми ходили до школи разом, нас було десь 12-13 дітей, усі одного віку. Ми мали багато радості в дитинстві. У нас не було таких речей, як зараз у дітей – телевізори і комп'ютери. У нас майже нічого не було, але ми були щасливі з того, що мали. Мій старший брат уперше відвів мене до школи. У нашому класі було 32 учні. Пам'ятаю, що в нас був дуже суворий вчитель. Він часто кричав на нас! Але, якщо чесно, ми теж не дуже добре вчилися. Найбільше із домашніми завданнями мені допомагав брат. Він завжди дбав про мене. Він був на 9 чи 10 років старший за мене, тому й допомагав більше.

Моя мати була дуже релігійною. Батько також, але в нього не було на це часу, бо він постійно працював. Коли у нього був вільний день, іноді це була субота чи неділя, то він займався якимось ремонтом або щось лагодив удома. Мати була дуже спокійною за характером, не тільки зі мною, але й з усіма дітьми. Кожна мати іноді кричить, коли діти погано поведуться, але моя мати намагалася виховати нас якнайкраще. Яюсь, коли мені було чотири чи п'ять років, я побився з іншим хлопчиком. Пам'ятаю, як мати насварилася на мене і дала два чи три ляпаси. Я це добре запам'ятав. Але вона зробила це для мого ж блага, бо я спричинив велику проблему. Вона також насварилася на мене, коли я не вчився, бо я не був старанним у навчанні. Мій брат, однак, намагався допомогти мені спокійно, без крику. Він у нас найспокійніший у родині. Я ніколи не бачив, щоб він на когось сварився, він ніколи навіть не сказав дворічній дитині: "Іди геть!". Він дуже спокійний.

Коли я перейшов у п'ятий клас початкової школи, в нас з'явилося багато вчителів-предметників. Спочатку це викликало певні труднощі, але ми якось упоралися. Спочатку ж ми звикли до одного вчителя, а тут раптом у нас їх стало 12, і це було зовсім інше. Наші вчителі були м'якими, ми добре проводили час із ними. У мене не було гарних оцінок. Я любив фізкультуру, бо ми гралися в м'яч, а вчитель був добрим. Він любив мене. Із п'ятого по восьмий клас – мій найкращий шкільний час.

Після восьмого класу я не продовжував навчання. Я фізично виріс, а ситуація в країні ставала гіршою, і всі діти почали навчатися у приватних будинках. Мені не вдалося зареєструватися в жодній середній школі, тому я більше не продовжував навчання. Я почав трохи працювати лише для власних потреб. Я працював у торгівлі, але ситуація й тут погіршилася, оскільки зарплату не виплачували. Наприклад, якщо ви отримували зарплату сьогодні, ви могли обміняти її наступного дня лише на дві німецькі марки, оскільки динари дуже швидко втрачали свою вартість, а ми отримували зарплату в динарах. Усі брати й сестри намагалися якось допомогти батькові. Потім розпочалася ця хаотична війна. У 1997 році я приєднався до АВК. Мої друзі-однолітки вирішили приєднатися, і я сказав їм: "Я йду з вами!". Я був молодий, усього 17 років, але моя воля була підкріплена прагненням до свободи. Поки я тренувався, моя родина не мала жодного уявлення про те, що я роблю. Ми виходили рано-вранці, а потім поверталися після обіду, навчалися стріляти. Я говорив родині, що йду до друзів, чи щось подібне. Мій батько був на роботі, а з мамою було легше, я просто говорив їй: "Я пішов!", і на тому все закінчувалося. Я пройшов понад 15 днів тренувань, а потім нам сказали: "Після тренувань ви маєте залишитися". Я вирішив, що настав час покинути дім. Коли мій батько прийшов з роботи, я сказав йому: "Я маю залишити це місце, тому що в будь-який момент поліція може почати мене шукати". А поліція тоді вже проводила розслідування. Я попередив батьків: "Якщо мене спіймають, вважайте мене мертвим. Я йду з друзями, я прийняв рішення і піду до кінця". І додав: "Дотепер я був вашим сином, а із цього дня і далі – я син своєї землі. Моя мама почала плакати, бо я був дуже молодий. Я сказав їй: "Моя доля вирішена", а вона відповіла: "Ти той, хто вирішує свою долю!". Мій батько обняв мене і побажав: "Сподіваюся, що Аллах подарує тобі удачу... Не знаю, що ще сказати!". Я одягнувся і залишив свій дім. Було дуже важко прощатися, коли ти йдеш із рідного дому живим, а можеш повернутися мертвим. Але Бог був милостивий, і я вижив.

Я мав хороші стосунки з друзями, поки я був там. Мої друзі піклувалися про мене, коли я починав переживати. Було важко для такого молодого, як я, зважитися на такий вчинок, і вони завжди були поруч. Я також брав участь у кількох боях. Деякі з моїх друзів загинули. Це важко, коли твої друзі гинуть. Раз на місяць або на два місяці я таємно приходив відвідати свою родину. Усі в окрузі дізналися про мене, тому я змушений був приходити і йти лише вночі. Тоді не можна було довіряти нікому, тож я приходив, мився і залишався на ніч або дві. Я залишався лише вдома із членами родини, за якими я дуже сумував. Потім я приєднався до друзів і ми відходили далі. У 1998 році хтось сказав моїй родині: "Скендер загинув". Але коли вони почали мене шукати, то не могли знайти, бо їм сказали: "Він загинув у сусідньому селі". Мої рідні дуже переживали. Коли вони нарешті побачили мене живим, їхні очі були повні сліз. Через це я дуже засмутився і вирішив, що не повернуся додому, поки не закінчиться війна. Це був досить довгий період. Після того, як нашу країну було звільнено, я зустрівся з родиною.

Ніхто з моєї родини не покинув дім. Усі залишилися вдома. Їм було дуже важко, але вони нікуди не пішли. Батьки казали: «Якщо ми помremo, то помremo вдома, бо наш син став солдатом. Якщо він помре, то який сенс жити далі, ми однаково вже старі». Я іноді писав їм листа, коли приїжджали мої друзі. Іноді ми переписувалися, але потім ситуація погіршилася, і нам довелося залишитися на визначених позиціях. Ми не могли покидати їх.

Після звільнення минуло багато часу, я намагався працювати, але не міг. Мені вдавалося заробляти лише на власні потреби. Я не хотів вступати до АВК й одягати форму, як багато хто зробив. Я сказав собі: «Я хочу жити вільним життям! Я не хочу виконувати нічиїх наказів». І я ніколи нікому не підкорявся, усе робив сам. Коли війна закінчилася, я не знав, що сталося з моїми рідними та друзями. Я прийняв рішення сам: здав зброю, форму і пішов додому. Я знайшов свою матір, коли вона сиділа на підвір'ї. Це був один з найщасливіших моментів у моєму житті – побачити їх живими. Батька там не було. Мама приготувала обід..

Під час війни я дуже схуд, хоч і завжди був худорлявим. Мама постійно хвилювалася за мене і запитувала: «Що ти їв?», а я завжди відповідав: «Я їв те саме, що й інші».

Після закінчення війни я зустрічався з друзями і ніколи не був залучений до чогось, пов'язаного з війною. Я досі підтримую стосунки з ними. Це ті ж самі старі друзі. Я попросив їх не говорити про воєнний період, тому що я не хочу цього згадувати. Це в минулому, і я не хочу думати про ці події. Я хочу думати тільки про майбутнє. Через вісім-дев'ять років я познайомився з дружиною, завдяки тому, що в нас був спільний друг. Я випадково зустрівся з її подругою і запитав у неї про мою дружину: «Що з нею, чому вона ні з ким не спілкується?», а подруга відповіла: «Не знаю, вона живе дуже тихо!». Я сказав: «Мені це подобається». Потім я запрошував її на побачення, але вона відмовлялася. Урешті-решт, після кількох місяців моїх запрошень, у нас було побачення. Коли ми зустрілися, вона мені дуже сподобалася. Я почав розповідати їй про своє життя, а вона просто сказала: «Я не хочу виходити заміж ні за кого, тому що коли я була молодою, мене згвалтували». У той момент, коли вона це сказала, я подумав, що був би найгіршою людиною на землі, якби подумав використати її і покинути. Тому відповів: «Ти не повинна відчувати себе погано, тому що мене не цікавить твоє минуле, а тебе не повинно цікавити моє». Я додав: «Ти мені подобаєшся, і я хочу бути тільки з тобою, і якщо я не можу мати тебе, то залишуся самотнім на все життя. Щойно я тебе побачив, ти мені одразу сподобалася, і мене більше нічого не цікавить». Вона почала плакати і мені стало дуже шкода її, тому що в мене теж є сестри, і це могло статися з кожною. І я знав, що я пережив під час війни. Серби були жорстокі і злі. Вони робили все, що хотіли, тому я сказав собі: «Я вірю, що із цією жінкою я віднайду спокій і щастя». Немає людей без проблем.

Я сказав їй: «Ти не повинна ні з ким говорити про це». Я був дуже близький зі своєю матір'ю, і вона була єдиною людиною, якій я розповів. Отже, тільки ми троє знали про це. Мама сказала: «Я не буду втручатися, бо це твоє життя. Я не буду жити вічно. Я нікому не скажу. Тобі видніше. Тобі вирішувати. Ти завжди вирішував за себе, тож прийми рішення і цього разу. Я не можу втручатися у твоє життя. Ти будеш жити з людиною, яку кохаєш». Я дотримався свого слова й одружився з нею. У нас була невелика церемонія, тільки члени нашої родини. Як завжди, забирали наречену на машинах, веселились...

Я був дуже щасливий. Після того, як ми одружилися, у нас було багато складнощів, тому що ми не могли спати разом. Я був терплячим, я чекав, коли вона буде готова, а не коли я буду готовий. Через деякий час вона завагітніла. Коли народилася наша донька, у неї була хвороба, яка називається гемоконіум, кров накопичувалася в її тілі. Коли вона побачила нашу хвору дитину, то хотіла вистрибнути із четвертого поверху. Одна жінка побачила, як вона відчинила вікно, і швидко зателефонувала мені. На щастя, я встиг прибігти, і трагедії вдалося запобігти. Моя дружина казала мені: «Подивіться, що зі мною сталося. Це все моя вина». Це було дуже важко. Я заспокоював її, втішав: «Ти не винна. Це могло статися з кожною матір'ю». Потім дитина почала одужувати, і її стан поліпшувався з кожним днем.

Я забезпечував свою сім'ю, торгуючи автомобілями. Я купував дешеву машину і продавав її, щоб трохи заробити. Вистачало на сім'ю. Але на щось більше мені ніколи не вдавалося заробити. Я хвилювався за свою дитину, боявся, що вона може захворіти на якусь іншу серйозну хворобу, продав свою частину спадщини і на ці гроші емігрував. Я поїхав зі своєї країни. Тут у мене не було грошей, щоб ходити по лікарях. У країні, куди ми емігрували, була можливість отримувати якісну медичну допомогу.

Коли народилася моя донька, моя сім'я змінила своє ставлення до нас і до неї. Вони її не любили. Мою дружину теж не любили, тому що вона не могла так багато працювати. Вона постійно хворіла і страждала. Мої родичі не знали всього, що робив я, і тому я хотів емігрувати. Я помітив, що вони нас зовсім не поважають, не люблять. Моя мати трохи намагалася поліпшити ситуацію, називаючи мою дружину донечкою, але цього було недостатньо. Коли я емігрував, то займався переважно лікуванням доньки та дружини. Я дуже старався їм допомогти. Я взагалі не міг працювати, бо весь свій час піклувався про дружину і дітей. Після першої доньки моя дружина народила ще одну дівчинку, коли ми були вже там. Я піклувався про те, щоб моя донька росла, годував її, дбав про неї, як мати, тому що моя дружина іноді залишалася на місяць або два в лікарні на лікуванні.

Найгірше було, коли лікарі нам сказали: «У неї пухлина в голові!». Я був зломлений..., але я ніколи не здавався. Я ніколи не здамся, поки можу дихати, але мені було дуже важко з двома дітьми. Потім мою дружину поклали в лікарню далеко від нас, і я не міг відвідувати її щодня. Діти дуже за нею сумували, вони ж були дуже маленькими. Я відводив їх до школи, до дитячого садочка, а потім забирав. Усе було розписано по певних годинах. Я намагався дати їм найкраще, тому що вони були маленькі, і я не хотів, щоб вони сумували за матір'ю чи батьком. Я був дуже відданий їм. І досі відданий. Я зроблю для них усе, що тільки зможу.

Діти почали підростати, і я намагався виконувати їхні бажання, бо, знаєте, діти хочуть багато чого. Проте нам не пощастило, бо нас примусово повернули до Косова. Чинovníки приймаючої країни дали нам документи та сказали, що Косово тепер безпечне місце. У вас є медичні заклади, у вас є все. Вони не зважали на те, що тут ми залишимося без належної медичної допомоги, але однаково повернули нас. І знову та сама історія: я ходив до лікарів і робив ті самі речі знову і знову. Знову ж таки, вона не може одужати, а я не можу почати бізнес або працювати, тому що як мені залишити їх на самоті. Зараз, під час пандемії, це ще важче, батькові одному дуже важко все встигати. Але я якось справляюся і щасливий, що можу дати стільки, скільки від мене вимагається.

День для мене починається так: я прокидаюся, готую ранкову каву і сніданок. Іноді йду за продуктами, але буває, що й лінуюся. Я виходжу погуляти з дітьми, а моя дружина не так часто виходить на вулицю. Їй подобається залишатися на самоті, вона не любить, коли світло. Вона каже: «Коли я бачу, що люди розмовляють, я завжди думаю, що вони говорять про мене». Це і є причина. Вона виходить з нами раз на два тижні, а я виходжу з дітьми майже щовечора. Ми йдемо ввечері погуляти або, можливо, поїсти морозива, і вони завжди запитують: «Чому мама не йде з нами? Чому вона не може піти з нами?». А я завжди намагаюся виправдати її, кажу: «Вона погано себе почуває, їй треба прийняти ліки». Коли мої діти виростуть, я не хочу, щоб вони все знали про наше життя. У них будуть свої проблеми, і я не хочу, щоб вони знали про наші. Ніколи не знаєш, що принесе майбутнє, але я вважаю, що наші діти не повинні займатися нашими проблемами. Я тримаю їх при собі.

Іноді я підбадьорюю дружину, намагаюся зробити для неї щось приємне, але через день-два вона знову стає такою, як раніше. Я дуже стараюся, багато розмовляю з нею. Від самого початку я казав їй: «Я не хочу взагалі говорити про ту проблему. Якщо хочеш, ми можемо піти до лікаря, обстежитися», а потім додав: «Я тебе дуже люблю. Я щасливий із тобою. Подивися, які гарні наші діти». Часто беру її руку і кажу: «Ти така ж, як я! Ми з тобою одне ціле. Я йду гуляти, а ти не йдеш. Чому б тобі не піти зі мною?». Або так: «У нас діти, уяви, якщо я вирішу просто прилягти і ми залишимо їх самих». Я намагаюся заохотити її і в такий спосіб: «Хіба ти не бачиш, що наші діти мають потреби, їм потрібно гратися, давай вийдемо на вулицю», і я якось переконую її вийти. Але іноді вона просто не хоче слухати і каже: «Просто дай мені спокій, бо в мене болить голова і спина». Коли ми були на Заході, лікарі сказали нам, що їй потрібно зробити операцію на головному мозку. Я не погодився, бо один лікар сказав, що вірогідність смерті в такому разі 95 %. Він говорив: «Їй дуже боляче. Підпиши! У неї пошкоджена частина мозку». Проте я не погодився. Я сказав: «Краще, щоб вона була живою поруч з дітьми, ніж оперувати її». Я не хотів приймати таке рішення, адже уявлення не маю, що б з нею сталося. Я ніколи не хотів про це говорити й обговорювати. А ще я боявся. Я не хотів, щоб хтось дізнався про мої проблеми, тому що це дуже важко. Якщо я не сказав би цих слів, то було би ще гірше, тому я і був змушений сказати: «Не оперуйте її!». Через те, що вона розрізана саме в цьому місці, мокротиння відходить так, ніби воно йде з носа, але воно в її голові.

А тепер ми в нашій країні, ми безробітні, у нас немає нічого. Це дуже важко для глави сім'ї. Діти не ходять до школи. Я їх не зареєстрував, бо в нас нічого немає. Немає дитячого садка. Це безлад, і ніхто не знає, що з нами буде далі...

ЧЕРЕЗ БІЛЬ – ДО СМІЛИВОСТІ
ІСТОРІЇ ПРО ТРАВМУ ВІД СЕКСУАЛЬНОГО НАСИЛЬСТВА
ПІД ЧАС ВІЙНИ

Переклад здійснено ГО "Союз експертів по боротьбі з корупцією" (NGO "UA Experts"),
03037, м. Київ, пр-т Валерія Лобановського, буд. 4а, оф. 45,
Тел.: +380667603131; e-mail: info@ua-experts.org, <https://ua-experts.org>

Формат 70x100/16.
Папір крейдований. Друк офсетний.
Умовн. друк. арк. 17.74
Тираж 300 прим.
Замовлення – № 3-1249

Віддруковано ФОП Сисин О. В.,
32300, Хмельницька обл., м. Кам'янець-Подільський, вул. Князів Коріатовичів, 9а.
Тел.: +380984253404; e-mail: abetka2017@ukr.net, <http://abetka.in.ua>

*Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців, виготівників і
розповсюджувачів видавничої продукції від 27.11.2006 р.
Серія ДК №2699.*

ISBN 978-617-539-401-4

9 786175 394014

ПЕРЕКЛАД КНИГИ ЗДІЙСНЕНО:

ГО "СОЮЗ ЕКСПЕРТІВ ПО БОРОТЬБІ З КОРУПЦІЄЮ" (NGO "UA EXPERTS")

ЗА ПІДТРИМКИ:

UNFPA, ФОНДУ ООН У ГАЛУЗІ НАРОДОНАСЕЛЕННЯ В УКРАЇНІ

КИЇВ 2025